

LINGUISTICA

SERIES A

STUDIA ET DISSERTATIONES, 3.

ÉLŐNYELVI TANULMÁNYOK

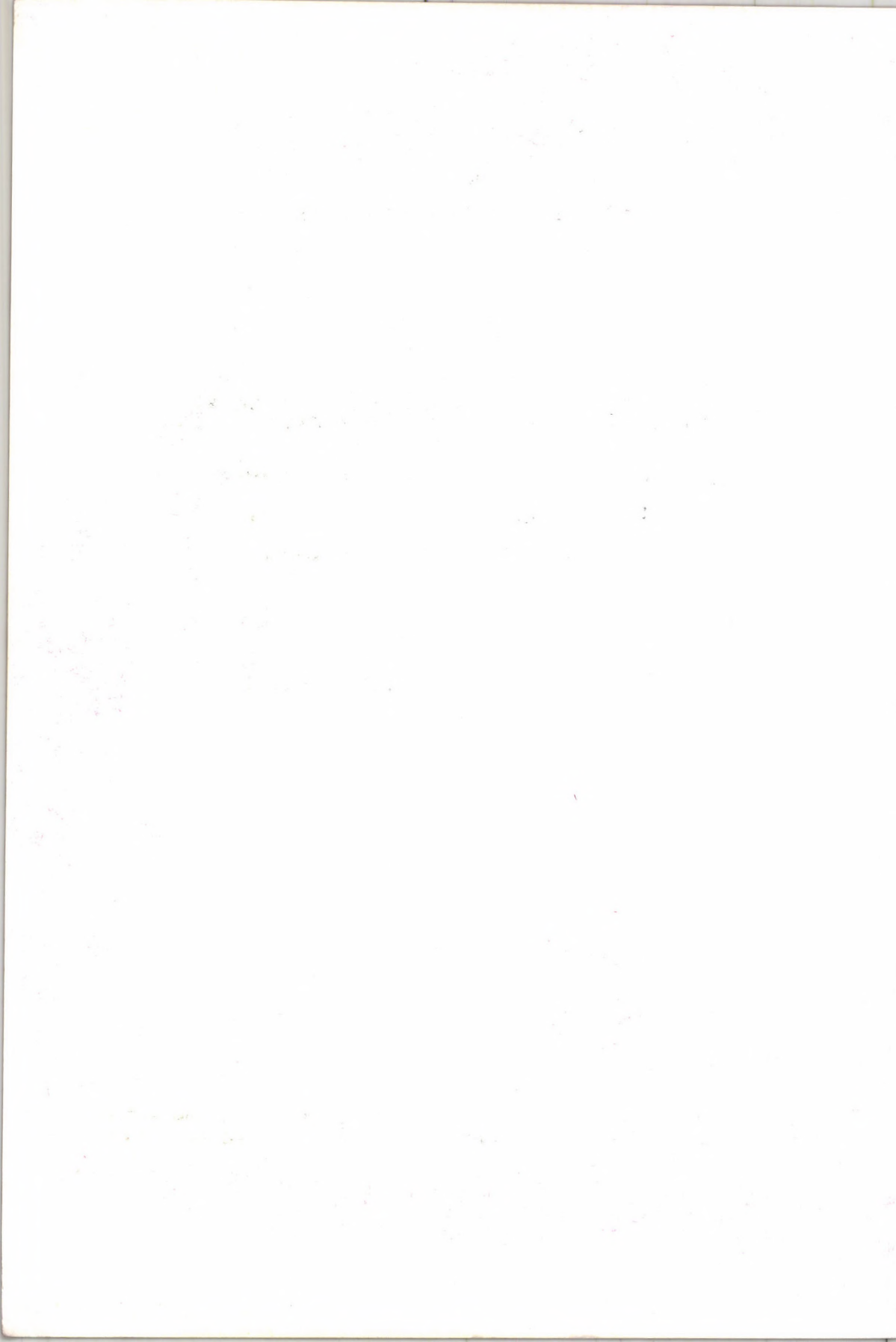
Az MTA Nyelvtudományi Intézetében
1988. október 5-6-án rendezett
élőnyelvi tanácskozás előadásai

Szerkesztette:

BALOGH LAJOS és KONTRA MIKLÓS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1990

LINGUISTICA
SERIES A
STUDIA ET DISSERTATIONES, 3.

ÉLŐNYELVI TANULMÁNYOK

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY
540 EAST 57TH STREET
CHICAGO, ILL. 60637
TEL: 773-936-3200

LINGUISTICA

SERIES A

STUDIA ET DISSERTATIONES, 3.

ÉLŐNYELVI TANULMÁNYOK

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében
1988. október 5-6-án rendezett
élőnyelvi tanácskozás előadásai

Szerkesztette:

BALOGH LAJOS és KONTRA MIKLÓS

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
INSTITUTUM LINGUISTICUM ACADEMIAE SCIENTIARUM HUNGARICAE

1990

ISBN 963-8461-37-3

ISSN 0238-8642

Copyright az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1990

Felelős kiadó: Herman József

Hozott anyagról sokszorosítva

8919069 MTA Sokszorosító, Budapest. F. v.: dr. Héczey Lászlóné

Tartalom

Előszó	1
I. Kontra Miklós: A budapesti köznyelvi vizsgálatokról ...	3
Horváth Vera—Reményi Andrea Ágnes: Az ikes ragozásról	9
Laczkó Mária: Az igék feltételes mód egyes szám első személyű alakjának (<u>én tudnék/tudnák</u>) használá- lata különböző társadalmi csoportokban	20
Terestyéni Tamás: Beszédszokások (Egy szociolingvisz- tikai adatfelvétel néhány előzetes eredménye) .	32
Pléh Csaba: A stigmatizáció és a hiperkorrekció dina- mikájáról	55
Kontra Miklós: Természetesen, hogy nem hiba — nyelvi változás?	76
II. Balogh Lajos: A táji nyelvváltozatok kutatása	84
Rónai Béla: A bukovinai székely nyelvjárás hangrend- szerének változása	89
Pesti János: Az élőnyelvi vizsgálatok kutatásmódszer- tani kérdéseiről (Szentlőrinci beszédfelvételek alapján)	98
Végh József: Az őrségi nyelvjárás mai képe (A nyelvi változásokról)	113
Balogh Lajos: A nyelvi regionalitás szintjei	121
III. Papp György: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetében folyó élőnyelvi kutatások- ról	134
Penavin Olga: A bánáti magyar nyelvjárás atlasz adatai nyomában	139
Láncz Irén: Regionális köznyelvi kutatások Csanta- véren	146
Rajslí Ilona: Zárt <u>h</u> -zés a közép-bácskai regionális köznyelvben (Becse)	151
Molnár Csikós László: Neologizmusok a jugoszláviai magyar regionális köznyelvben	156

Papp György: A bácskai nyelvjárások változása és a köznyelvi norma	164
IV. Varga László: Stilizált beszéddallamok a magyarban ..	169
G. Varga Györgyi: Presztízsváltozat, stigmatizált változat	178
Szende Tamás: „Lazítási folyamatok” a köznyelvben ...	182
P. Lakatos Ilona: Szerkezetkeveredés az élőnyelvben .	189
Tukacsné Károlyi Margit: Az ingázók és nem ingázók beszédének sajátosságai Hajdúhadházon	200
Wacha Imre: Számítógépes program terve szövegszintaktikai kutatásokhoz	209
Tárgymutató	223

ELŐSZÓ

Az MTA Nyelvtudományi Intézete és az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 1988. október 5-6-ig tanácskozást rendezett Budapesten az élőnyelvi kutatásokról. A tudományos eszmecsere időszzerűségét elsősorban az indokolta, hogy az utóbbi években nálunk Magyarországon is jelentős mértékben megnőtt az érdeklődés a hangzó nyelv iránt, különböző kutatóműhelyek foglalkoznak a beszélt nyelv problémáival. E konferenciával több célt igyekeztünk megvalósítani. Be kívántuk mutatni a Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi kutatásainak kibontakozóban levő eredményeit; fórumot akartunk teremteni egymás munkájának megismerésére, módszertani tapasztalatok gyűjtésére, kicserélésére; és együttműködési lehetőségeket kerestünk vajdasági kollégáinkkal, akik a mieinkhez hasonló problémákkal küszködnek.

A fentiek jegyében zajlott le a megnyitó is. Imre Samu akadémikus írásban elküldött köszöntője a rendezvény létjogosultságáról tanúskodott. Pató Imre, az újvidéki Hungarológiai Intézet igazgatója a közös kutatások szükségességét hangoztatta. Úgy tűnik, erre lesz is lehetőség a jövőben, hiszen az MTA Nyelvtudományi Intézete megállapodást kötött az újvidékiekkel, amely szorgalmazza az évenkénti rendszeres kutatócserét, szakmai tanácskozások szervezését, közös kiadványok szerkesztését, a kutatók kölcsönös publikációit a két intézmény által kiadásra kerülő periodikákban, gyűjteményes kötetekben.

A konferencián az egyes munkacsoportok vezetői beszámoltak az általuk gondozott témákról, a kutatások jelenlegi állásáról. Ezeket a beszámolókat a kötetünkben nyomtatásban is közzétettük. Az elhangzott előadások közül azonban csak azokat tudtuk megjelentetni, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak a két intézmény által irányított élőnyelvi vizsgálatokhoz.

A szerkesztés során négy tematikai csoportot alakítottunk ki. Az I. csoportba a Budapesti szociolingvisztikai interjú (rövidítve: BUSZI) című magnetofonos vizsgálat és a háttérül szolgáló országos szociolingvisztikai adatfelvétel kezdeti ered-

ményeiről tájékoztató írások kerültek. A II. csoportban az MTA Nyelvtudományi Intézete által kezdeményezett és az OTKA (Országos Tudományos Kutatási Alap) által támogatott regionális köznyelvi kutatások eddigi eredményeiből mutatunk be néhány tanulmányt. (Mivel tematikailag ide tartozik, itt olvasható Végh József előadása is.) A III. csoport a jugoszláviai magyar regionális köznyelvi kutatásokról szóló előadásokat tartalmazza. Végül a IV. csoportba azokat az írásokat soroltuk, amelyek csak marginálisan kapcsolódnak az élőnyelvi OTKA budapesti és regionális köznyelvi ágához, illetőleg az újvidéki kutatásokhoz.

A tanácskozás 1989 októberében Újvidéken tovább folytatódik.

Budapest, 1989. szeptember

a szerkesztők

A BUDAPESTI KÖZNYELVI VIZSGÁLATOKRÓL

Kontra Miklós

Bizonyos szempontból most ünnepli harmadik születésnapját kutatásunk. 1985. október 8-án intézetünkön belüli s kívüli kutatók 15 fős csoportja tanácskozást tartott az élőnyelvi vizsgálatokról. Örömmel jelentem, hogy a tanácskozáson elhangzottak egy része már megvalósult, de olyan vonásai is vannak már kutatómunkánknak, amelyekre három éve a legmerészebbek sem mertek közülünk gondolni.

Kutatásaink fő céljait 1987-ben így fogalmaztuk meg:

- (1) Az eddigi írott korpuszokon avagy egy-két nyelvész intuícióin alapuló nyelvészeti leírások módosítása és kiegészítése jelentős mennyiségű beszélt nyelvi korpusz elemzése, valamint a nyelvhasználat kísérletes vizsgálata (ang. elicitation experiments) révén.
- (2) A szociológiailag minél pontosabban leírt, különböző budapesti társadalmi rétegek, csoportok eltérő nyelvhasználatának vizsgálata.
- (3) A stílusok vizsgálata, vagyis a beszélőknek saját beszédüket kísérő figyelmük nagyságától függő változatok leírása.
- (4) Olyan adatok felvétele, amelyek lehetővé teszik bizonyos nyelvi változások vizsgálatát, ha hasonló adatfelvételek készülnek 10-20-30 év múlva.

E fő célok mellett adódnak kisebb, majdhogynem ad hoc céljaink is. A beszélt nyelvi kutatásokhoz például elengedhetetlen volt bizonyos módszertani kérdések alapos vizsgálata — ennek a munkánknak egyik eredménye az 1988. novemberében megjelenő Beszélt nyelvi tanulmányok c. kötetünk. Egy másik munkálatunkra 1987-ben egyszerűen nem is gondolhattunk még: ma kutatjuk az erdélyi menekültek nyelvi és kulturális beilleszkedésének mikéntjét is — ebben Bartha Csillái a főszerep.

Vizsgálati céljainkat megvalósítandó többek között használnunk egy szociolingvisztikai interjút (Kontra 1987a és 1988), magnetofonnal rögzítünk csoportüléseket (pl. egy kártyapartit), eredeti magnófelvételeket (pl. a FŐTAXI dicspécserői és sofőrei közötti beszélgetéseket) másodlagos felhasználóként elemzünk, s a nyelvhasználatot az elicitáció módszerével (vö. Kontra 1987b) is kutatjuk.

A vizsgálati célok, módszerek és eszközök kialakítása sok munkával jár(t). A budapesti szociolingvisztikai interjúnak (rövidítve: BUSZI) ma a harmadik változatát használjuk, de 1989-ben ezt is módosítani fogjuk. A módosításokban jelentős szerepet játszanak a terepmunka tapasztalatai éppúgy, mint a kutatásainkat időnként véleményező nyelvészek, pl. Susan Gal (Rutgers University), Moravcsik Edit (University of Wisconsin), Robert Ilson (Survey of English Usage), Wolfgang Dressler (Universität Wien), vagy G. Varga Györgyi (ELTE). Néha előfordul az is, hogy valaki nyilvánosan véleményt mond kutatásainkról, erősen ledorongoló véleményt, anélkül azonban, hogy ismerné kritikája tárgyát. Az ilyesmit kutatásunk történetének egyik mosolyfakasztó epizódjaként regisztráljuk.

Ami a gyűjtött anyagok feldolgozását illeti: nagy örömünkre szolgál, hogy a felvételek leírásában, kódolásában, az adatok elemzésében kezdettől fogva sikerült kiküszöbölnünk a papírt és ceruzát. A lejegyzés, kódolás, tárolás és elemzés márcsak tömegét tekintve is hatalmas munkáját Sony BM-80 típusú lejegyző magnetofonokkal és személyi számítógépekkel végezzük.

Végül egy kérdéstről kissé részletesebben is szólok: az adatközlők kiválasztásának módjáról.

Az empirikus nyelvészeti vizsgálatok céljai meghatározzák a gyűjtendő adatok körét. A budapesti szociolingvisztikai interjú egyik deklarált célja "a szociológiailag minél pontosabban leírt, különböző budapesti társadalmi rétegek, csoportok eltérő nyelvhasználatának vizsgálata" (Kontra 1987a:1). Kutatásunk célja tehát radikálisan eltér például a Magyar Nyelvjárások Atlaszát gyűjtött kutatók céljától (vö. Lőrincze 1975), de a regionális köznyelvi kutatások 1983-ban még explicite meg nem fogalmazott céljaitól is (vö. Imre 1988:66-7 és Balogh 1988:81). A nyelvatlász munkálatok célja Lőrincze megfogalmazásában (1975:178-9) „egy-egy település nyelvjárási átlagának a megragadása volt”.

E cél megvalósításához olyan adatközlőket kerestek, aki „természetes beszédűek” voltak, „értelmesek” voltak, nem voltak „nagyon olvasottak” stb. (Lőrincze i.m. 174). Az adatközlők ilyen meghatározása a Nyatl. céljainak megfelelt, de szociolingvisztikai vizsgálatokban — amint Linn (1983:227) az amerikai atlaszok kapcsán kifejti — ezek a kritériumok nem használhatók, mivel az „értelmes”, „természetes beszédű” és a hasonló fogalmak pontatlanok, nem explicitek s így a precíz definíciók hiánya lehetetlenné teszi a kvantitatív vizsgálatokat.

A nyelv és a beszéd szociokulturális rétegződéséből következően a budapesti köznyelv vizsgálatában döntő kérdéssé vált a mintavétel mikéntje. Ha a minta nem reprezentálja valóságúően, a tényleges arányoknak megfelelően a legfontosabb fővárosi szociokulturális rétegeket, csoportokat, típusokat, akkor — Terestyéni Tamást (1987:2) idézve — a következő, a vizsgálat hitelességét, érvényességét megkérdőjelező veszélyek állnak fenn:

- "(a) Alulreprezentálódnak olyan rétegek, csoportok, típusok, amelyek jelentős, a nyelv és a beszéd alakulása szempontjából fontos változatokat beszélnek.
- (b) Felülreprezentálódnak olyan rétegek, csoportok, típusok, amelyeknek nyelvi változatai a nyelvközösség egészében csekély szerepet játszanak.
- (c) Megtörténhet, hogy egy-egy, mennyiségileg sokak által beszélt változat teljesen kívül marad a vizsgálat körén.
- (d) Reprezentativitás hiányában a vizsgálat nem tud választ adni arra a kérdésre, hogy egy-egy beszélt nyelvi változat milyen súllyal van jelen a budapesti nyelvközösségben, vagyis, hogy a lakosságnak ténylegesen mekkora és milyen szociokulturális összetételű hányada beszél egy-egy változatot."

A szociolingvisztikában megkülönböztetik az ún. kvóta mintát a véletlen választáson alapuló rétegzett reprezentatív mintától (vö. pl. Davis 1983:69-71 és Linn 1983). A két minta közötti alapvető különbség abban van, hogy a kvóta minta nem véletlen választású minta, vagyis adott nyelvközösség (pl. a budapesti lakosok összessége) minden tagjának nincs azonos esélye arra, hogy bekerüljön a mintába.

A két mintavételi technika részletes bemutatására, jellemzésére itt nincs terünk. Ehelyett röviden a BUSZI két változatában (1987-ben és 1988-ban) használt mintákat tekintjük át.

1987-ben a BUSZI 2. változatát (vö. Kontra 1987a) használtuk kvóta mintával. Öt, egyenként 10 fős csoporttal készítettünk interjúkat: tanárszakos egyetemistákkal, 50 évesnél idősebb tanárokkal, bolti eladókkal, gyári fizikai munkásokkal és 15-16 éves szakmunkástanulókkal. Ezeket a csoportokat (kvótákat) bizonyos fokig önkényesen állapítottuk meg, nyilvánvaló azonban, hogy ez a minta lehetővé kell tegye számunkra a szocioökonómiai státusukat tekintve eltérő kvóták (pl. munkások és tanárok) nyelvhasználati különbségeinek elemzését. Mintánk bizonyos nyelvi változások esetleges tettenérését is lehetővé teszi. A diakrón változások ugyanis a látens időben is vizsgálhatók (vö. pl. Gal 1979:17): ha szinkrón nyelvhasználati különbségek mutatkoznak két különböző életkorú de azonos szocioökonómiai státusú csoport beszédében, akkor ez — nagy valószínűséggel — folyamatban levő nyelvi változás jele. Mintánkban a tanárok és az egyetemisták közötti 25-30 évnyi kor-különbség ilyen megfontolások következménye.

1988-ban a BUSZI 3. változatát (vö. Kontra 1988) már véletlen választású rétegzett reprezentatív mintával használjuk. Ezt a mintát egy történelmi véletlennek és szociológus kollégáink segítőkészségének köszönhetjük. 1986 óta folyik a hajdani Tömegkommunikációs Kutatóközpontban, mai nevén a Magyar Közvélemény-kutató Intézetben Angelusz Róbert és Tardos Róbert kutatása, amely a magyar társadalom szociális és kommunikációs rétegződését vizsgálja, három, egyenként ezer fős országos reprezentatív mintán (vö. Angelusz—Tardos 1987). Véletlen rétegzett reprezentatív mintákat (címlistákat) ma már könnyű hazánkban vásárolni. Olyan minta azonban, amelynek minden egyes tagjáról fontos nyelvi vonatkozású adatok tömege is rendelkezésre áll, csak egy van: Angeluszéké. A mi történelmi szerencsénk az volt, hogy időben be tudtunk kapcsolódni Angelusz és Tardos kutatásába: 1988 tavaszán egy 30 perces szten-derdizált nyelvhasználati kérdőívet (vö. A TÁRKI V. felvétel dokumentumai) kérdeztettünk ki Angeluszék egyik ezer fős országos mintájától.¹ Az adatok már kódolva számítógépen vannak. Angeluszék ezernél több szociológiai adatot vettek fel a minta minden egyes

tagjáról. A Magyar Közvélemény-kutató Intézet és a Nyelvtudományi Intézet közös vizsgálatát a szociológiai háttér adatok eme káprázató gazdagsága világviszonylatban is egyedülállóvá avatja. Profán példát említve: ha netalán van valamilyen korreláció egyes csoportok bizonyos nyelvhasználati jegye (pl. suksük ragozás) és aközött, hogy a csoport tagjai szerint 1990-ben 100 ezernél is több munkanélküli lesz-e Magyarországon, akkor ezt a korrelációt szociolingvisztikailag hiteles módon meg fogjuk tudni állapítani.

A BUSZI 3. változatát 200 adatközlővel csináljuk meg. E 200 ember annak az országos 1000 fős mintának a fővárosi almintája, amely ezres mintán a Beszédszokások kérdőívet kérdeztettük le. Ily módon biztosítva van, hogy a budapesti vizsgálat a város lakosságát életkor, nem, iskolázottság és foglalkozás szerint reprezentáló mintán folyik, ugyanakkor a rendkívül gazdag szociológiai adatfelvétel számtalan post hoc elemzést is lehetővé tesz majd.

Jegyzet

¹A TÁRKI V. adatfelvétel Nézetek-B blokkjának Beszédszokások című részéről van szó. Ez a kutatás az MTA Nyelvtudományi Intézete megrendelésére készült. A vizsgálati eszközöket Kontra Miklós, Pléh Csaba és Terestyéni Tamás dolgozta ki 1987-1988-ban.

Irodalom

- Angelusz Róbert—Tardos Róbert, 1987. Kulturális—kommunikációs rétegződés (Kutatási tervezet). Szociológia 1987/2:209-231.
- Balogh Lajos, 1988. Hozzászólás Imre Samu előadásához.
- Kiss Jenő és Szűts László (szerk.), A magyar nyelv rétegződése, 79-85. Akadémiai Kiadó.
- Davis, Lawrence M., 1983. English Dialectology: An Introduction. University, Alabama: The University of Alabama Press.

- Gal, Susan, 1979. Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria. New York: Academic Press.
- Imre Samu, 1988. A területi nyelvváltozatok. Kiss Jenő és Szűts László (szerk.), A magyar nyelv rétegződése, 50-69. Akadémiai Kiadó.
- Kontra Miklós, 1987a. A budapesti szociolingvisztikai interjú — második változat. Kézirat, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1987. július.
- _____ 1987b. Az élőnyelvi vizsgálatok tárgyáról és módszereiről. Előadás a II. Dialektológiai Szimpóziumon, Szombathelyen, 1987. augusztus 25-én.
- _____ 1988. The Budapest Sociolinguistic Interview — Version Three. Kézirat, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1988. július.
- Linn, Michael D., 1983. Informant selection in dialectology. American Speech 58:225-243.
- Lőrincze Lajos, 1975. Az adatközlők. Deme László és Imre Samu (szerk.), A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései, 174-181. Akadémiai Kiadó.
- A TÁRKI V. felvétel dokumentumai. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa. Budapest, 1988. október.
- Terestyéni Tamás, 1987. Kutatási javaslat. Kézirat, MTA Nyelvtudományi Intézet, 1987.

AZ IKES RAGOZÁSRÓL

Horváth Vera — Reményi Andrea Ágnes

Mint ismeretes, a magyar nyelv ma már nem különbözteti meg egymást kizáró módon az ikés és iktelen ragozást, mint régen tette, az ikés és iktelen variánsok egymás mellett élnek nyelvünkben. Ezáltal ez a homogén nyelvközösséget feltételező nyelv-elmélet számára leírhatatlan és megmagyarázhatatlan jelenség (lásd pl. Vago 1980:78-79) kézenfekvő témának tűnik egy szociolingvisztikai szempontú vizsgálat számára.

A budapesti szociolingvisztikai interjú (röviden BUSZI) célja a mai budapesti köznyelv gyűjtése és leírása. A körülbelül másfél órás interjúk első részében az adatközlők különböző nyelvhasználati jelenségekre vonatkozó tesztfeladatokat oldanak meg, melyek közül néhány az ikés problémának is szentel figyelmet. Mivel az anyag feldolgozása 1988-ban kezdődött, egyelőre csak a tesztekben előforduló ikés kérdéseket vizsgálhattuk, számolva azzal, hogy egyrészt a minta viszonylag kicsi lesz, másrészt azzal, hogy a teszthelyzetnek megfelelően több ikés alakot kapunk, mint ha az interjú másik részét, a spontán beszédet is figyelembe vehetnénk.

A BUSZI második változatában (ld. Kontra 1987) kétfajta tesztben fordultak elő az ikés ragozás szempontjából releváns kérdések: az interjú egyik részében az adatközlők szópárokat hallottak, s a párokon belül meg kellett jelölniük az általuk helyesnek tartott alakot („Melyik a helyes?” teszt). 10-20 percet később más sorrendben ugyanazokat a szópárokat hallották, és azt kellett megválaszolniuk, hogy vajon ők saját beszédükben melyik alakot használják („Ön hogyan szokta ejteni?” teszt). A szópárok között két ragozott ikés alak 2-2 variánsa szerepelt, a kijelentő mód egyes szám első személyű eszek - eszem, és a felszólító mód egyes szám harmadik személyű meggyőződjön - meggyőződjék.

A ragozási paradigmán belül nem vizsgálja a teszt a kijelentő mód egyes szám második és harmadik személyt, pl. gondolkodom - gondolkodsz, ill. hull - hullik, mert ezeknél viszonylag kevés ige esetében lehetséges két változat. Vizsgálja viszont a teszt a kijelentő mód egyes szám első személyt (ható alakban is), a feltételes mód egyes szám első és harmadik személyt, és a felszólitó mód egyes szám első és harmadik személyt (ld. 1. táblázat). (Második személyben, a rövid és hosszú alak vizsgálatánál csak nem ikes igékre tér ki a teszt. Az eredményekkel itt nem foglalkozunk.)

50 adatközlő adatait dolgoztuk fel 5 almintából: 10 tanárét, 10 egyetemistáét, 10 eladóét, 10 munkásét és 10 szakmunkás-tanulóét.

Kijelentő mód

Vizsgálatunkban az adatközlők az ikes alakot leginkább a kijelentő mód egyes szám első személyben választották.

A „Melyik a helyes?” és az „Ön hogyan szokta ejteni?” fülhallgatós tesztek (ld. 2. táblázat) azt mutatják, hogy az eszek - eszem pár esetében az adatközlők biztosak a választásukban. (Egyetlen bolti eladó volt, aki az eszem-et ítélte helyesnek, miközben azt állítja magáról, hogy ő eszek-et mond.) Az adatközlők háromnegyede mindkét tesztben az ikes alakot választotta, s csak 9-en választották mindkét esetben az iktelen formát.

2. táblázat:

A „Melyik a helyes?” és az „Ön hogyan szokta ejteni?” tesztek eredményei (kij. mód, egyes sz. 1. személy)

	helyes: <u>eszem</u> mondok: <u>eszem</u>	helyes: <u>eszek</u> mondok: <u>eszek</u>	helyes: <u>eszem</u> mondok: <u>eszek</u>	értékel- hetetlen
összesen	35	9	1	5
tanár	10	0	0	0
egyetemista	6	2	0	2
eladó	7	1	1	1
munkás	9	1	0	0
szmtanuló	3	5	0	2

3. táblázat:

A behelyettesítő teszt (kijelentő mód, egyes sz. 1. személy)

	<u>elkésik</u> (1)		<u>vitatkozik</u> (2)	
	ikes	iktelen	ikes	iktelen
összesen	22	26	41	6
tanár	7	3	8	1
egyetemista	6	4	10	0
eladó	3	7	7	3
munkás	5	5	10	0
szmtanuló	1	7	6	2
értékelhetetlen	2 szmtanuló		1 tanár, 2 szmtan.	
	<u>alszik</u> (3)		<u>iszik</u> (4)	
	ikes	iktelen	ikes	iktelen
összesen	41	9	37	11
tanár	10	0	10	0
egyetemista	10	0	7	2
eladó	9	1	8	2
munkás	9	1	9	0
szmtanuló	3	7	3	7
értékelhetetlen	0		1 egyet., 1 munkás	

Az alminták szerinti vizsgálat azt mutatja, hogy az iktelen alakot választók között túlsúlyban vannak a szakmunkástanulók.

Példamondatok:

1. Ha én még egyszer elkészek/elkészem, elbocsátanak az állásomból.
2. A főnökkel én is vitatkozok/vitatkozom, amikor kell.
3. Én ritkán alszok/alszom reggel hétnél tovább.
4. Grapefruit juice-t mostanában én se iszok/iszom, de kólát igen.

A behelyettesítő feladatoknál szintén az icles alakokat használták többször (ld. a 3. táblázatot és az 1-4. példamondatot), s az almintákon belül ugyancsak a szakmunkástanulók bizonyultak a legiktelenebbnek. Csak 2 olyan adatközlő volt, 2 szakmunkástanuló, aki a négy lehetőség közül egyszer sem használt icles alakot, 20-an viszont egyszer sem használták az ik-

telen változatot. A 200 (4x50) lehetséges kijelentő módú, egyes szám első személyű ikes alak 70,5%-a volt valóban ikes, 26%-a volt iktelen, és 3,5%-a volt értékelhetetlen. A tanárok 35-ször, az egyetemisták 33-szor, az eladók 27-szer, a munkások 33-szor, és a szakmunkástanulók 13-szor használták az ikes változatot. Igazolódni látszik tehát az a feltételezésünk, hogy az ikes ragozás kijelentő mód egyes szám első személye szociolingvisztikailag jól diszkriminál, tehát felhasználható egy tetszőleges budapesti minta tesztszerű, gyors vizsgálatára.

Egyetérthetünk azzal a megállapítással, hogy az ikes ragozás már nem él, csak egyes ikes igék vannak (vö. pl. NyKk. I: 1013, Jakab 1971:280). Ezzel kell magyaráznunk azt a tényt is, hogy míg az alszik, iszik, vitatkozik igéket legtöbbször ikesen ragozták, az elkésik igét többen ragozták iktelenül. A NyKk. például (I:1009-1010) 6 csoportba osztja az ikes igéket aszerint, hogy milyen alakokban és milyen gyakorisággal használjuk őket ikesen. Ezek a csoportosítások azonban intuíción alapulnak, és csak empirikusan igazolhatók.

Felfogásunk szerint szükség lenne egy empirikus alapú, kvantitatív vizsgálatra, mely tipologizálná az ikes igéket aszerint, hogy mennyire ragozzuk őket valóban ikesen. A BUSZI nem vállalhata fel ezt a feladatot, „egy ilyen átfogó vizsgálathoz a releváns adatok százait-ezreit kellene egy-egy adatközlőtől felvennünk.” (Kontra 1987:3)

4. táblázat: Az alhat és az alszik ige megoszlása
(kijelentő mód, egyes sz. 1. személy)

	<u>alhat</u>		<u>alszik</u>	
	ikes	iktelen	ikes	iktelen
összesen	10	36	41	9
tanár	2	7	10	0
egyetemista	3	5	10	0
eladó	2	8	9	1
munkás	3	6	9	1
szmtanuló	0	10	3	7
értékelhetetlen	2 egyet., 1 munkás, 1 tanár		0	

A NyKk. azon állítását, hogy „az ikes igék ható alakjait ma általában iktelenül ragozzuk” (:1012), kísérletünk alátámasztotta: míg az alszik-ot egyes szám első személyben 41-en ragozták ikesen és 9-en iktelenül, az alhat igénél, az Én se alhatok/alhatom ebéd után, pedig szeretnék példamondatban ez az arány megfordul: 10-en ragozták ikesen és 36-an iktelenül (ld. 4. táblázat).

Egy kártya az edz ige egyes szám első személyű ragozását vizsgálja. Ennél az iktelen igénél rendkívül gyakori az ikes rag használata: 40% mondott edzem-et és 56% edzek-et (ld. 5. táblázat).

5. táblázat:

Az edz ige megoszlása (kijelentő mód, egyes sz. 1. személy)

	<u>edzem</u>	<u>edzek</u>	értékelhetetlen
összesen	20	28	2
tanár	4	6	0
egyetemista	4	6	0
eladó	4	5	1
munkás	6	4	0
szmtanuló	2	7	1

Az almintákat vizsgálva azt látjuk, hogy a legkevésbé a szakmunkástanulók használják az edzem alakot, mint ahogy az ikes igék esetében is ők bizonyultak a legiktelenebbnek.

Felmerült bennünk a kérdés, hogy tulajdonképpen hiperkorrekció-e az edzem alak. Az ikes igék iktelen ragozása számunkra még kijelentő mód egyes szám első személyben sem tűnik stigmatizált változatnak, amit az adatközlők kerülni igyekeznének, mint például a „suksükölést”. (Az iktelen változathoz fűződő értékítéletek felderítése természetesen további tesztelést igényelne.) Nem lehetséges-e, hogy inkább egy analógiás változással állunk szemben, ahol a -dzik végű ikes igék, mint pl. a leledzik, lopódzik mintájára ragozzák ikesen az edz igét. E feltevésünket alátámasztja az a tény is, hogy a VégSz.-ben (Papp 1969) mindössze három -dz-re végződő nem ikes igét (edz, megedz, pedz), viszont 66 -dzik végű ikes igét találtunk.

Felszólító mód

A felszólító mód egészen más képet mutat, mint a kijelentő.

6. táblázat:

A „Melyik a helyes?” és az „Őn hogyan szokta ejteni?” tesztek eredményei (felszólító mód, egyes sz. 3. személy)

	helyes: <u>meggyőződjék</u> mondok: <u>meggyőződjék</u>	helyes: <u>meggyőződjön</u> mondok: <u>meggyőződjön</u>	helyes: <u>meggyőződjék</u> mondok: <u>meggyőződjön</u>	helyes: <u>meggyőződjön</u> mondok: <u>meggyőződjék</u>
összesen	13	12	10	6
tanár	6	1	0	1
egyetemista	1	4	0	2
eladó	3	2	3	0
munkás	2	3	3	1
szmtanuló	1	2	4	2
értékel- hetetlen	2 tanár, 3 egyet., 2 eladó, 1 munkás, 1 szmtanuló (összesen 9 adatközlő)			

A meggyőződjön - meggyőződjék pár eredményei a „Melyik a helyes?” és az „Őn hogyan szokta ejteni?” tesztekben a nyelvi közösség nagyfokú bizonytalanságára utalnak (ld. 6. táblázat). 9 adatközlő válasza értékelhetetlen (szemben az eszek - eszem 5 értékelhetetlen válaszával), 16-an pedig mást mondtak helyesnek, mint amit saját állításuk szerint használni szoktak. Az értékelhetetlenekkel együtt ez az adatközlők fele. Az adatközlők bizonytalanságát mutatja, hogy közülük 6-an a meggyőződjön-t ítélték helyesnek, miközben maguk, állításuk szerint a meggyőződjék alakot használják. Bizonytalanságot tükröz a két ikés és két iketlen válaszok nagyjából egyező száma is (13, ill. 12).

Az egyes alminták között nem látszik határozott különbség, az ikés és az iktelen válaszok nagyjából egyformán oszlanak meg. Egyedül a tanárok válaszaiban mutatható ki valamiféle tendencia, mivel közülük hatan mindkét tesztben az ikés változatot választották.

7. táblázat:

A behelyettesítő teszt (felszólító mód, egyes sz. 3. személy)

	<u>virágzik (5)</u>		<u>virágzik (6)</u>	
	ikes	iktelen	ikes	iktelen
összesen	32	14	37	13
tanár	8	2	9	1
egyetemista	7	3	6	4
eladó	7	2	8	2
munkás	6	3	10	0
szmtanuló	4	4	4	6
értékelhetetlen	1 eladó, 1 munkás 2 szmtan.		0	
	<u>viselkedik (7)</u>		<u>viselkedik (8)</u>	
	ikes	iktelen	ikes	iktelen
összesen	42	6	24	26
tanár	9	0	8	2
egyetemista	7	3	5	5
eladó	8	2	6	4
munkás	9	1	4	6
szmtanuló	9	0	1	9
értékelhetetlen	1 tanár, 1 szmtan.		0	
	<u>eszik (9)</u>		<u>kilátszik (10)</u>	
	ikes	iktelen	ikes	iktelen
összesen	12	38	18	29
tanár	4	6	5	4
egyetemista	2	8	2	8
eladó	3	7	3	7
munkás	3	7	5	4
szmtanuló	0	10	3	6
értékelhetetlen	0		1 tanár, 1 munkás 1 szmtan.	

Példamondatok:

5. Azt kívánom Önöknek — mondta egy új fővárosi gimnázium felavatási ünnepélyén a miniszterhelyettes —, hogy művelt, munkaszerető és az újra mindig fogékony ifjakat bocsássanak ki az iskola falai közül. Szerezzék vissza a tudás becsületét! Virágozzon/virágozzék az előírásoktól mentes, önálló és egyéni tanári munka mindannyiunk hasznára!

6. A szomszédomnak szép virágai vannak, igen büszke is a kertjére. A múltkor észrevette, hogy bámulom a virágait, s így szólt: Tetszenek, ugye? A maga kertje is lehetne ilyen. Ha azt akarja, hogy az a kert is ilyen szépen virágozzon/virágozzék, akkor tőlem vegyen virághagymát!
7. Az iskolaigazgató nyugodt hangon így szólt egy méltatlankodó, szitkozódó szülőhöz: Kérem, viselkedjen/viselkedjék úgy, hogy ne kelljen a gyerekek előtt szégyenkezniük.
8. — Nem engedhetjük meg, hogy itt mindenki úgy viselkedjen/viselkedjék, ahogy akar — mondta Jenő bá és rávágott öklével az asztalra.
9. Nem szükséges, hogy mindenki egyen/egyék a levesből.
10. Nem akarom, hogy kilátsszon/kilátsszék/kilátszódjon/kilátszódjék az alsószoknyám.

A behelyettesítő feladatokban az egyes szám harmadik személyű alakok (6 kártyax50 adatközlő=300 előfordulás) 55%-a volt összesen ikes (ld. a 7. táblázatot és az 5-10. példamondatot). 18 adatközlő mondott kilátsszék-ot vagy kilátszódjék-ot, 12 mondott egyék-et, ellenben 32, ill. 37 virágozzék-ot, és 42, ill. 24 viselkedjék-et.

A teszt készítőinek feltevése az volt, hogy az Azt kívánom Önöknek... (5. példamondat) sokkal igényesebb nyelvhasználatot kívánó beszédhelyzet, mint az A szomszédomnak szép virágai vannak... (6. példamondat), és ezért az első esetben magasabb lesz az ikes változat előfordulási aránya. Ez a feltevés nem igazolódt be, a két mondatban a kapott ikes alakok aránya megközelítőleg azonos. A másik pár, Az iskolaigazgató nyugodt hangon így szólt... (7. példamondat) és a Nem engedhetjük meg... (8. példamondat) lényeges különbséget mutat, azonban nem vagyunk meggyőződve arról, hogy az ikes alak választásakor valóban a szövegkörnyezet szerepe dominál, ugyanis legalább annyira okozhatta a viselkedjék gyakoribbságát az első esetben az, hogy nem valódi egyes szám harmadik személyű alakról, hanem magázásról van szó. Ez további tesztelést igényel.

A BUSZI céljainak megfelelően (Kontra 1987:4), már ez a kisebb körű vizsgálat is kvantitatíve tudja igazolni a NyKk. (I:1011-1012) állításait az ikés igék paradigmán belüli különbségeiről: tehát, hogy „leginkább tartja magát az ikés ragozás a jelentő módban”, ill. „a felszólító módban jobban tartja magát még az ikés jelleg, mint a feltételesben”. Mi összesítve a kijelentő módú alakok 70,5%-át, a felszólító módú alakok 55%-át (harmadik személyben), a feltételes módú alakoknak pedig nem releváns mennyiségét, 1%-át találtuk ikésnek. (Egyes szám első személyben egy adatközlő sem mondta, hogy Ha nem lenne semmi enni-való itthon, akkor én se enném semmit. Egyes szám harmadik személyben mindössze egy adatközlő, egy megjegyzéséből következően nagy nyelvi tudatosságra törekvő tanár mondta azt, hogy Ha adnál neki, Pista is ennék a gulyásból.)

Az az igen elterjedt nézet, hogy az ikés ragozás minden alakban és minden igénél partikuláris jelenség, és csak a presztízscsoportok nyelvében él, nem áll: a kijelentő mód egyes szám első személyben (pl. alszom) az ikés alakok voltak túlsúlyban vizsgálatunkban. Különbséget kell ezért tenni nemcsak a különböző igetípusok között, hanem az ikés paradigmán belül is: az olyan alakok között, ahol a nyelvi változás még nem érte el azt a fokot, hogy az ikés alak partikuláris jelenséggé szorult volna vissza (pl. a kijelentő mód egyes szám első személy, sőt, az egyes szám harmadik személy), illetve, ahol már visszaszorult (feltételes mód első és harmadik személy), ugyanis a nyelvi változás nem egyformán érinti az egyes alakokat.

A tesztek alapján a felszólító módot köztes jelenségnek tartjuk, itt ugyanis elég gyakran találtuk az ikés ragozást, de nagyobb volt az ingadozás.

Az ikés ragozás megismerésében további feladatoknak tekintjük a következőket:

1. A jelzett kérdések további tesztvizsgálata (pl. milyen hatása van a magázásnak a kontextus mellett az ikés forma választására felszólító módban; fűződik-e negatív értékítélet az ikés igék iktelen ragozásához, és ha igen, mely igéknél és milyen módokban).

2. A meglevő eredmények összevetése a BUSZI-3 (Kontra 1988) nagyobb korpuszával. Ebben 200 budapesti adatközlő adatait vizsgáljuk.
3. Feltételezzük, hogy az interjú során az adatközlők több beszédstílust használnak, például a tesztek közben választékosabb, a beszélgetés során kevésbé választékos stílusban beszélnek. Megvizsgálendő, hogy azonos lexémák esetén a tesztekben valóban gyakoribb-e az ikes alakok használata, mint az összefüggő beszédben.

Irodalom

- Jakab L. (1971), Az ikes ragozás a mai magyar nyelvben. Nyr. 95:270-281.
- Kontra M. (1987), Budapesti szociolingvisztikai interjú - második változat. MTA Nyelvtudományi Intézet. Kézirat.
- Kontra M. (1988), Budapest sociolinguistic interview - version three. MTA Nyelvtudományi Intézet. Kézirat.
- NyKk. = Nyelvművelő kézikönyv. Szerk. Grétsy László - Kovalovszky Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980-1985.
- Vago, R. (1980), The Sound Pattern of Hungarian. Georgetown University Press, Washington, D. C.
- VégSz. = A magyar nyelv szóvégmутató szótára. Szerk. Papp Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1969.

AZ IGÉK FELTÉTELES MÓD EGYES SZÁM ELSŐ
SZEMÉLYŰ ALAKJÁNAK (én tudnék/tudnák)
HASZNÁLATA KÜLÖNBÖZŐ TÁRSADALMI
CSOPORTOKBAN

Laczkó Mária

Nyelvünkben számos olyan jelenség van, amelynek megítélése problematikus, hiszen sokszor csak szubjektív véleményekre építhetünk. Az egyik ilyen probléma a -nák, az igék feltételes mód, egyes szám első személyű illeszkedett és ez esetben nem standard módjele. A szakirodalomban azt olvashatjuk, hogy az igék feltételes mód egyes szám első személyű alakjaiban terjed a -nák-féle igeragozás. Például Ferenczy Géza és Kovalovszky Miklós szerint ez a — helytelennek ítélt — módjel változat egyre gyakoribb mind az élőszóbeli megnyilatkozásokban, mind a nyomtatásban (Ferenczy 1971, Kovalovszky 1977). Az azonban, hogy a -nák használatának mi a társadalmi disztribúciója, pontosan nem ismert. Még G. Varga Györgyi átfogó felmérésében és Alakváltozatok a budapesti köznyelvben című munkájában sem találunk erre utalást (G. Varga 1968).

A szakirodalomban továbbá felvetődik az is, vajon mivel hozható összefüggésbe az az általános vélemény, hogy a normától eltérő változat meglehetősen gyakori, sőt egyre jobban terjed. Erre kézenfekvő magyarázatként a magánhangzó-illeszkedés törvényszerűségét említik, nevezetesen azt, hogy az illeszkedés érvényesül az igék ragozásában, továbbá az igékhez járuló módjelek esetében is. Köznyelvünkben azonban az igék feltételes mód egyes szám első személyű alakja kivétel, mert ezekben a módjel egyalakú, a mély hangú igék után is magas hangú (én tudnék). Általánosan elfogadott nézet az, hogy az illeszkedett és ez esetben nem standard alakok a nyelvi gazdaságosság miatti egyszerűbb megoldásra törekvés következtében jöttek létre vagy talán a mélyhangú végződésű tárgyias alakok analógiás hatására keletkeztek (Kovalovszky 1977). Többen nyelvjárásiasságnak tartják.

Már Simonyi Zsigmond Tüzetes magyar nyelvtan című munkájának hangtani részében ezt írja: "Van sok olyan nyelvjárásunk, amely az iktelen igék feltételes mód egyes szám első személyét is á-val ejti a többi személy analógiájára (pl. én járnák)".

Mindezek ismeretében dolgozatomban kísérletet teszek a -nák-ról alkotott kép pontosítására. Célom elsősorban az, hogy a -nák-féle igeragozást minőségi és mennyiségi mutatókkal jellemezzem. Ennek alapján két kérdéskört vizsgállok meg: 1. kik használják a -nák-ot, 2. ezzel összefüggésben választ keresek arra, hogy a szakirodalomban említett jelenségeken kívül milyen nyelvi és nem nyelvi tényezőknek lehet még hatása a -nák-féle igeragozásra.

A kérdések pontosabb megválaszolásához a Nyelvtudományi Intézet Élőnyelvi csoportjának budapesti szociolingvisztikai interjút (vö. Kontra 1987), illetve annak egyes eredményeit használtam. Az interjú a feltételes mód jelen idő egyes szám első személyű módjel helyesnek és helytelennek ítélt változatait (-nék/-nák) célzottan az ún. produktív tesztfeladatokban vizsgálja. Kaphatunk azonban adatokat erre vonatkozóan a szövegolvasási feladatokból, illetve egy fülhallgatóval végzett tesztfeladatból is. A vizsgálati anyag ennek alapján három részből állt. A produktív tesztfeladatokban az adatközlőknek a következő mondatokat kellett kiegészíteniük a tud ige megfelelő alakjaival:

- a) Ha jobban megfizetnének, én jobban is dolgozni. tud
- b) én szorgalmasabb is lenni, ha akarnék. tud
- c) Ha a szüleim akarnák, én szorgalmasabb is lenni. tud

A második feladatban a vizsgált személyek adott szöveget normál és ehhez képest gyorsított tempóban olvastak fel. Ez esetben a vizsgálandó igealakok az "Ezerszer" című szöveg utolsó két mondatában szerepeltek: "... Ha hatszoros vagy nyolcszoros órabért kapnék, akkor sem hagynám a lakásban egyedül. Ilyet én nem csinálnék semmi pénzért sem!" A fülhallgatóval végzett tesztben a feladattípus neve: "Azonos vagy különböző?", a vizs-

gálandó igealakok: csinálnék-csinálnák. Az adatközlőknek ekkor a két szó jelentését kellett azonosnak vagy különbözőnek ítélniük.

Összesen 50 budapesti adatközlő anyagát vizsgáltam 10-es csoportokban, a következő társadalmi megoszlásban: tanár, egyetemista, bolti eladó, munkás, szakmunkástanuló. (Nyelvjárási jelenséget egyik adatközlőnél sem tapasztaltunk.)

Eredmények

A feladatokban (produktív tesztek és az olvasási feladatok) az 50 adatközlő 350 válaszából 344 volt értékelhető a -nák/-nék szempontjából. Ebből 92,4% a -nék, 7,6% a -nák-ra adott válaszok aránya. Az illeszkedett és ez esetben nem standard módjel, mint látható, viszonylag magas arányban fordult elő, s hasonlóan alakult a feladatok típusa szerinti bontásban is (lásd 1. táblázat).

1. táblázat: A -nák/-nék, megoszlása feladattípusonként

	Produktív tesztek	Olvasás
-nék	88,7%	95,4%
-nák	11,3%	4,6%

Fülhallgatóval végzett teszt

Azonos	Különböző
26%	74%

Szembevetve a fülhallgatóval végzett tesztfeladat eredménye. A vizsgált személyek 74%-a különbözőnek, 26%-a pedig azonosnak tartja az egyes szám első és a többes szám harmadik személyű csinálnék és csinálnák igealakok jelentését. Másképpen fogalmazva: a feltételes mód egyes szám első személyű igék esetén a köznyelvben kivételként számon tartott -nék módjelet az adatközlők mintegy egyharmad részben kétalakúnak vélik azokhoz képest, akik egyalakúnak gondolják. Természetesen az eredmények értékelésekor szem előtt kell tartanunk, hogy itt nem spontán beszédről, hanem tesztfeladatokról, tehát igényes nyelvhasználatot kiváltó beszéd-

helyzetről van szó. Számolva ezzel a ténnyel, a %-os értékek azonban valószínűsítik a szakirodalom azon megállapítását, hogy a -nák-féle igeragozás egyre jobban terjed. Másrészt felmerül a kérdés, hogy a -nák nagyfokú elterjedésében a szakirodalomban feltételezett okok között nem a tárgyias igealakok analógiás hatása a legerősebb-e.

Úgy tűnik, hogy teszthelyzetben — mikor a beszélőnél a spontán beszédhez viszonyítva kódváltás történik — a -nák előfordulási arányát a feladat jellege is befolyásolja. Feltűnő, hogy míg az olvasási feladatokban csak 4,6%-os a nem standard alakok aránya, addig a kiegészítendő mondatokban 11,3%-os, tehát közel két és félszer gyakoribb a nem standard módjel. Feltételezhető, hogy a különbség az olvasás során jelentkező lehetséges tanulási folyamat eredménye (a hangos felolvasás előtt az adatközlők magukban is elolvassák a szöveget). Ellentmond azonban ennek a feltevésnek az egyéb nyelvi tévesztések nagy száma, másrészt a produktív tesztfeladatok estén is elképzelhető az, hogy az adatközlők előre elolvassák a kiegészítendő mondatot. Ezért valószínűleg itt inkább az íráskép „húzó” hatásával kell számolnunk. Vagyis: az összefüggő szövegben a feltételes módú igealak felolvasásakor nem kell dönteni a megfelelő alakról, s feltehetően ezért vizuálisan jobban koncentrálnak az előttünk megjelenő szövegre. Így az illeszkedett, tehát nem standard feltételes módjel megjelenése is ritkább, valószínűsíthetően félreolvasásból, olvasási hibából ered. Ugyanakkor feltehetően az olvasási feladatnak a teljesítménye áll a legközelebb a -nák spontán beszédbeli használatához.

Az elmondottakat megerősíti a produktív tesztfeladatokban kapott olvasási eredmény is. A Tudnék én szorgalmasabb is lenni, ha akarnék mondatban szereplő akarnék igealak olvasását egyetlen adatközlő sem tévesztette el. Ez persze nem azt jelenti, hogy az akarnék változat nem fordul elő, hanem inkább azt, hogy ez esetben egy más típusú feladathelyzetről van szó; az adatközlő mondatot egészíti ki, a feladat megoldásakor a nevezett igealakot (akarnék) így feltehetően sokkal figyelmesebben olvassa el.

A szövegolvasási feladatokban két feltételezés volt: 1. a normál tempó és az ehhez képest gyorsabb változat esetén közel azonos lesz azok száma, akik a -nák-ot használják; 2. az esetlegesen magasabb -nák arány a tempó gyorsulása miatti kevésbé tökéletes feldolgozásnak, olvasási hibának, nyelvbotlásnak tudható be. A vizsgált csoportban és feladattípusban „lassú” olvasáskor valamivel kevesebb volt a standard módjel aránya, mint „gyors” olvasáskor. (Lassú olvasáskor 94,9%, gyors olvasáskor 95,8%.) A minimális különbség — amely egyetlen adatközlőnek (egyetemistának) az egyik igealak (csinálnék) lassú olvasásakor „tévesztett” válaszát jelenti —, elhanyagolható. E feladattípusnál az egyéni megoszlások és a társadalmi helyzet összefüggése alapján elmondható, hogy a -nák csak a munkások (3 adatközlő 6 válasza), illetve a szakmunkások (1 adatközlő 2 válasza) között fordult elő. A kétféle olvasás között az adatok nem mutatnak eltérést, ez esetben némi különbség csak az igék szótagszáma szerint volt. A kapnék igealak (egyszótagú ige + toldalék) lassú és gyors olvasásakor több volt az illeszkedett módjel aránya, mint a csinálnék forma (kétszótagú ige + toldalék) esetén, ami minden bizonnyal az illeszkedés problémájával magyarázható. Éppen ezért kérdés és további vizsgálatot érdemel, hogy a tempó-váltással járó olvasási feladatokban nagy számú populáció esetén tapasztalható-e különbség, és ha igen, miért.

A tesztfeladatokban összetett mondatok szerepeltek. Ezek főmondatokból és feltételes mellékmondatokból álltak. Minden esetben ugyanazt az igit (tud) kellett a főmondatba beilleszteni. A főmondatok és a mellékmondatok viszonya alapján, illetőleg a mellékmondatokban szereplő feltételes módú igealakok szempontjából azonban három különböző helyzetről beszélhetünk. A három mondatra kapott %-os értékek ezt csak részben tükrözik (lásd. 2. táblázat).

2. táblázat: A -nák/-nék megoszlása a produktív tesztfeladatokban

	a) Ha jobban meg- fizetnének, ... én jobban is dolgozni.	b) ... én szorgal- masabb is lenni, ha akarnék.	c) Ha a szüleim akarnák, ... én szorgalma- sabb is lenni.
	<u>tud</u>	<u>tud</u>	<u>tud</u>
-nék	76,7%	83,3%	83,3%
-nák	23,3%	16,7%	16,7%

Mivel a -nák/-nék használatában ingadozás a tanároknál és az egyetemistáknál egy esetben sem volt kimutatható (minden tanár és minden egyetemista, minden mondatban -nék-et használt), a %-os értékek a maradék 3 társadalmi réteg válaszaiból adódnak.

Az adatok alapján valószínűnek látszik, hogy a két tagmondat egymáshoz viszonyított helyzete kevésbé határolja be a standard módjel választását. (Vö. az a) és a b), illetve a b) és a c) mondatra kapott értékeket; a) és c) helyzetben a mellékmondat a főmondat előtt, b) helyzetben pedig a főmondat után található.) A -nák/-nék választásában a tagmondatok közötti szintaktikai viszony mellett meghatározóbbnak látszanak a feltételes tagmondatokban előforduló igealakok, mint „húzó” kontextushatás. Az a) helyzetben a feltételes mellékmondatban található feltételes módú, többes szám harmadik személyű, alanyi ragozású igealak (megfizetnének) kevésbé motivál(hat)ja a -nák, illetve a -nék választását, s valószínűleg ezért a legkevesebb a standard módjel aránya. A b) helyzetben sincs látszólag közvetlen húzó kontextushatás, ha azonban az adatközlő a feladat megoldása során először végigolvassa magában a szöveget, a feltételes módú, egyes szám első személyű akarnék igealak előhívhatja a -nék módjelet. A c) helyzetben viszont feltételezhető, hogy a -nák/-nék választásakor levő esélyegyenlőség a -nák javára tolódik el, hiszen a feltételes módú, egyes szám első személyű igealak beillesztését közvetlenül megelőzi a többes szám, harmadik személyű, tárgyias alak (akarnák). Az említett feladatmegoldási stratégia miatt azonban az adatközlő számára „megvilágosodhat”, hogy a feltételes tagmondat és a főmondat alanyai különböznek, s így az akarnák

mellet a tudnék választása is magasabb lehet.

A produktív tesztfeladatokban a társadalmi státus szerint a munkások és a szakmunkástanulók bizonyultak leginkább „nákolóknak”. A -nák/-nék megoszlása mondatonként a következőképpen alakult (lásd 3. táblázat).

3. táblázat: A -nák/-nék megoszlása a társadalmi rétegződést tekintve a produktív tesztfeladatokban

	a) Ha jobban megfizetnének, ... én jobban is dolgozni.		b)... én szorgalmasabb is lenni ha akarnék.		c) Ha a szüleim akarnák, ... én szorgalmasabb is lenni.	
	<u>tud</u>	<u>tud</u>	<u>tud</u>	<u>tud</u>	<u>tud</u>	<u>tud</u>
	-nék	-nák	-nék	-nák	-nék	-nák
tanár	100%	-	100%	-	100%	-
egyet.	100%	-	100%	-	100%	-
bolti ea.	100%	-	90%	10%	80%	20%
munkás	70%	30%	90%	10%	70%	30%
szak.t	60%	40%	70%	30%	100%	-
átlag	86%	14%	90%	10%	90%	10%

Mint látható, a munkások mindhárom tesztmondatban használták a -nák-ot, szemben a szakmunkástanulókkal, akiknél szintén magas volt a -nák aránya, de például a c) típusú mondatban 100%-osan -nék-et választanak.

A budapesti szociolingvisztikai interjú alapján készített mondatokkal tesztfeladatokat végeztettem 8. osztályos tanulókkal is. (A gyermekek (23 fő) a XIX. ker. Ady Endre Úti Általános Iskola tanulói.) Célom az volt, hogy megtudjam, a -nák/-nék használatában tapasztalható-e különbség az általános iskolások és a szakmunkástanulók között, másrészt az eredményeket összehason-

líthattam a felnőttekével is.

A kiegészítendő mondatok a következők voltak:

1. megyek holnap kirándulni.
Noémi
2. Készítenék én ajándékot, ha
akar
3. Abban a nem mehetsz moziba!
farmer
4. Ha megkérnének, én verset is írni.
tud
5. egy farmert vásárolni.
szeret
6. Ha egy biciklit, beutaznám vele a fél világot.
kap
7. Annak a elveszett az erdőben a pénze.
férfi
8. Ilyet én nem semmi pénzért sem!
csinál
9. voltam a meccsen.
Albert
10. Ha a barátaim akarnák, én kirándulást is szervezni.
tud
11. Ennek a nincs ma szerencséje.
férfi
12. én új autót is venni, ha akarnék.
tud
13. A nyáron voltam.
Athén
14. Ha, tudnék én szorgalmasabb is lenni.
akar

A főmondatok és a mellékmondatok viszonya alapján a 4., a 12. és a 10. mondatokat értékeltem (vö. 4. táblázat). (Ezek a felnőtteknél használt a), b), c) helyzetű mondatoknak felelnek meg.)

4. táblázat: A -nák/-nék megoszlása a produktív tesztfeladatokban egy általános iskola 8. osztályos tanulójánál (n=65 értékelhető válasz a 69-ből)

	4. mondat Ha megkérnének, ... én verset is írni. <u>tud</u>	12. mondat ... én új autót is venni, ha akarnék. <u>tud</u>	10. mondat Ha a barátaim akarnák, ... én kirándulást is szervezni. <u>tud</u>
-nék	80,9%	66,7%	73,9%
-nák	19,1%	33,3%	26,1%

Az adatok alapján úgy tűnik a gyermekeknél a standard módjel választásakor szinte döntő szerepe van a két tagmondat közötti szintaktikai viszonyoknak. (Vö. a 4. és a 12., illetve a 12. és a 10. mondatra kapott %-os eredményeket.) Ha a kiegészítendő főmondatot megelőzi a feltételes mellékmondat, jelentős mértékben javul a -nék aránya. Ugyanakkor azzal a morfológiai körülménnyel is számolnunk kell, amely a felnőtteknél döntő jelentőségű volt, ti. a feltételes mellékmondatokban szereplő igealakok húzó hatásával. (Vö. a 4. és a 10. mondat %-os értékeit.) A 4. mondatban feltűnően magas a standard módjel aránya, felnőtteknél viszont ekkor a legkevesebb. A jelenséget némileg magyarázhatja a -nék-kel kapcsolatos iskolában tanult szabályszerűség könnyebb felidézése a gyerekeknél, ennek azonban a másik két mondat esetén is jobban kellene érvényesülnie. A 10. mondatnak megfelelő helyzetben pedig a felnőttek magasabb standard módjel választásában feltehetően a jelentésnek is szerepe van.

Ismert, hogy „a hangok kialakulásának fejlődésében a hátul képzett magánhangzók az életkorban korábban jelennek meg az elől képzettekénél, s a jelenség kísérletek szerint még hatéves korban is kimutatható” (Vö. Büky-Gósy 1988.).

Mindezekkel összefüggésben felvetődik a kérdés, vajon a -nák használatok az egyszerűbb megoldásra való törekvés mögött nem a gyereknyelvi minta továbbélésével kell-e számolnunk.

Az igék szótagszáma és a -nák használata anyagomban a következő összefüggést mutatta: a többszótagú igéknél 2,1% az illeszkedett, tehát nem standard módjel aránya, míg az egyszótagúaknál közel négyszer gyakoribb, 8,17%. (Az értékelhető válaszok száma a 350-ből 344.) Hasonlóan nagy különbségek tapasztalhatók a 8. osztályosoknál is: egyszótagúaknál 28,2%, többszótagúaknál pedig 10% a nem standard módjel aránya. (A 161 válaszból az értékelhető válaszok száma ez esetben 135.) A jelenség feltételezhetően az időtartammal függ össze, azaz egy hosszabb szó esetén már az első szótag kimondásakor megkezdődhet a todalékolás, míg az egyszótagú szavaknál szinte azonnal döntenit kell a todalék-ról. Másrészt szem előtt kell tartanunk, hogy a vizsgált egyszótagú igék mély hangrendűek voltak, így az illeszkedés törvénye miatt nagyobb az esély a mély todalék megjelenésére is.

5. táblázat: A -nák/-nék társadalmi megoszlása feladattípusonként

	Tesztek		Olvasás		Jelentés	
	-nék	-nák	-nék	-nák	A	K
tanár	100 %	-	100 %	-	-	100%
egyet.	100 %	-	97,5%	2,5%	10%	90%
bolti ea.	90 %	10 %	100 %	-	20%	80%
munkás	76,7%	23,3%	84,2%	15,8%	60%	40%
szakm.t.	76,7%	23,3%	94,6%	5,4%	40%	60%

A 8. oszt. tanulók eredménye:

Összesen 138 válasz volt értékelhető:

-nék: 78,5%

-nák: 21,5%

A -nák társadalmi megoszlása a feltételezéseknek megfelelően alakult. Leggyakrabban az alacsonyabb iskolázottságú munkások és a szakmunkástanulók körében fordult elő, kisebb az előfordu-

lása a bolti eladóknál, egyetemisták között elvétve, tanároknál pedig egyáltalán nem volt tapasztalható. (Mindez nemcsak átlagosan, hanem az egyes feladattípusokra lebontva is érvényes.) Az adatok alapján egyetérthetünk azon nyelvészekkel, akik a -nák előfordulását elsősorban az igénytelen, pongyola beszédre tartják jellemzőnek (vö. pl. Kovalovszky 1977). Az iskolázottság mellett az eredmény azzal is összefügg, hogy a tanárok, egyetemisták az ilyen jellegű feladatmegoldásokban jártasabbak. Velük szemben állnak a szakmunkástanulók (sőt saját kísérleteim alapján a 8. osztályosok is) az alacsony standard módjel arányát illetően, holott gyakorlatilag a feladatmegoldásban való jártaságnak náluk is érvényesülnie kellene. Gyenge eredményeikkel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy vajon csak gyakorlatlanságról van-e itt szó, vagy oktatásunk sem kielégítő a feltételes módú igealakok tanításában. Másrészt a 14 évesek eredményeit tekintve felvetődik az is, hogy a -nák ilyen nagymértékű megjelenése csak az illeszkedés problémájával magyarázható, avagy a gyermeknyelvi minta nyomaival is számolnunk kell?

Az adatközlők egyéni vizsgálata alapján elmondható, hogy a -nák-ot használók önmagukhoz képest elsősorban a produktív tesztfeladatokban voltak következetesek; a 3 tesztfeladatból legalább 2 esetben használták a nem standard módjelet. A 8. osztályosokról ugyanez mondható el.

Úgy gondolom, ezek az adatok valamelyest pontosíthatják a -nák/-nék használatának társadalmi megoszlásáról alkotott képet. Ahhoz, hogy valójában véleményt nyilváníthassunk róla, szükséges és fontos lenne megvizsgálni a -nák helyzetét terjedelmesebb spontán nyelvi anyagban is. Másrészt az itt felmerülő kérdéseket — úgy vélem — megnyugtató módon tisztázni egyrészt nagyobb populáció esetén, másrészt pedig még pontosabb és célzottabb feladatokkal lehetne.

Irodalom

Büky Béla-Gósy Mária, 1988. A beszédhangok gyakorisága első osztályos gyermekek spontán beszédében. Magyar Nyelvőr 112: 440-447.

- Ferenczy Géza, 1971. Anyanyelvi őrjárat. Gondolat.
- Kontra Miklós, 1987. Budapesti szociolingvisztikai interjú —
második változat. MTA Nyelvtudományi Intézet (Kézirat).
- Kovalovszky Miklós, 1977. Nyelvfejlődés, nyelvhelyesség.
Akadémiai Kiadó.
- Simonyi Zsigmond, 1895. Tüzetes magyar nyelvtan. Magyar hangtan
és alaktan. Akadémiai Kiadó.
- G. Varga Györgyi, 1968. Alakváltozatok a budapesti köznyelvben.
Akadémiai Kiadó.

BESZÉDSZOKÁSOK

(Egy szociolingvisztikai adatfelvétel
néhány előzetes eredménye)

Terestyéni Tamás

Az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Magyar Közvélemény-kutató Intézet 1988 tavaszán a 18 éven felüli magyar lakosság 850 fős, a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a lakóhely típusa szerint reprezentatív országos mintáján kérdőíves adatgyűjtést végzett a nyelvhasználat néhány aspektusáról.¹ Az adatgyűjtés egyfelől — nyelvészeti szempontból — a Nyelvtudományi Intézet élőnyelvi kutatásának egyik előkészítő jellegű összetevőjét képezte, és arra szolgált, hogy a tényleges élőbeszéd tanulmányozásához háttéranyagként felületi képet adjon bizonyos nyelvhasználati jelenségek megítéléséről a nyelvközösség egészének körében, másfelől — szociológiai szempontból — a Közvélemény-kutató Intézetnek egy olyan vizsgálatához kapcsolódott, amely a személyközi kommunikációs hálózatokra és a kommunikációs-kulturális rétegződésre irányult, és ennek a vizsgálatnak a keretében nyelvhasználati attitűdök és kommunikációs-kulturális tudástípusok között keresett összefüggéseket.²

A kutatás résztvevői természetesen tisztában voltak az-
zal, hogy kérdőíves survey-módszerrel, amely alapvetően a kérde-
zettek önbevallásaira, önértékeléseire, beszámolóira épít, a
tényleges nyelvhasználatról, az emberek verbális viselkedéséről
csak meglehetősen korlátozott érvényű információkat lehet gyűj-
teni, és ezek az információk semmiképpen sem helyettesíthetik a
spontán beszélt nyelvi mintákat. Mindazonáltal, mivel a tényle-
ges nyelvi viselkedés motívumai között az önbevallásokon, az ön-
értékeléseken, a szubjektív beszámolókon keresztül tetten érhető
nyelvi szabálytudat és normaérzés is nyilvánvalóan jelentős sze-
repet játszik, a kutatókat az a meggyőződés vezérelte, hogy —

tényleges beszélt nyelvi minták gyűjtésével és elemzésével szorosán összekapcsolva — a kérdőíves adatfelvételekkel megszerezhető adatok is fontos hozzájárulást jelenthetnek a nyelvközösség és az élőbeszéd megismeréséhez.

Az adatfelvételi kérdőív nyelvészeti blokkja a következő tárgykörökre vonatkozóan tartalmazott kérdéseket:

- (a) vélemények arról, hogy milyen jelentősége van a nyelvi képességeknek a társadalmi érvényesülésben;
- (b) vélemények arról, hogy milyen a szép és választékos beszéd;
- (c) vélemények arról, hogy az ország különböző részein hogyan beszélnek az emberek;
- (d) nyelvészeti tárgyú tömegkommunikációs termékek használata;
- (e) köszönési és megszólítási szokásokra vonatkozó kérdések;
- (f) karakterisztikusan eltérő szövegtípusok megítélése;
- (g) teszt jellegű kérdések olyan nyelvi formák helyességének megítéléséről, amelyeknek esetében az előzetes megfigyelések szerint a nyelvhasználat illetve a normaérzék ingadozik, bizonytalan és megoszlik;
- (h) helyesírási és nyelvtani teszt, amelyben a kérdezetteknek egy hibákkal teletűzdelt szöveget kellett kijavítaniuk.

Jelen beszámoló az (a), (b) és (f) tárgykörökben kapott válaszoknak egy első szintű feldolgozására épül, amely a válaszoknak az alapmegoszlását, valamint néhány fontosabb demográfiai és társadalmi-kulturális változó szerinti megoszlását használta fel.

A nyelvi képességek fontosságának megítélése

Annak mérése céljából, hogy az emberek milyen jelentőséget tulajdonítanak különféle nyelvi vagy a nyelvvel szorosan összefüggő képességeknek a társadalmi érvényesülésben, kérdezetteinkkel megítéltettük egy négyfokú skálán, hogy az életben való boldogulás szempontjából mennyire tartanak fontosnak bizonyos tulajdonságokat és egyéb tényezőket.

1. táblázat
Tulajdonságok fontossági rangsora

(Zárójelben a négyfokú skálán
elért átlagos pontszámok)

vele született képességek (3,53)
kifejezőkészség (3,51)
számolási készség (3,42)
munkabírás (3,40)
helyesírási készség (3,31)
befolyásos kapcsolatok (3,29)
iskolai végzettség (3,25)
nyelvtanilag helyes és választékos beszédkészség (3,23)
kellemes külső (3,10)
sok barát (2,98)
idegennyelv-tudás (2,96)
a politikai nézetek milyensége (2,81)

A kommunikációs képességek (kifejezőkészség, helyesírási készség, nyelvtanilag helyes és választékos beszédkészség) jelentőségét a társadalmi érvényesülésben egészében véve meglehetősen nagyra értékelték a kérdezettek, ami egyértelműen azt tükrözi, hogy az emberek tisztában vannak azzal: azok, akik gazdag és sokoldalúan kimunkált kommunikációs eszköztárral rendelkeznek, jobban boldogulhatnak az életben. Természetesen az adatoknak ennél az értelmezésénél számolni kell azzal, hogy a jó kifejezőkészség, amely a fontossági rangsorban az előkelő második helyre került, az emberek jelentős része számára nem feltétlenül és nem elsősorban nyelvi műveltséget, nyelvtani iskolázottságot, norma-érzéket és tudatosságot jelent, hanem valami olyasmit, hogy „aki jó dumás, az minden helyzetben kivágja magát”. Ez világosan megnyilvánul abban, hogy a nyelvtani helyesség és a választékosság már csak a rangsor második felében foglalt helyet, mint a kifejezőkészségnél kevésbé fontos tulajdonság. Ebből a szempontból viszont mindenképpen meglepő, hogy a kérdezettek a helyesírási készségeket milyen fontosnak ítélték, és még az iskolázottságnál is jelentősebb tényezőnek tekintették az életben való boldogulás

szempontjából. A helyesen írni tudás nagy presztízse feltehetően szorosan összefügg azzal, hogy a „boldoguláshoz” szükséges ügyintézesek általában írásos kommunikációt is igényelnek, amelyben a helyesírás szabályainak a megsértése elemi és bizonyára gyakran megalázónak átélt kompetenciahiánynak minősül, szemben az élőbeszéddel, amely átsiklik az irodalmi nyelvi normák kisebb-nagyobb megsértésein és a pongyolaságokon.

Míg az anyanyelvi képességeket az érvényesülés fontos feltételeiként értékelték a kérdezetek, az idegennyelvek ismeretének egészen csekély jelentőséget tulajdonítottak, ami azt jelzi, hogy a nyelvtudás mind a mai napig nem vált általánosan kultivált értéké.

A fontossági rangsor összetételében vagyis a tulajdonságok egymásutánjában nem, életkor és lakóhely szerint gyakorlatilag alig tapasztaltunk lényegesebb különbségeket: a tulajdonságok kisebb eltérésekkel ugyanabban a sorrendben következtek egymás után a férfiak és a nők, az idősebbek és a fiatalabbak, a városban lakók és a vidékiek értékelésében. A rangsor az egyes iskolázottsági rétegek között sem mutatott jelentősebb eltéréseket, a rangsoron belül azonban a négyfokú fontossági skálán elért átlagos pontszámok alakulása tendenciaszerű összefüggést jelzett az iskolázottsággal: a nyolc osztályt és a középiskolát végzettek szinte az összes tulajdonságot, így a nyelvvel kapcsolatos képességeket is, fontosabbnak ítélték, mint a nyolc osztálynál kevesebbet végzettek, és még inkább, mint azok, akik egyetemi-főiskolai végzettséggel rendelkeznek.

2. táblázat

Nyelvi képességek fontosságának megítélése
iskolázottsági rétegekben
(négyfokú fontossági skálán elért átlagos
pontszámok)

	8 osztály- nál kevesebb	8 osztály	közép- iskola	egyetem, főiskola
kifejezőképesség	3,48	3,54	3,56	3,32
helyesírás	3,20	3,38	3,33	3,27
nyelvtani helyes- ség és választé- kosság	3,15	3,28	3,32	3,16
idegennyelv-tudás	2,95	2,96	2,92	2,83
N =	224	373	169	76

Az eredmény mindenképpen meglepő, hiszen azt várhattuk volna, hogy ezek, az iskolai oktatásban fejlesztendő tulajdonságok éppen a legmagasabban iskolázottak között értékelődnek a legmagasabbra. A várakozásnak ellentmondó adatokat valószínűleg első sorban arra lehet visszavezetni, hogy az egyetemet-főiskolát végzettek magas szintű iskolázottságukból adódóan többnyire — legalábbis hitük szerint — birtokolják a szóbanforgó nyelvi képességeket, és így nem is érzékelnek olyan hátrányokat, kommunikációs nehézségeket, amelyek e képességek hiányából fakadhatnak; másfelől érezhetik úgy, hogy a nyelvi műveltség, a nyelvtani és helyesírási normák ismerete vagy az idegennyelv-tudás nem jelentett számukra előnyöket, nem emelte státuszukat, presztízsiüket. A közepesen iskolázottak számára viszont a nyelvi kifejezés-mód státusz- és presztízszértékű, mivel egyfelől elhatárolja őket az alacsonyabban iskolázottaktól, másfelől a szabálykövető és választékos vagy annak hitt kommunikációs formák a magasabb iskolázottsági-műveltségi és társadalmi státusz és presztízis jegeiként értelmeződnek; mindennek hatásaképpen a nyelvi képességet fontosabb tényezőként értékelik az érvényesülés szempontjából, mint a magasan iskolázottak. A legalacsonyabb iskolázott-

sági rétegben, a nyolc osztálynál kevesebbet végzetek között pedig feltehetően az a helyzet, hogy éppen az alacsony iskolázottság következtében — kevésbé értékelik, vagy ha igen, akkor nem szívesen fogadják el a kommunikációs eszköztár jelentőségét, mivel leginkább számukra lehet hátrányos a nyelvi műveltség hiánya.

A szép és választékos beszéd jegyei

A nyelvhasználatról való gondolkodásmódnak szerves összetevője, hogy a nyelvközösség tagjainak a tudatosság szintjén milyen képzetek és elvárásai vannak a szép és választékos beszéddel kapcsolatban, megengedve természetesen, hogy mindennapi nyelvhasználatukban kevésbé alkalmazkodnak ezekhez az elvárásokhoz. E képzeteknek és elvárásoknak a megragadása céljából kilenc jelzõt rendeztünk sorba a kérdezettekkel aszerint, hogy melyiket érzik a legfontosabbnak és a legkevésbé fontosnak a beszéd szépsége és választékossága szempontjából.

3. táblázat

A szép és választékos beszéd jellemző tulajdonságainak rangsora
(a rangsorban elért átlagos pontszámok)

udvarias (6,13)

határozott (6,12)

pontos (5,96)

megfontolt (5,85)

egyszerű (5,73)

közvetlen (4,88)

tömör (4,16)

ízes-magyaros (3,64)

szellemes (3,11)

A legfontosabbnak ítélt tulajdonságok sorában a határozottság, a megfontoltság és a pontosság választása mögött nagy valószínűséggel a lényegre törő, nem mellébeszélő, őszinte és infor-

matív publikus közlési mód követelménye húzódik meg: olyan kommunikációs aktusok igénye, amelyekre a társadalmi viselkedés koordinálásában bizalommal építeni lehet. Az udvariasság magas értékelésében bizonyára az interperszonális kapcsolatok és érintkezési módok kulturálatlanságának, a nyelvi agresszivitásnak, durvaságnak és tiszteletlenségnek az elutasítása tükröződik. Az egyszerűség besorolásában feltehetően nem utolsó sorban a nyakatekert, bürokratikus, hivatali nyelvezettel szembeni averzió és a közérthetőség igénye fejeződött ki. A közvetlenség és a tömörség mindezekhez az elvárásokhoz képest lényegesen hátrább szorult a fontosság rangsorában, amiben szerepet játszhatott az is, hogy a tulajdonságokat valószínűleg sokan értelmezheték úgy, mint amelyek ellentmondanak az udvariasságnak illetve az egyszerűségnek. A beszéd szépsége és választékossága szempontjából az ízesség, a zamatosság, de még inkább a szellemesség a legkevésbé fontos követelményeknek minősültek a kérdezettek válaszaiban.

A rangsor összetételében nem, életkor, iskolázottság és lakóhely szerint csak viszonylag kis eltérések mutatkoztak, amikor azonban ezekkel az eltérésekkel összefüggésben azt is megvizsgáltuk, hogy a különféle rétegekből milyen arányban választották az egyes tulajdonságokat a rangsor első helyére, érzékelhetővé vált néhány beállítódási jellegzetesség. Így a legmagasabban iskolázottak, a férfiak, a középkorúak és a fővárosban lakók a többi rétegnél egységesebben fontosnak ítélték a beszéd megfontoltságát és határozottságát. Az udvariasság mindegyik rétegben fontos értéknek minősült, de különösen az alacsonyabban iskolázottak, a nők, az idősebb korúak és a nem Budapesten lakók között. Az egyszerűséget a közepesen és alacsonyan iskolázottak közül választották a legtöbben az első helyre, és a beszéd ízessége, zamatossága is a kevésbé iskolázottak körében kultiválódott erősebben. A fiatalabbak és az iskolázottabbak az időseknél és az alacsonyan iskolázottaknál fonosabbanak ítélték a közvetlenséget.

Választás hirdetéyszövegek közül

1. A kommunikációs-kulturális rétegződésre irányuló vizsgálat hipotézisének részeként feltételeztük, hogy a mindennapi, főképpen publikus nyelvhasználatban elhatárolható egymástól háromféle beállítódástípus, amely jellegzetes stiláris jegyek többé-kevésbé tudatos kultiválásban nyilvánul meg. Nyelvi-kommunikációs szempontból a feltételezett három típus a következőképpen jellemezhető.

- (a) Racionális cél- és feladatorientált típus: lényegretörő, tömör, a kommunikációs cél szempontjából maximális informativitásra törekvő, a redundanciákat, az érzelmi elemeket kerülő, semleges hangvétellű stílus;
- (b) Kapcsolatorientált típus: a kommunikációs partnerre illetve a személyes kapcsolatra irányuló, „lágú”, empatikus, laza, érzelmi elemeket tartalmazó, „beszédés” stílus;
- (c) Státuszorientált típus: a társadalmi státuszt hangsúlyozó, a tényleges vagy felvenni kívánt szerep valóságos vagy vélt formai jegyeit felvonultató, távolságtartó, elhatároló, erőteljesen formális, gyakran bürokratikus stílus.

Annak megragadása céljából, hogy e típusok illete stílusok miképpen élnek, mennyire elterjedtek a nyelvközösségben, három olyan szöveget fogalmaztunk, amelyeknek azonos volt a tartalmuk, de formájukban a szóbanforgó jellegzetességeket reprezentálták, és kérdezzük azokat a feladatot adtuk, hogy válasszák ki azt a formai változatot, amelyik nekik a legjobban tetszik.

(A) Racionális változat

HIRDETMÉNY

1987 június 30-án lakógyűlést tartunk.

A gyűlés helye: Kossuth u. 7. fsz. 3.

Kezdeti időpont: 20 óra.

Napirend: a járdák javítása.

Megjelenésére számítunk.

Lakóbizottság

(B) Kapcsolatorientált változat

Kedves Lakótársak!

Az utóbbi időben több kedves lakótársunk panaszolta, hogy a téli fagyok óta olyan rosszak a járdák, hogy eső után alig lehet végigmenni rajtuk. Jó lenne minél előbb tenni valamit. Úgy gondoltuk, össze kellene jönnünk, és meg kellene beszélnünk a járdák javítását. Ezért a jövő hétfőn lakógyűlést szeretnénk tartani a szokott helyen este 8 órakor. Minden kedves lakótársunkat szívesen látjuk. Reméljük, mindnyájan el tudnak jönni.

Lakóbizottság

(C) Státuszorientált változat

T. Lakóközösség!

Megállapítást nyert, hogy a járdák ügyének rendezése nem tűr halasztást. A szükséges javítások mielőbbi beindítása érdekében folyó hó 30-án 20 órakor a Kosuth utca 7. szám alatti óvoda földszinti helyiségében lakógyűlésre kerül sor. Tekintettel a napirend fontosságára, kérjük a lakótársak pontos megjelenését.

Lakóbizottság

4. táblázat

Szövegválasztások
(százalékban)

racionális (A)	30
kapcsolatorientált (B)	54
sátuszorientált (C)	16
összesen	100
N =	832

A kérdezettek többségéhez a lágyabb, érzelmileg telítettebb kapcsolatorientált változat állt közel, de a tömörebb, célratörőbb, ugyanakkor hidegebb formát is sokan választották, míg az erősen formális, hivataloskodó hangvételi, távolságtartó, státuszorientált változat csak kevesek tetszését nyerte meg.

A választásoknak az alapvető társadalmi-demográfiai változókkal történő bontásai közül az iskolázottság szerinti megoszlásban jelentkeztek a leghatározottabb különbségek.

5. táblázat
Szövegválasztások iskolázottság szerint
(százalékban)

	8 osztály- nál kevesebb	8 osztály	közép- iskola	egyetem, főiskola
racionális (A)	30	31	28	34
kapcsolat- orientált (B)	57	52	51	61
státusz- orientált (C)	13	17	21	5
összesen	100	100	100	100
N =	221	370	167	74

A legmagasabban iskolázottak választották leginkább a kapcsolatorientált, majd a racionális stílust, és utasították el leghatározottabban a státuszorientáltat. Feltehető tehát, hogy a magasan iskolázottak között a legerősebb a formális, hivataloskodó, bürokratikus nyelvhasználattal szembeni ellenszenv (ami természetszerűleg nem jelenti azt, hogy mindennapi gyakorlatukban ezt a stílust el is kerüljük), továbbá köztük viszonylag nagyobb arányban lehetnek olyanok, akik számára a lényegretörő racionalitás és a maximális informativitás fontos értéket képvisel. A státuszorientált változat választása mindegyik iskolázottsági rétegben lényegesen magasabb volt, mint az egyetemi-főiskolai diplomával rendelkezők esetében, de különösen a középiskolát, majd a nyolc osztályt végzettek emelkedtek ki ebben a tekintetben. Úgy tűnik, leginkább köztük vannak jelentősebb arányban olyanok, akik a formális, hivataloskodó, bürokratikus nyelvhasználatban ta-

lálják meg a publikus beszéd követendő mintáját. A nyolc osztály-nál kevesebbet végzetek rétegében — bár itt is jelentős arányú választás esett a státuszorientált formára — a közepesen iskolázottaknál gyakrabban nyilvánult meg a lágyabb, közvetlenebb, érzelemtelibb kapcsolatorientált stílushoz való vonzódás.

Az életkori csoportok választásai között is viszonylag jelentős különbségek mutatkoztak.

6. táblázat
Szövegválasztások életkor szerint
(százalékban)

	18-20 éves	21-30 éves	31-40 éves	41-50 éves	51-60 éves	60 felett
racionális (A)	27	30	32	24	35	31
kapcsolat-orientált (B)	62	53	50	56	54	55
státusz-orientált (C)	11	17	18	20	11	14
összesen	100	100	100	100	100	100
N =	45	142	165	122	135	223

Kitűnik, hogy a 21 és 50 éves kor közötti, tehát a munkában és a közéletben feltehetően a legaktívabb korosztályok a fiatalabbaknál és az idősebbeknél jobban kultiválják a státuszorientált formát. A legfiatalabbak igen erősen vonzódnak a legkevésbé formális kapcsolatorientált stílushoz, hajlamosabbak elutasítani a státuszorientáltat, de a többi korosztály átalágához képest valamivel ritkábban választják a racionális stílust is. A 21 és 40 éves kor között esett a viszonylag legkisebb arányú választás a kapcsolatorientált változatra, 40 éves kor felett viszont valamelyest emelkedett a kedveltsége. Ha nagyobb korcsoportokat tekintünk, akkor azt tapasztaljuk, hogy az életkor emelkedésével kis mértékben nő a racionális stílusnak a választása: 20 éves korig 27 százalék, 21 és 50 éves kor között 29 százalék, 50 éves kor felett pedig 32 százalék.

A nők és a nem Budapesten élők a férfiakhoz illetve a Budapesten élőkhez képest — igaz ugyan, hogy csak egy-két százaléknyi

eltéréssel — valamelyest nagyobb arányban választották a kapcsolatorientált és a státuszorientált formát, és valamivel ritkábban a racionálisat.

Várakozásainkkal ellentétben a szövegválasztásoknak a szellemi és fizikai foglalkozás szerinti megoszlásában sem találtunk határozottabb különbséget.

7. táblázat
Szövegválasztások foglalkozás szerint
(százalékban)

	szellemi munkakör	fizikai munkakör
racionális (A)	29	31
kapcsolatorientált (B)	55	53
státuszorientált (C)	16	16
összesen	100	100
N =	227	527

Amikor azonban specifikusabb foglalkozási illetve beosztási kategóriákban vizsgáltuk a választásokat, a szellemi munkakörök között határozott és jellegzetes eltéréseket tapasztaltunk.

8. táblázat
Szövegválasztás szellemi munkakörökben
(százalékban)

	közép és alsó szintű vezető	beosztott értelmi-ségi	beosztott szellemi diploma nélkül	beosztott szellemi érettségi nélkül
racionális (A)	39	19	31	26
kapcsolat-orientált (B)	54	64	46	61
státusz-orientált (C)	7	17	23	13
összesen	100	100	100	100
N =	54	42	82	31

A különbségek az esetenként meglehetősen alacsony elemszám ellenére is szinte kínálják, hogy — ha pusztán hipotézisszerűen is — értelmezéseket fűzzünk hozzájuk. A közép és alsó szintű vezetők feltehetően erősen munkára és feladatra orientáltak, aminek leginkább a racionális stílus felel meg; magas iskolázottságuknál illetve az iskolázottságukból adódó nyelvi műveltségüknel és tudatosságuknál fogva ugyanakkor ők utasítják el legjobban a státuszorientált formát. A nem vezető diplomások kultiválják leginkább a közvetlenebb és a bizonyára demokratikusabbnak érzett kapcsolatorientált stílust. A diploma nélküli szellemiek többsége olyan bizonytalan társadalmi presztízsű hivatalnok, lebonyolítói, adminisztrátori munkaköröket tölt be, amelyek nagy valószínűséggel a státuszorientáció és annak kifejeződéseként a formálisabb, de sokszor az egyértelműen bürokratikus nyelvhasználat felé terelnek. Az érettségi nélküli szellemiek csoportjában ismét a közvetlenebb kapcsolatorientált változatot választják a legnagyobb arányban, talán éppen azért, mert — a beosztott értelmiségiek egy részéhez hasonlóan — ezen keresztül érzik csökkenni a társadalmi státusztávolságokat. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezeket az összefüggéseket csupán kínálkozó feltevéseknek tartjuk, amelyek verifikálásra szorulnak.

2. A következő lépésben azt vizsgáltuk meg, hogy mutatkozik-e valamilyen összefüggés a szövegtípusok választása és aközött, hogy a kérdezettek milyen tulajdonságokat tartottak fontosnak a szép és választékos beszéd szempontjából. Ez a problémakör egyúttal azt a kérdést is érinti, hogy mennyire voltak konzisztensek a kérdezettek: vajon szövegválasztásaik megfeleltek-e azoknak a tulajdonságoknak, amelyeket a legfontosabbnak értékelték. Itt oly módon jártunk el, hogy az egyes tulajdonságokat a rangsor első helyére állítók között összehasonlítottuk a szövegválasztások eloszlásait.

9. táblázat
 Szövegválasztások aszerint, hogy mely
 tulajdonságok minősültek a legfontosabbnak
 a szép beszéd szempontjából
 (százalékban)

	egy- sze- rű	udva- rias	meg- fon- tolt	hatá- ro- zott	ízes, ma- gya- ros	pon- tos	köz- vet- len	tö- mör	össz választás
racionális	34	25	22	35	25	36	24	33	30
kapcsolat- orientált	50	60	49	48	56	56	65	53	54
státusz- orientált	16	15	29	17	19	8	11	14	16
összesen	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N =	176	165	113	99	75	126	46	36	836

Kitűnik, hogy akik a pontosságot, a határozottságot, az egyszerűséget és a tömörséget tartották a beszéd szépsége és választékossága szempontjából a legfontosabb tulajdonságnak, a többieknél nagyobb arányban választották a racionális stílust. Akik a rangsor elejére a közvetlenséget és az udvariasságot emelték ki, a többieknél nagyobb arányban szavaztak a kapcsolatorientált változatra. Végül akik a megfontoltságot és az ízességet-magyarosságot tekintették a szép beszéd legfontosabb jegyének, a többieknél jobban vonzódtak a státuszorientált formához. Megjegyezzük, hogy ha figyelembe vesszük a második és harmadik helyre tett tulajdonságokat is, akkor a pontosságot és a határozottságot kultiválók esetében is nagyobb arányú választás esik a státuszorientált változatra, valamint a megfontoltságot kultiválók esetében a racionálisra.

Az összes választások értékeitől való viszonylag nagyobb eltéréseket tekintve a legfontosabbnak tartott tulajdonságok és a szövegtípusok választásai a következőképpen társíthatók egymáshoz.

Racionális: + pontos - közvetlen
 + határozott - udvarias
 + egyszerű
 + tömör

Kapcsolatorientált:	+ közvetlen	- határozott
	+ udvarias	- megfontolt
		- egyszerű
Státuszorientált:	+ megfontolt	- közvetlen
	+ ízes-magyaros	- udvarias
	+ határozott	(- pontos)

Megállapíthatjuk, hogy a kérdezettek válaszaiban felismerhetők a konzisztencia jelei: egészében véve hajlamosak voltak olyan szövegtípust választani, amelynek az intuitíve adható jellemzése megfelelt azoknak a tulajdonságoknak, amelyeket a legfontosabbnak tartottak a szép és választékos beszéd szempontjából. (Ebben a tekintetben az ízes-magyarosság természetszerűleg nem veendő számításba, mivel egyik szövegtípus jellemzésénél sem minősülhet releváns jegynek. A státuszorientált típus esetében a pontosság is szorosan társuló tulajdonsággá válik, ha azoknak a szövegválasztásait is megnézzük, akik ha nem is tették a rangsor legelső helyére ezt a tulajdonságot, mégis fontosnak tartották.)

3. Arra vonatkozóan is próbáltunk információkat gyűjteni, hogy miképpen függnek össze a szövegválasztások azzal, hogy valaki milyennek tartja, milyennek értékeli saját magát néhány, az interperszonális kommunikációs érintkezés szempontjából fontosnak mondható tulajdonság tekintetében.

10. táblázat
Szövegválasztások és önértékelések
(százalékban)

Mennyire tartja jó fellépésűnek saját magát?

	nem különösebben	közepesen	nagyon
racionális (A)	28	30	32
kapcsolatorientált (B)	55	54	56
státuszorientált (C)	17	16	12
összesen	100	100	100
N =	216	400	190

Mennyire tartja jellemzőnek saját magára a jó beszédképességet?

	nem különösebben	közepesen	nagyon
racionális (A)	25	27	37
kapcsolatorientált (B)	58	56	50
státuszorientált (C)	17	17	13
összesen	100	100	100
N =	139	401	292

Mennyire tartja jó kapcsolatteremtőnek saját magát?

	nem különösebben	közepesen	nagyon
racionális (A)	28	30	32
kapcsolatorientált (B)	59	52	54
státuszorientált (C)	13	18	14
összesen	100	100	100
N =	166	327	326

Mennyire tartja könnyednek saját magát?

	nem különösebben	közepesen	nagyon
racionális (A)	27	29	35
kapcsolatorientált (B)	57	54	52
státuszorientált (C)	16	17	13
összesen	100	100	100
N =	229	393	183

Mennyire tartja határozottnak saját magát?

	nem különösebben	közepesen	nagyon
racionális (A)	34	26	33
kapcsolatorientált (B)	53	60	50
státuszorientált (C)	13	14	17
összesen	100	100	100
N =	74	318	432

Mindazoknak a tulajdonságoknak az esetében, amelyek jó kommunikációs készségekre utaltak (jó fellépés, jó beszéd-készség, jó kapcsolatteremtő készség, könnyedség), azok közül, akik ezeket a tulajdonságokat jellemzőnek érezték magukra, a racionális formát a többi kérdezettnél nagyobb, a státuszorientáltat pedig kisebb arányban választották. Azok viszont, akik e tulajdonságokat nem vagy csak kevésbé érezték jellemzőnek magukra, nagyobb arányban vonzódtak a kapcsolatorientált formához, és a státuszorientáltat is nagyobb hányad kultiválta közülük, mint a más önértékelést adók csoportjában. Ez egy olyan tendenciára látszik utalni, hogy a nagy kommunikációs magabiztosság, amelyet nem kis részben feltehetően a magasabb iskolázottság is támogat, a lényegretörő, tömör, racionális stílus felé húz, a kisebb kommunikációs magabiztosság viszont a lazább, közvetlenebb kapcsolatorientált vagy — éppen ellenkezőleg — a nagyon formális, hivataloskodó státuszorientált felé. A határozottság esetében viszont, amely már sokkal kevésbé tekinthető a szó szorosabb értelmében vett kommunikációs jegynek, inkább az az összefüggés érvényesül, hogy a magukat határozottnak tartók jobban vonzódnak a formálisabb stílusokhoz, de elsősorban a státuszorientálthoz, mint azok, akik határozatlanabbnak érzik magukat.

Az önértékelések mellett arra is kitekintettünk, érzékelhető-e valamiféle kapcsolat a kérdezettek politikai attitűdjei és a stílusválasztások között. Három olyan politikai természetű irányultságot találtunk, amelyek — hacsak kisebb mértékben is — befolyásolni látszóttak a stílusok közötti választást.

11. táblázat

Szövegválasztások és politikai attitűdök (százalékban)

demokratizmus

	magához közel- állónak érzi	nem érzi magához közelállónak
racionális (A)	29	32
kapcsolatorientált (B)	57	52
státusztorientált (C)	14	16
összesen	100	100
N =	315	390

rend, stabilitás

	magához közel- állónak érzi	nem érzi magához közelállónak
racionális (A)	29	32
kapcsolatorientált (B)	53	54
státusztorientált (C)	18	14
összesen	100	100
N =	275	430

konzervativizmus, hagyománytisztelt

	magához közel- állónak érzi	nem érzi magához közelállónak
racionális (A)	38	29
kapcsolatorientált (B)	47	56
státusztorientált (C)	15	15
összesen	100	100
N =	141	564

Az adatok — bár a százalékos különbségek itt is meglehetősen kicsik — az első két beállítódás esetében a várakozásinknak megfelelő irányba mutatnak: a demokratizmust magukhoz közelállónak érzők nagyobb arányban választották a közvetlenebb, a társadalmi távolságot kevésbé érzékeltető kapcsolatorientált formát, a rend- és stabilitáspártiak viszont a merev, formális, hivataloskodó státuszorientáltat kultiválták nagyobb arányban. Az is egybevág az elvárásokkal, hogy a konzervatív beállítottságúak nagyobb hányada számára tűnik idegennek az informális kapcsolatorientált stílus, az azonban, hogy a két formálisabb stílusú szöveg közül inkább a racionalisat választották, némileg meglepőnek tűnik, hiszen arra számíthatunk volna, hogy a konzervatív érzületűek elsősorban a hivataloskodó státuszorientált szövegre szavaznak.

4. Végül abból a szempontból vizsgáltuk a szövegválasztásokat, hogy tettenérhető-e az összefüggésük három olyan jellegzetes társadalmi-kulturális típusal, amelyeket a hétköznapiaság szintjén a következőképpen írhatunk le:

- munkaközpontú, munkájának élő, magának állandóan „hasznos” elfoglaltságot találó, feladatorientált ember;
- a társaságot kedvelő, a baráti kapcsolatokat nagyra értékelő, kiterjedt baráti körrel rendelkező, szociábilis ember, aki könnyen megtalálja a hangot az embertársaival;
- a hatalmat, a befolyást, a pozíciót, a presztízst nagyra értékelő, státuszorientált ember, aki nagyon ad a pozíciót kifejező stílusra, a „megfelelő” formákra.

A mitának azokat a tagjait, akik pregnáns képviselői e három típusnak, egy olyan index segítségével emeltük ki, amelyet a vizsgálat szociológiai alaprészében több változó alapján állítottak össze a kutatók.

12. táblázat
Szövegválasztások és kulturális típusok
(százalékban)

	munkaközpontú ember	társasági ember	a formákra sokat adó ember
racionális (A)	28	26	33
kapcsolatorientált (B)	58	59	45
státuszorientált (C)	14	15	22
összesen	100	100	100
N =	146	136	55

A formákra sokat adó típusba tartozó kérdezettek közül az átlagot lényegesen meghaladó arányban választották a formálisabb szövegváltozatokat, de különösen a státuszorientált stílust, és lényegesen ritkábban a kevésbé formális, oldottabb, közvetlenebb kapcsolatorientált változatot. A társasági típusba tartozók közül viszont az átlagnál nagyobb hányad kultiválta az utóbbit. Ennél a két típusnál tehát a természetesen várható összefüggések irányába mutatnak az eredmények: a társasági ember a könnyed, laza, közvetlen stílushoz vonzódik, a formák embere viszont a merevebb, hivatalosabb, távolságtartóbb nyelvhasználathoz.

A munkaközpontú típusnál azt várhattuk volna, hogy képviselői az átlagosnál nagyobb arányban fogják választani a munka- és

feladatorientáltságnak leginkább megfelelő racionális stílusú szöveget. Bár ez nem következett be, vannak olyan adataink, amelyek — néhány korábban látott megfigyeléssel együtt — mégis a munkaközpontúság és a racionális stílus szoros összefüggésére utalnak. Így azok, akik a szakmai tudást fontos értéknek tartják, nagyobb arányban választották a racionális változatot, mint azok, akik számára a szaktudás kevésbé vagy egyáltalán nem fontos.

13. táblázat

Szövegválasztások a szaktudás fontosságának megítélése szerint
(százalékban)

	a szaktudást fontosnak tartja	a szaktudást nem tartja fontosnak
racionális (A)	34	27
kapcsolatorientált (B)	53	54
státuszorientált (C)	13	19
összesen	100	100
N =	394	322

Arra vonatkozóan is vannak további adataink, hogy a társasági típushoz a többenél szorosabban társul a kapcsolatorientált stílus, és lazábban a státuszorientált.

14. táblázat

Szövegválasztások és társaságba járás
(százalékban)

	rendszeresen jár társaság- ba	néha-néha jár társa- ságba	sohasem jár tár- saságba
racionális (A)	30	31	29
kapcsolatorientált (B)	58	52	54
státuszorientált (C)	12	17	16
összesen	100	100	100
N =	142	380	306

15. táblázat
Szövegválasztások és társasági izogatózás
(százalékban)

	rendszeresen szokott izo- gatni mások- kal	néha-néha szokott izogatózni másokkal	sohasem izogató másokkal
racionális (A)	30	30	31
kapcsolatorientált (B)	61	54	53
státuszorientált (C)	9	16	16
összesen	100	100	100
N =	66	365	398

A harmadik kulturális típus és a státuszorientált változat összefüggéséhez is van további, bár inkább közvetett adalék. Feltehető, hogy e harmadik típusba tartozó emberek, éppen azért, mert sokat adnak a pozícióra, a hatalomra, a befolyára, a presztízsre és mindarra, ami ezt kifejezi, megjeleníti, előszeretettel szerepelnek a közélet színterein és szívesen tevékenykednek közügyekben, továbbá azt is tartják magukról, hogy értenek a hivatalos ügyek intézéséhez. Nézzük meg ebből a szempontból a szövegválasztásokat!

16. táblázat
Szövegválasztások és közéleti tevékenység
(százalékban)

	szeret köz- ügyekben te- vékenykedni	néha-néha tevékeny- kedik köz- ügyekben	sohasem tevékeny- kedik
racionális (A)	30	30	30
kapcsolatorientált (B)	50	55	56
státuszorientált (C)	20	15	14
összesen	100	100	100
N =	204	152	474

17. táblázat
 Szövegválasztások és hivatalos ügyintézés
 (százalékban)

	ért a hivatalos ügyek intézésé- hez	egyáltalán nem ért a hivatalos ügyek intézéséhez
racionális (A)	30	30
kapcsolatorientált (B)	53	57
státuszorientált (C)	17	13
összesen	100	100
N =	569	260

Az, hogy a közügyekben szívesen tevékenykedők és a hivatalos ügyek intézéshez (hitük szerint) jól értők a többieknél nagyobb arányban választják a státuszorientált változatot, értelmezésünk szerint a szóbanforgó kulturális típus és a státuszorientált nyelvhasználat kapcsolatának egyik kézenfekvő indikátora.

Befejezés helyett

A beszédszakások vizsgálatában végzett kérdőíves adatfelvétellel néhány kérdésének előzetes feldolgozásában azt találtuk, hogy a publikus nyelvhasználat három eltérő stílusát reprezentáló szövegváltozatok választása többnyire ugyan viszonylag gyenge, de egészében nézve mégis tendenciózus összefüggéseket mutat bizonyos társadalmi-kulturális jegyekkel. Összefoglalásként stílusonként csoportosítjuk azokat az ismérveket, amelyek az adatok szerint a legerősebben társultak hozzájuk.

racionális stílus

magasan iskolázott; közép és alsó szintű vezető; nagyra értékeli a szaktudást; sokat ad a formákra; konzervatív, hagyománytisztelő; nagyfokú kommunikációs magabiztossággal rendelkezik; kedveli a pontos, határozott, egyszerű, tömör nyelvhasználatot

kapcsolatorientált stílus

magasan iskolázottak egyfelől, alacsonyan iskolázottak másfelől; egészen fiatalok; beosztott értelmiségiek egy-

felől, szellemi munkakörűek érettségi nélkül másfelől; társasági ember; demokratikus érzelmű; kommunikációs magabiztosság hiánya; kedveli a közvetlen és udvarias nyelvhasználatot

státuszorientált stílus

közepesen iskolázott; középkorú; beosztott szellemi diploma nélkül; sokat ad a formákra; rendpárti; szeret közügyekben tevékenykedni; kedveli a megfontolt, határozott és ízes-magyaros nyelvhasználatot

A választásokban a kapcsolat- és státuszorientált változatok határozottabban elkülönültek, mint a racionális változat. Egészen véve a kapcsolatorientált stílus bizonyult a leginkább, a státuszorientált a legkevésbé kedveltnek. Számos jelből arra lehet következtetni, hogy a státuszorientált nyelvhasználat jelentős részt stiláris hiperkorrekcióra vezethető vissza.

Mindaz, amiről ebben a jelentésben beszámoltunk, csupán egy kezdeti feldolgozás eredménye, amelyet az első benyomások elmélyítése és további összefüggések feltárása céljából kiterjedt többváltozós elemzéseknek kell követniük.

Jegyzetek

¹Vö. A TÁRKI V. felvétel dokumentumai. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa. Budapest, 1988.

²Vö. Angelusz Róbert és Tardos Róbert: Kulturális-kommunikációs rétegződés (kutatási tervezet). Szociológia 1987/2: 209-231.

A STIGMATIZÁCIÓ ÉS A HIPERKORREKCIÓ DINAMIKÁJÁRÓL

Pléh Csaba

1. Normák és hiperkorrekció a normatív irányulású nyelvi közösségben

A magyar nyelvközösséget erőteljes hiperkorrekciós tendenciák jellemzik, melyek nyilván kapcsolatban vannak a nyelvművelők és az iskola azon törekvésével, hogy bizonyos formákat mint szubsztandardokat, az iskolázatlan nyelvhasználathoz tartozókat megbélyegezzen, stigmatizáljon. Mondanivalónk kiinduló gondolata az, hogy ezt az elítélést a „nyelvi lustaság” elleni harc irányítja. Valóban van valami igazság abban a nyelvművelési gondolatban, hogy a „helytelen” alakok pongyolaságból keletkeznek (lásd ennek kifinomult bemutatására a Grétsy és Kovalovszky szerkesztette Nyelvművelő kézikönyv elméleti szócikkeit). Csak ezt a pongyolaságot mi nem kvázi-erkölcsi kategóriaként kezeljük. Feltetelezzük, hogy a nyelvben vannak természetes leegyszerűsítési folyamatok, melyek többek között azt eredményezik, hogy az aktuális közlési helyzetben a rendszer egészében meglévő különbségek eltűnhetnek, formai különbségek neutralizációja lép fel. Ezek a folyamatok eredetüket tekintve „pszichológiaiak”: a legkisebb erőfeszítés elve (vö. Martinet, 1955; Zipf, 1949); a fonetikai hasonlóság s a kognitív megkülönböztetések elmosódása irányítja őket. A neutralizáció és általában a leegyszerűsítés „elítélése” azáltal válik szociális stigmatizációvá, hogy a kevésbé iskolázott beszélő többnyire nem használja azt a kiegészítő kontrollt s erőfeszítést, mely saját „naturális” tendenciáinak legyőzéséhez szükséges lenne. A nyelvművelés voltaképpen a naturális tendenciák ellen irányul, másodlagos ellenőrzést vezet be a normának megfelelő helyzet visszaállítására. Hogy itt valóban különlegesen tudatos másodlagos ellenőrzésről van szó, az is igazolja, hogy kísérleti körülmények között a pontosabb normakövetés na-

gyobb tudatosságot involváló helyzetekben jelenik meg (Bánf[a]i, Bodor és Pléh, 1987).

Ebben a közegben a hiperkorrekció úgy fogható fel, mint a nyelvi folyamatokat irányító aktív tényező, mely a természetes tendenciák feletti ellenőrzést célzó erőfeszítés túlzó, kiterjesztett használatát jelenti. Egyben kontextusmentes használatát, hiszen hiperkorrekció akkor lép fel, ha egy bizonyos összefüggésben helytelen forma minden összefüggésben elítéltetik. Vagy minden helyzetben kerülni fogjuk a stigmatizált alakot — akárcsak az idegennyelv-elsajátítás hírneves „elkerülési stratégiáiban”, vagy ott is a nem stigmatizált alakot használjuk, ahol nem kellene. Dolgozatunk javarészt ez utóbbi, a hagyományos nyelvészeti terminológia hiperurbanizmus fogalmához hasonlító jelenséggel foglalkozik.

Amikor természetes leegyszerűsítést, stigmatizációt s következményes hiperkorrekciót tételezünk fel, egyben azt is felteszszük, hogy a nyelvi megítélés bizonytalanságai nem közlési zajok, hanem mint jelek értelmezhetőek, ahogy azt a szociolingvisztikában William Labov (1966, 1970) javasolta.

Értelmezésünk szerint a normatív stigmatizáció és ellenpárja, a hiperkorrekció olyan helyeken jelennek meg, ahol valamilyen inherens bizonytalanság van magában a nyelvi rendszerben. Például szerkezeti homonímiák lépnek fel, mert két eltérő nyelvtani művelet azonos felszíni szerkezetekhez is vezethet, ha nem bíráljuk felül a szabályok egy részét (pl. Ők tudnák — én tudnák, ha nem bíráljuk felül a magánhangzó-illeszkedést), illetve egyazon művelet kétféle eredményhez vezet más szinten (pl. a fonológiában) meglévő alternatív utak következtében (tudhatjuk — tudhassuk). Ha két lehetséges megoldás van, a norma képviselői az egyiket igyekeznek kiválasztani, mint a helyes formát, mégpedig azt, amelyik a „természetes tendencia” leküzdését igényli. A két azonos formára vezető eltérő út esetén pedig egyebek mellett a gyermeknyelvi szakirodalomból ismert egy forma — egy jelentés elv (Slobin, 1980) irányítja őket. Egy másik rejtett elv az informális beszédben oly gyakori redukció büntetése. Ennek megfelelően stigmatizált a miért-tel szembeállított mért,

a -kor-ral szembeállított -kó, vagy az inessivusi -ba. Ezzel párhuzamos elv a kettős jelölés kerülése is (vö. aztat, ittén, engemet, mostan stigmatizációja vagy legalábbis alacsonyabb változatba sorolása). Ha nevet akarunk adni e két tendencia mögöttes, közös mozzanatának, a végső irányító alapelvet az éppen elégséges jelölés elvének nevezhetnénk. Minden nyelvi különbség jelölendő, de csak egyszer. Hasonló elvet tesz fel Slobin (1977) mind a gyermeknyelvre, mind a nyelvi változások magyarázatára nézve.

A minket érdeklő s általunk a továbbiakban vizsgált esetek azok, ahol egyetlen formapárnál figyelhető meg az egymást kiegészítő elítélés és a hiperkorrekció. Amikor két forma s két jelentés áll rendelkezésre a teljes „nyelvi mezőben”, de erős a tendencia az egy formára történő redukálódásra, az eszményi norma a forma és jelentés közötti kölcsönösen egyértelmű megfeleltetés elvét követi. Ennek megfelelően a norma egy adott formát az egyik kontextusban (egyik jelentéssel) stigmatizál, míg más kontextusban (más jelentéssel) megengedi azt. Elítéli az (1) alakot, de természetesen megengedi (2)-t.

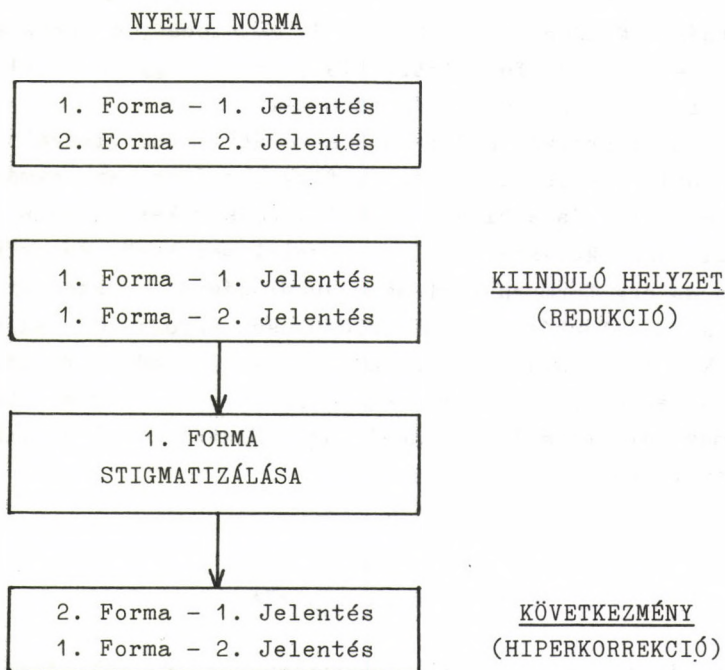
(1) ?A fiú ott van a házBA.

(2) A fiú bement a házBA.

Itt és a továbbiakban az agrammatikus * jelöléstől való megkülönböztetés érdekében ?-lel jelöljük a stigmatizált formákat, !-lel pedig a hiperkorrekció miatt rossz alakokat. A hiperkorrekció sémáját az 1. ábra mutatja.

1. ábra

A hiperkorrekció keletkezésének általános sémája páros alakoknál

Természetesen mind a kiinduló helyzet (egybeesés a leegyszerűsítési iránynak megfelelően), mind a következmény helyzet (egybeesés a másik formának megfelelően) leegyszerűsítés. A valóságban itt tendenciák harcáról, s viszonylag tartós bizonytalanságról van szó. A tényleges nyelvhasználatban különböző erővel érvényesül a két pólus, s a nyelvszociológiai kérdés éppen az, hogy milyen formai és beszélői tényezők határozzák meg viszonyukat.

2. Néhány stigmatizációs páros forma

Az alábbiakban néhány példát mutatunk be a stigmatizáció keletkezésére a már említett páros formáknál. Olyan példákat, melyek vizsgálatunk nyelvi anyagának összeállítását motiválták.

A. Fonetikai redukció hasonló jelentésű pároknál

Illativusi -BA, inessivusi -BAN, ahol a szóvégi nazális gyenge fonetikai pozícióban van, erős a tendencia redukciójára. Az alaptendencia a két forma egybeesése a -BA alakban. A stigmatizáció (1) elítélését jelenti. A hiperkorrekciós tendencia ekkor pedig: illativusi -BAN (4), együtt a helyes, inessivusi -BAN-nal (3).

(3) Tegnap délig ültem az iskoláBAN.

(4) !Bementem az iskoláBAN.

Bár dolgozatunkban nem térünk ki rá, a hiperkorrekció feltehetően nem semleges a predikátumok szemantikájára és pragmatikájára nézve. Bizonyára közrejátszik az egész bizonytalanságban, hogy vannak olyan predikátumok, melyek kognitívan kétértelműek. Melyik helyes például, (5) vagy (6)?

(5) Fát ültettem a kertbe.

(6) Fát ültettem a kertben.

Nyilván mindkettő. Eltérő perspektívát vesznek azonban ugyanarra a helyzetre. Egyik a fa helyzetéből, másik az én helyzetemből indul ki.

A hiperkorrekciós, illativusi jelentésű -BAN alakok tapasztalataink szerint leggyakrabban olyan helyzetekben jelennek meg, ahol a mondatban direktív predikátum szerepel, de ez felcserélhető egy lokatív predikátummal. Sőt, pragmatikailag a lokatív az elsődleges. Vegyük a (7) és (8) példákat. Képzeljük el, hogy

a (7a) esetben olyan kérdés hangzott el, hogy Miért csak ennyien vannak?, a (7b) és (7c) esetben pedig az, hogy Hol vannak?

A (7) típusú válaszok — természetesen a nem hiperkorrekt formák is (Átmentek a kocsmába) — pragmatikus értékükben nem inessivusi, hanem illativusi viszonyt fejeznek ki. Értékük a (8)-nak felel meg. Innen az erős „nyomás” a hiperkorrekció irányába, ami tehát kognitív meghatározottságú is.

(7) a. Többen nem fértek a házban.¹

b. Átmentek a kocsmában.

c. Lementek a pincében.

(8) a. Többen nincsenek a házban.

b. Ott vannak a kocsmában.

c. Lent vannak a pincében.

B. Alternatív morfológiai utak kétértelmű formákhoz vezethetnek

Például a magánhangzó-harmónia révén a feltételes 1. személy és az intranszitiv többes szám harmadik személy mélyhangú tövek-nél egybeesik: lát-nák. Az elegáns, a norma szerinti megoldás: az alapvetőbb, alacsonyabb szinten érvényesülő magánhangzó-harmónia felfüggesztése, leblokkolása. Lásd: lát-NÉK. Azt, hogy itt leblokkolásról van szó, s nem egyszerű elhasonulásról, az bizonyítja, hogy a rendszer nem szimmetrikus: magashangúaknál megmarad a kétértelmű enNÉK alak, s nem lesz enNÁK. Ebben az esetben nincsen aktív hiperkorrekció, mivel nincs olyan forma a nyelvben, amin a hiperkorrekció „landolhatna”. Nem ez a helyzet azonban a -SUKSÜK és a -SZÁK típusú formákkal. Itt az alternatív morfológiai út azt jelenti, hogy mind a kijelentő (9) mind a

¹A példa nem kitalált: „Az iskola nagytermében körülbelül csak háromszázan fértek be” (Magyar Nemzet, 1989. augusztus 1., 3. lap).

felszólitó (10) lehetővé teszi elvileg a spirantizált formát.

(9) ?Most már tudhassuk, hogy jön a kocsi.

(10) Nem kellene elérni, hogy mi is tudhassuk?

A köznyelv csak (10)-et ismeri el (a kijelentő helyes alak a tudhatJUK). (9) stigmatizálása a (10)-nek megfelelő mondatok kerüléséhez, illetve ahhoz vezet, hogy (11)-nek megfelelő hiperkorrekt alakok jelennek meg.

(11) Nem kellene elérni, hogy mi is tudhatjuk?

C. Szemantikai-kognitív bizonytalanságok

Lehetnek bizonytalanságok kétféle séma alkalmazhatóságában különböző helyzetekre. Az emberek elvileg pl. meg tudják különböztetni az oki és a teleológiai, célkijelölő kontextusokat. Mégis, a magyarban az okit egyszerűbben kezeljük. Ennek következtében a miatt-ra redukálódik a végett is, mint (12) és (13) mutatja:

(12) A műtét miatt késett.

(13) A műtét miatt feküdt be a kórházba.

Aktív hiperkorrekció itt sem igen van (Pl. (12) végett-tel), előfordul viszont a formák kerülése.

3. Vizsgálati módszerek és mondatanyag

Nyelvszociológiai kérdőívünkben (vö. A TÁRKI V. felvétel dokumentumai) négy módszerrel vizsgáltuk a nyelvtani eredetű bizonytalanságokat, stigmatizációt és hiperkorrekciót:

- (i) Grammatikalitási ítéletek,
- (ii) Alternatív formák közötti választás,
- (iii) Mondatkiegészítés,
- (iv) Szövegjavítás.

(i) A grammatikalitási ítéleteket igénylő mondatokat a személyek két, egyenként 17 mondatos listában kapták. A mondatanyagot, korábbi vizsgálataink (Pléh, 1985; Bánf[ali, Bodor és Pléh, 1987) alapján úgy állítottuk össze, hogy szerepeltek benne nyilvánvalóan agrammatikus mondatok is. Mint az 1. táblázat mutatja, ezek részben egyeztetési hibákat tartalmaztak, részben morfológiai-morfonológiai hibákat.

Másrészt különböző, a hiperkorrekciót lehetségesen mozgósító szerkezeteket használtunk, amelyek „párosan” fordultak elő: az egyik listában ugyanaz a forma helyes használatban, a másik részlistában helytelen, stigmatizált illetve hiperkorrekt használatban fordult elő. A lista nem volt azonban minden szempontból teljes és szimmetrikus (nem minden formánál fordult elő minden változat.)

1. táblázat

A megítélési feladat mondatanyagának csoportosítása

 Agrammatikus mondatok

A macska az összes tejet megivott a konyhában.

A pénz, amit a postás hozta, eltűnt.

Miért vettél kenyért?

Az erdők az miatt pusztulnak, mert szennyezett a levegő.

Add ide aztat a könyvet!

 Stigmatizációs, hiperkorrekciós esetek

-BA, -BAN

Helyes:

Moziból jövet még betértünk a vendéglőbe.

Stigmatizált:

?Éva ben bízott a férjébe.

?A kisfiút megbüntették, mert nem volt iskolába.

Hiperkorrekciós:

!Amióta kinevezték vezetői munkakörben, vissza se köszön.
!János kérte a felvételét az új egyesületben.

IKES RAGOZÁS

Ikes ige „választékos” raggal:
Gyógyteát ritkán iszom.

Nem szoktam kávé^t inni, de most én is innám egyet.

Zsolt édesanyja is innék egy kupicával,
de az orvos eltiltotta az alkoholtól.

Ikes ige „általános” raggal:

Csaba inna egy pohár bort, de vezetnie kell.

Innám én a borodat, ha nem lenne savanyú.

Én is innék egy pohár tejet, ha adnál.

Stigmatizált:

?Ha van rá időm, minden reggel iszok kávé^t.

?Hiába gondolkodok, nem jut eszembe semmi.

MIATT/VÉGETT

Helyes:

A veszekedés miatt lekésték a vonatot.

Mari csak egy kis beszélgetés végett ment át a szomszédba.

-SUK, -SZÁK

Helyes:

Úgy ültünk le, hogy ők is láthassák a színpadot.

Miért ne tehesse mindenki azt, amit akar?

Azt kértem, hogy osszák be az idejüket.

Stigmatizált:

?Ha halkán beszélsz, senki sem halhassa, mit mondasz.

?Ha időben érkeznek, még ők is láthassák a filmet.

?Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést.

 -NÁK, -NÉK

Helyes:

Ha látnák, biztosan meg is vennék.

Stigmatizált:

?Ha több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni.

 -E

Stigmatizált:

? Jó lenne tudni, nem-e lesz vihar.

(ii) Alternatív formák közötti választás

A személyek itt egy rövid szöveget kaptak, melyet az utasítással együtt a 2. táblázat mutat. Látható, hogy az itt aláhúzással kiemelt alternatívák egy része stiláris (ittas/részeg). Más részük azonban a minket most érdeklő stigmatizáció-hiperkorrekció körét érinti: igekötős igék feltételes módja, végül számos eset tulajdonképpen nyelvi preferenciákat érint (ami/amely).

2. táblázat

Az alternatívák közötti választást igénylő feladat

A következő szövegben néhány helyen választani lehet két szó között. A választási lehetőségek mindig alá vannak húzva. Olvassa el a szöveget, és karikázza be azokat a szavakat, amelyek Ön szerint helyesebbek ebben a szövegben!

ELEMÉR BÁCSI MÉG A RÉGI VILÁGBAN TANULTA A PINCÉR SZAKMÁT. MINDEN VENDÉGGEL AZ ŐT MEGILLETŐ NYELVEN BESZÉLT.

- KEZÉT CSÓKOLOM - MONDTA AZ EGYETEMI PROFESSZOR FELESÉGÉNEK.
 - MA KÜLÖNÖSEN FINOM BÉLSZÍNT AJÁNLSZ ÉBÉDRE: EGYEN/EGYÉK EGY BÉLSZÍNT, DESSZERTNEK PEDIG ALMÁSRETEST JAVASOLHATOK.

- EZ AZ, AMELYET/AMIT RÉGÓTA VÁGYOM/VÁGYOK ENNI. ELEMÉR, KÉREM, HOZZON MAJD KÉT RÉTEST - MONDTA A PROFESSZORNÉ.

A PINCÉREKKEL ELEMÉR BÁCSI CÉLRA TÖRŐEN BESZÉLT. AZ EGYIK FIATAL PINCÉRNEK ÍGY SZÓLT:

- PISTA, A JOBB KETTESNÉL ÜLŐ VENDÉG BIZTOSAN, HOGY/BIZTOS, HOGY FELÖNTÖTT A GARATRA: ITAS/RÉSZEG MINT A CSAP. TESSÉKELD KI!

(iii) Mondatkiegészítés

Ebben a feladatban a személyek hiányos mondatokat kellett kiegészítsenek egy megadott igető alapján. A 16 példát a 3. táblázat az 1. táblázat elrendezésének megfelelően csoportosítva mutatja be. Itt a stigmatizált formák használata, akárcsak a hiperkorrekció egyazon szerkezetnél megjelenő választásban mutatkozik meg, s nem különböző tételeknél. A behelyettesítési feladat természetéből és a vizsgálat lebonyolításának módjából következően egy kivétellel (természetesen/természetesen, hogy) igékről van szó, úgyhogy csak az igei stigmatizált alakokra vannak innen adataink.

3. táblázat

A mondatkiegészítési feladat anyagának nyelvtani rendezése

 IKES RAGOZÁS

Választékos illetve stigmatizált:

1. személy kijelentő mód

Ha én még egyszer, ELKÉSIK

elbocsátanak az állásomból.

Amikor jön a meleg, én alig, ALSZIK

éjszakánként.

Ha kell, akkor én is, VITATKOZIK

a főnökkel.

Feltételes és felszólító mód:

Nem kell, hogy mindenki, ESZIK

a levesből.

Ha Ferinek nem fájna a foga,

ő sem, ISZIK

Ha melegem lenne,, ISZIK

egy pohár vizet.

Hiperkorrekt:

Nem tudok versenyezni, ha
nem eleget.

EDZ

-SUK, -SZÁK

Helyes — stigmatizált:

Az asztalos éppen most
a szék lábát.

RAGASZT

Ebben a zajban nem hallom, ha Éva
..... az ajtót.

KINYIT

Ha János megint a rossz utat,
póru jár.

VÁLASZT

Ha Péter rosszul

VÁLOGAT

meg a barátait, póru jár.

Hiperkorrekt:

Azt akarom, hogy ő
ki az ajtót.

NYIT

Nem akarom, hogy Tamás a
rossz utat

VÁLASZT

-NÁK/-NÉK

Ha jobb lenne a fizetésem, többet is
..... dolgozni.

TUD

TERMÉSZETES(EN)

....., hogy igazad van mindenben.

TERMÉSZET

....., igazad van, mint legtöbbször.

TERMÉSZET

(iv) Szövegjavítás

A 4. táblázatban mutatott szöveget kellett a személyeknek kijavítaniuk. Az egyszerűség kedvéért aláhúztuk azokat a hibákat, melyek a minket érintő stigmatizált alakokra vonatkoznak.

4. táblázat

A szövegjavítási feladat, a stigmatizált és hiperkorrekciós alakok kiemelésével

Mostanába nem szívesen utazok vonattal. A pályaudvar állandóan tömvevan utasokkal. Az ember hijába mereszti a szemét, nem lássa, hol van szabad hely. Ma reggel végre észrevettem egy szabad padot a váróterem sarkába. Leültem és megkérdeztem egy másik utast, hogy nem-e késik a vonatom. - Valószínűleg, hogy késik - mondta utitársam. Türelmetlenül gondoltam arra, hogy dél lesz, mire megérkezek a szülővárosomban a családomhoz.

4. Néhány előzetes eredmény

Dolgozatunk csak legáltalánosabban mutatja be a mintegy 850 fős reprezentatív mintával kapcsolatos eredményeket.

Helyességi, elfogadási ítéletek

Az 5. táblázat egészében mutatja be az elfogadásokat a helyes mondatokra, a 6. táblázat pedig a kétes, stigmatizált illetve hiperkorrekciós mondatokra. Általánosságban a vizsgálati személyek elég érzékenyen reagáltak a feladatra. Míg az 5. táblázaton látható helyes mondatok átlagos elfogadása 68%, a 6. táblázaton látható „kétes” mondatoké csak 39%. Ezen belül az ítéleti bizonytalanság is kiderül a minket érdeklő típusoknál. A nyilvánvalóan agrammatikus mondatok átlagos elfogadása 7%, a stigmatizáltaké 47, míg a hiperkorrekciósan megalapozottaké 48%.

Figyelemre méltó, hogy a választékos feltételes módbeli ikes alakok mennyire elfogadhatatlanok a naiv beszélő számára. Az 5. táblázat alsó két mondatának elfogadása a 6. táblázat agrammatikus mondatainak szintjén mozog.

5. táblázat

A helyes mondatok elfogadása a teljes mintában
rangsorba szedve

(a ténylegesen válaszolók százalékában)

A maradvány százalékok egyéb válaszok.

Mondat	Elfogad	Elvet
Gyógyteát ritkán <u>iszom</u> .	90	6
Csaba <u>inna</u> egy pohár bort, de vezetnie kell.	86	10
A veszekedés <u>miatt</u> lekésték a vonatot.	85	9
Közele <u>bről</u> már látszott, hogy nem ő az.	82	12
A legtöbb ember <u>bizonyára</u> szereti a friss gyümölcsöt.	83	12
Azt kértem, hogy <u>osszák</u> be az idejüket.	78	12
Én is <u>innék</u> egy pohár tejet, ha adnál.	76	14
Moziból jövet még betértünk a vendéglő <u>be</u> .	75	10
<u>Innám</u> én a borodat, ha nem lenne savanyú.	73	19
Ha <u>látnák</u> , biztosan meg is vennék.	72	19
Úgy ültünk le, hogy ők is láthassá <u>k</u> a színpadot.	71	23
Mari csak egy kis beszélgetés <u>vége</u> tt ment át a szomszédba.	60	34
Miért ne <u>tehesse</u> mindenki azt, amit akar?	60	37
Zsolt édesanyja is <u>innék</u> egy kupicával, de az orvos eltiltotta az alkoholtól.	17	80
Nem szoktam kávé ^t inni, de most én is <u>innám</u> egyet.	14	82

6. táblázat

A kétes mondatok elutasítása a teljes mintában
rangsorba szedve
(a ténylegesen válaszolók százalékában)
A maradvány százalékok egyéb válaszok.

Mondat	Elfogad	Elvet
A macska az összes tejet megivott a konyhában.	5	93
Add ide <u>aztatat</u> a könyvet!	5	94
A pénz, amit a postás hozta, eltűnt.	8	90
Miért vettél kenyért?	11	88
Ha halkán beszélsz, senki sem halhassa, mit mondasz.	26	69
Ha időben érkeznek, még ők is láthassák a filmet.	29	67
Az erdők <u>az miatt</u> pusztulnak, mert szennyezett a levegő.	29	65
Jó lenne tudni, <u>nem-e</u> lesz vihar.	37	61
Az eső <u>végett</u> beálltam az eresz alá.	42	54
Ha több fizetést kapnák, nem lenne okom szomorkodni.	44	52
Amióta kinevezték vezetői munkakörben, vissza se köszön.	48	46
Ha van rá idő, minden reggel iszok kávét.	49	47
János kérte a felvételét az új egyesületben.	52	45
Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni.	52	41
Nem szeretem, ha elhalasszák a döntést.	55	42
Hiába gondolkodok, nem jut eszembe semmi.	56	43
Éva nem bízott a férjébe.	57	40
A kisiút megbüntették, mert nem volt iskolába.	58	37
Kati továbbtanulás miatt jelentkezett a főiskolára.	60	34

Nézzük meg egy kicsit részletesebben a minket érdeklő szerkezeteket! A hiperkorrekció jegyeit a következőképpen kereshetjük ilyen adatokban. Általában nagyobb bizonytalanság várható a stigmatizált és a hiperkorrekciós alakok megítélésében: vagyis várhatóan ugyanazt a formát sokan elfogadják, sokan pedig elvetik. A stigmatizáció viszonylagos erejét mutathatja a stigmatizált, „helytelen” szerkezet elutasítása. A hiperkorrekció erősségét pedig részben (bizonyos szerkezeteknél) a hiperkorrekt „torzszülött” elfogadása. A 7. táblázat mutatja ilyen összesítésben az elfogadási ítéleteket anyagunkban. A -BA/-BAN formáknál a stigmatizált alakoknál az elfogadás 57, az elutasítás pedig 39%. A hiperkorrekciós -BAN elfogadása 50, elutasítása 45%-os. Vagyis a hiperkorrekció itt egészében ugyanolyan erős tendencia (ugyanakkora bizonytalanságot eredményez), mint a stigmatizáció.

A -SUK esetében, mint láttuk, nem teljesen szimmetrikus a nyelvi mező: a hiperkorrekció nem abban jelenik meg, hogy a kiemelt alakot használjuk felszólító módban is, hanem abban, hogy az elutasítás olyan szerkezet esetén is fellép, mely tartalmazza az „üldözött” formát, de olyan nyelvi kontextusban, mely elfogadhatóvá teszi azt. Vagyis (14)-nek megfelelő formák nincsenek, de a hiperkorrekció megjelenik (15) elutasításában.

(14) !Azért hívtam, hogy maga is látja, hogy megjöttem.

(15) Azért hívtam, hogy maga is lássa, hogy megjöttem.

Nos, anyagunkban a helytelen -SUK alakok elutasítása 68%, vagyis erős a stigmatizáció. Ugyanakkor 30%-os a helyes -SUK alakok elutasítása is, ami jellegzetes hiperkorrekciós jegy. Eközben a stigmatizált -SUK alakok elfogadása is 27%-os. Vagyis a stigmatizációnál is meglévő bizonytalanságnál enyhén erősebb a hiperkorrekció. A kontroll azonban csak egyetlen formára vonatkozik. Hasonlítsuk össze a -SUK elfogadásának megoszlását a grammatikailag ugyanolyan alapú -SZÁK-éval! Míg a -SUK átlagos elfogadása (függetlenül attól, hogy jó vagy rossz formáról van-e szó) 47%, addig a -SZÁK formaké 67%. A stigmatizáció itt jóval gyengébb, mint a nyelvművelési jelszóvá vált -SUK esetében, az

ítélet bizonytalan, 42%-os a stigmatizált forma elfogadása. Ezzel párhuzamosan a jó alakok hiperkorrekcióra utaló elutasítása is meglehetősen alacsony (12%).

A -NÁK esetében is fennáll az, hogy a helytelen alak viszonylag magas elvetése (50% feletti) a helyes forma 20% körüli elvetésével jár együtt. Vagyis van stigmatizáció és bizonytalanság, s ugyanakkor enyhébben, de hiperkorrekció is.

A VÉGETT/MIATT szembeállításban is megfigyelhető az a tendencia, hogy a rossz konstrukció elutasításával együtt jár a jó formák elutasítása is. A MIATT általánosan elfogadottabb, mint a VÉGETT, 71 illetve 51% az átlagos elfogadás. Ez megfelel annak, amit az oki séma nagyobb hozzáférhetőségéről mondtunk. A VÉGETT esetében megnő mindkét alak elutasítása: a helyesé 34, a helytelené 54%.

7. táblázat

Hiperkorrekciós tendenciákat előhívni képes szerkezetek elfogadása és elutasítása

Szerkezet		Elfogad Elvet	

-BA/-BAN			
-BA	helyes	75	10
-BA	rossz	57	40
-BAN	hiperkorrekt	52	45
		48	46

-SUK			
-SUK	jó	71	23
		60	37
-SUK	rossz	26	69
		29	67

-SZÁK	jó	78	12
-SZÁK	rossz	55	42

-NÁK			

-NÁK	jó	72	19
-NÁK	rossz	44	52

MIATT/VÉGETT			

MIATT	jó	82	9
MIATT	rossz	60	34
VÉGETT	jó	60	34
VÉGETT	rossz	42	54

Mondatkiegészítés

A 8. táblázat azt mutatja, hogy az elfogadási ítéleteknél kevésbé kiélezett formában ugyan, de a stigmatizáltság tünetei is a hiperkorrekció bizonyos jegyei megjelennek az aktív használatra jobban emlékeztető mondatkiegészítésben is. Az ikes igék-nél az 1. személyű alakok jól mutatják a használati ingadozást; az edzem 30%-os elfogadása pedig a bizonytalanságból kiinduló hiperkorrekciót.

A többi móddal kapcsolatos ítéletek végeredményben azt a klasszikus megfigyelést igazolják, hogy az ikes ragozás teljesebb paradigmája visszavonulóban van.

A -SUK típusú alakok használata is az erőteljes stigmatizációt mutatja, akárcsak az elfogadási ítéletek. Hasonló a -SUK és a -SSZA eltérése is: a -SSZA típusú alakokat határozottan kevésbé kerülik. A két hiperkorrekciós alaknál itt a hiperkorrekció tettenérhető volt a kijelentő formák használatában is, 12 illetve 18%-ban.

Végül a táblázatban szereplő utolsó adat az illeszkedő alak határozott kerülését mutatja.

8. táblázat
Stigmatizált formák a mondatkiegészítésben
(egy-egy alak használati gyakorisága)

IKES RAGOZÁS			
	ikes 1.sz.	elkésem	28 elkések 67
		alszom	76 alszok 22
		vitatkozom	63 vitatkozok 35
hiperkorrekt		edzek	66 edzem 30
	ikes felszólító	egyen	76 egyék 19
	ikes feltételes	[ő] inna	90 innék 2
	ikes feltételes	[én] innék	75 innák 14
-SUK			
	-SUK	nyitja	89 nyissa 6
		válogatja	82 válogassa 7
hiperkorrekt		nyissa	86 nyitja 12
	-SSZA	ragasztja	76 ragassza 18
		választja	74 válassza 16
hiperkorrekt		válassza	78 választja 18
-NÁK			
	-NÁK	tudnék	82 tudnák 14

Szövegjavítás

A szövegbeni alternatíva választások nem sok minket érintő információt tartalmaztak. A 9. táblázat csoportosítva mutatja a minket érdeklő hibák javítását.

A feladatok sajátos hatását láthatjuk itt, ami persze a nyelvérzék ingadozásait tükrözi. Mind az ikés igéknél, mind a stigmatizált inessivusi -BA alakok esetében jól megfigyelhető, hogy miközben ezek a formák nagyon elítéltek, ugyanakkor sok-

kal ritkábban javítják őket a személyek. Vagyis ahol az ítélet világosabb, a gyakorlat sokkal kevésbé az.

9. táblázat

Stigmatizált illetve hiperkorrekt alakok a szövegjavításban (százalékok)

IKES 1. SZEMÉLY			
utazok	62	utazom	34
megérkezek	66	megérkezem	30
-BA -BAN			
mostanába	66	mostanában	32
sarkába	53	sarkában	44
szülővárosomban	49	szülővárosomba	47
<u>láss</u> a	<u>35</u>	<u>látj</u> a	<u>57</u>
nem-e késik	56	nem késik-e	45

5. Kitekintés

Az eddigi feldolgozás alapján úgy tűnik, hogy ilyen egyszerű módszerek is érzékenyek a nyelvi norma finomságaira: mozgósítják mind a stigmatizációt, mind a hiperkorrekciót.

A további feldolgozás két szemponttal fogja gazdagítani ezt a sommás képet. Egyrészt pontosabban tisztázni fogjuk tudni a különböző feladathelyzetekben mutatott tendenciák kapcsolatát, s ezzel világosabban feltárható lesz a norma működésének dinamikája. Másrészt adataink rávetíthetők a személyekről rendelkezésre álló nagyszámú szociológiai s más műveltségi és nyelvi paraméterre, ami a normaműködés társadalmilag beágyazott megértéséhez fog segítséget adni.

Irodalom

- Bánf[ali] Beáta, Bodor Péter és Pléh Csaba (1987). A megítélési helyzet hatása nyelvhelyességi ítéletekre. Magyar Nyelvőr, 111:20-28.
- Grétsy László és Kovalovszky Miklós (1980-85, szerk.) Nyelvművelő kézikönyv Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Labov, W. (1973). A társadalmi folyamatok tükröződése a nyelvi szerkezetekben. In: Szépe György (szerk.): A nyelvtudomány ma. Budapest, Gondolat, 509-527.
- Labov, W. (1979). A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: Pléh Csaba és Terestyéni Tamás (szerk.): Beszédaktus - Kommunikáció - Interakció. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 365-398.
- Martinet, A. (1955). Économie des changements phonétiques. Berne, Franke.
- Pléh Csaba (1985). A hiperkorrekció és a „lazaság" között: A nyelvi intuíció néhány életkori és pedagógiai befolyásolójáról. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből, I:71-85.
- Slobin, D. (1977). Language change in childhood and in history. In: MacNamara, J. (Ed.): Language learning and thought. New York, Academic Press, 185-214.
- Slobin, D. (1980). A nyelv elsajátításának kognitív előfeltételei. In: Pléh Csaba (szerk.): Szöveggyűjtemény a pszicholingvisztika tanulmányozásához. Budapest, Tankönyvkiadó, 416-454.
- A TÁRKI V. felvétel dokumentumai. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa. Budapest, 1988.
- Zipf, G.K. (1949). Human behavior and the principle of least effort. Cambridge, Mass: Addison-Wesley.

TERMÉSZETESEN, HOGY NEM HIBA — NYELVI VÁLTOZÁS?

Kontra Miklós

1. Az irodalom

„Valószínűleg, hogy...?” című cikkében E. Abaffy Erzsébet (1976) a valószínűleg, hogy, természetesen, hogy, nyilván, hogy-féle szerkezeteket „helytelen”-nek és „új, hibás fordulatok”-nak minősíti. Szalamin Edit (1978:300) átveszi Abaffy „hibás fordulat” minősítését, ugyanakkor „mai beszélt nyelvi jelenség”-ről s „a beszélt nyelv ilyesfajta változásai”-ról ír. Szalamin egyben bemutatja, hogy az Abaffy által nem létezőnek deklarált biztosan, hogy... szerkezet előfordul saját szóbeli adatai között.

A Nyelvművelő Kézikönyv II. kötete (802-3) e szerkezeteket „nem nagyon durva hiba”-ként s „nem teljesen alkalmi szerkezetek”-ként jellemzi s az „igényes nyelvhasználatban kerülendő”-nek tartja.

Egy napilap nyelvművelő cikkében Bíró Ágnes (1988) „rossz mondatok”-ról ír, melyeket még nyelvésztől is hallott. Bíró felkiáltójele a nyelvész szó után nyilvánvaló meghökkenését jelzi. Ő írja azt is, hogy sokan azt hiszik e szerkezetekről, hogy helyesek.

„Az alakkeveredés történetéhez” című kézirat tanulóanyagában Nyirkos István (1988:16) ezeket a szerkezeteket „a mai nyelv termékeiként” jellemzi, amelyek „minden bizonnyal kontamináció eredményei”.

2. Tallózott adatok

2.1. Az elmúlt néhány évben a következő szóbeli adatokat jegyeztem föl:

<u>szerencsére, hogy</u>	egyetemi tanár, spontán társalgásban
<u>kétségkívül, hogy</u>	kormánytisztviselő rádióinterjúbán, gyárigazgató rádióinterjúbán
<u>természetesen, hogy</u>	nyelvész akadémikus, nyilvános előadást követő vitában
<u>igenis, hogy</u>	tanárnő spontán társalgásban
<u>sajnos, hogy</u>	főmérnök rádióinterjúbán, akadémikus spontán vitában
<u>érdekes módon, hogy</u>	nyelvész spontán társalgásban, baletina rádióinterjúbán
<u>köztudottan, hogy</u>	újvidéki tévéhíradó
<u>biztosan... biztos, hogy</u>	nyelvész, értekezleten
<u>biztosan, hogy</u>	programozó, tanfolyamon, magyarázat közben
<u>nyilván, hogy</u>	tanárnő telefonban
<u>nemhiába, hogy</u>	rádiókabaré
<u>bizonyára, hogy</u>	rádióinterjúbán
<u>mingyá' hogy rámegegyek az asztalra</u>	5 éves fiú
<u>sikerült, hogy megóvjam</u>	rádióinterjú
<u>pontosan, hogy nem dekázni kell</u>	tanárnő, spontán társalgásban
<u>valószínűleg, hogy</u>	nyelvész akadémikus, kandidátusi vitán; színész rádióinterjúbán és még ketten, azonosítatlanok, rádióinterjúbán
<u>nyilván, hogy</u> (és ugyanez szünettel is a <u>hogya</u> előtt)	nyelvtud. doktor, kandidátusi vitán
<u>nyilván, hogy</u> }	nyelvész, egyetemi órán Pozsonyban
<u>nyilvánvalóan</u> }	
<u>valószínűleg, hogy</u> }	táncdalénekesnő, rádióban
<u>valószínű, hogy</u> }	
<u>nem véletlenül, hogy</u>	pap, emlékülésen, félszabaddon beszélve

A fenti példák közül öt nyelvészekről származik, igaz, nem a legigényesebb szóbeli produkciójukból (pl. nem november 7-i ünnepei beszédükből). Az is látható azonban, hogy a kissé kevésbé igényes nyelvhasználatot kívánó kandidátusi vitákon vagy nyilvános előadás vitájában már használnak nyelvészek, színészek, egyetemi tanárok is ilyen szerkezeteket. Amit tehát a NyKK. igényes nyelvhasználatban kerülendőnek tart, azt még a nyelvészek se föltétlenül kerülnek. (Sporadikus megfigyeléseim egyik színterén, a Nyelvtudományi Intézetben azonban egyre kevesebbszer hallok ilyen szerkezetet — minden bizonnyal összefügg ez azzal, hogy elterjedt a híre: miben sántikálok.)

<u>2.2.</u>	Nyomtatott forrásokban a következő adatokat találtam:
<u>sajnos, hogy</u>	Magyar Nemzet, olvasói levél
<u>bizony, hogy</u>	Élet és Irodalom, szerkesztői üzenet; Magyar Hírlap, rádióműsor némileg szerkesztett változata
<u>természetesen, hogy</u>	felvidéki nyelvművelő tanulmánykötetben
<u>nyilvánvalóan, hogy</u>	Magyar Nemzet, a tévé adómagyarazatának másnapi utánközlése
<u>remélhetőleg, hogy</u>	Kritika (a Hírháttér című tévéműsor alapján)
<u>bizonyára, hogy</u>	Új Tükör
<u>sajnos, hogy</u>	Szakasits Klára édesanyjának édesapjához írt levele, 1950 (Schifferné Szakasits Klára 1987:68)
<u>sajnos, hogy</u>	Fővárosi Lapok, 1889 (idézi Siklóssy 1929:129)
<u>természetesen, hogy</u>	Siklóssy (1929:164)

E szerkezetek tehát időnként legjobb lapjainkban is olvashatók. Fontosnak tartom azonban hangsúlyozni, hogy van adat száz évvel ezelőttről is, hatvan évvel ezelőttről is és 1950-ből is. Amit tehát Abaffy „új”-nak nevez, nem új.

Csokonai színműveiben azonban egyetlen egyszer sem fordul elő a kérdéses szerkezet — amint erről a Jakab László (1981) készítette Csokonai konkordanciából bárki meggyőződhet.

3. Egy országos felmérés adataiból

1988 tavaszán a Nyelvtudományi Intézet és az akkori Tömegkommunikációs Kutatóközpont kérdőíves adatgyűjtést végzett a nyelvhasználat néhány aspektusáról. (Terestyéni Tamás és Pléh Csaba jelen kötetbeli tanulmányai is ebből a vizsgálatból közölnek eredményeket.) Survey-szerű vizsgálatunkat (vö. A TÁRKI V. felvétel dokumentumai) a 18 éven felüli magyar lakosság 850 fős, a nem, az életkor, az iskolai végzettség és a lakóhely típusa szerint reprezentatív országos mintáján folytattuk.

Amint Terestyéni Tamás is írja ebben a kötetben (32), tisztában voltunk azzal, hogy kérdőíves módszerrel gyűjtött adataink semmiképp sem helyettesíthetik a spontán beszédben megnyilvánuló nyelvi jelenségeket, ezekből a mai magyar beszédre legfeljebb át-tételesen lehet következtetni. Papírral és ceruzával végzett vizsgálatunk azonban alkalmas arra, hogy ismereteket szerezzünk a lakosság nyelvi normatudatáról, ami nyilvánvalóan szerepet játszik beszédük alakulásában/alakításában is.

3.1. A vizsgálati eszközök. A kérdéses szerkezeteket három eltérő típusú feladatban vizsgáltuk: A) Az adatközlők bizonyos mondatokról el kellett döntsék, hogy nyelvtanilag helyesek-e, pl.

(1) A legtöbb ember bizonyára szereti a friss gyümölcsöt.

(2) Valószínűleg, hogy Szigetváron fognak élni.

B) Az adatközlők megadott hiányos mondatba be kellett illesszenek egy toldalékolatlanul megadott szót, pl.

(3), hogy igazad van mindenben. TERMÉSZET

(4) igazad van, mint legtöbbször. TERMÉSZET

C) Az adatközlőknek egy 60 szavas szövegben alá kellett húzniuk a hibás részeket s a helyes alakokat/szerkezeteket kellett a hibás részek fölé írniuk:

(5) Valószínűleg, hogy késik — mondta útitársam.

3.2. Itt most csupán a szerkezetvegyülés nyelvtani helyességéről alkotott ítéleteket elemzem kissé részletesebben (A), a produktív adatok elemzésétől (B) és a szövegjavítás értékelésétől (C) helyhiány miatt eltekintek. Az összesített adatok a következők:

(1) mondat	helytelennek ítélte: 12,2%
	helyesnek ítélte: 83,1%
(2) mondat	helytelen: 41,5%
	helyes: 52,1%
(3) mondat	Természetes 74,2%, hogy igazad van Természetesen 22,8% mindenben.
(4) mondat	Természetesen 82,8% igazad van, mint Természetesen, hogy 5,7% legtöbbször.
(5) mondat	nem javította: 75%
	jóra javította: 14,7%

A kérdéses szerkezetet tehát az adatközlőknek több, mint a fele helyesnek tartja, ugyanakkor a hibakereső és -javító feladatban 75%-uk nem tartja hibásnak. A (3) mondat alapján azt mondhatjuk, hogy az adatközlők egyötöde produkálja e szerkezetet.

3.3. Az adatközlők neme szerint nincs számottevő eltérés, amint ezt a következő adatok is mutatják:

mondat	ítélet	férfiak	nők
(2)	helytelen	41,7%	41,4%
	helyes	54,8%	49,9%
	N =	374	459

3.4. Az adatközlők lakóhelyének nagysága mutat valamelyes összefüggést a szerkezet minősítésével: minél kisebb egy település, annál inkább tartják helyesnek lakói e szerkezetet:

mondat	ítélet	településtípus			
		Budapest	város	nagyközség	kis település
(2)	helytelen	42,4%	45,2%	37,0%	39,5%
	helyes	48,5%	50,3%	54,3%	56,3%
	N =	165	294	184	190

3.5. Az életkori eloszlás azt mutatja, hogy a fiatalabb korosztályoknak az idősebb korosztályoknál arányosan nagyobb része tartja helytelennek e szerkezetet.

mondat ítélet	életkor						
	18-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-
(2) helytelen	51,1	47,6	41,0	38,5	36,6	34,9	48,9
helyes	46,7	46,9	51,8	54,9	58,2	55,8	45,7
N =	45	143	166	122	134	129	94

3.6. A szerkezet grammatikalitásának megítélése összefügg az iskolázottsággal: az iskolázottabbak közül többen tartják helytelennek.

mondat ítélet	iskolázottság			
	8 osztálynál kevesebb	8 oszt.	középisk.	főisk/egyet.
(2) helytelen	42,9%	39,0%	41,0%	51,4%
helyes	51,3%	55,6%	50,0%	41,9%
N =	224	369	166	74

4. A szerkezetvegyülés relatív helye más nyelvi változókhoz képest

Nyelvi változón a szociolingvisztikában olyan nyelvi elemet értenek, amelynek változatai vannak. A változatok stílusokhoz és a beszélők társadalmi helyéhez (szocio-ökonómiai státusához) köthetők. A változók a nyelvi változások valószínű főszereplői. A fonológiai, grammatikai és lexikai változók kvantitatívan jellemezhetők és szabályokkal leírhatók. A változószabályok (angolul: variable rules) meghatározzák azokat a szocio-regionális feltételeket, amelyek teljesülése esetén a változatok a nyelvhasználatban megjelennek (vö. Crystal 1985:324). A magyarban nyelvi változó például az inessivusi rag, amelynek két változata van: -ban/-ben és -ba/-be. Szociolingvisztikai feladat annak vizsgálata, hogy a -ba(n) változó két változatának, a -ban-nak és a -ba-nak a használata miként kötődik a beszélők egyes csoportjaihoz

és a különböző beszédstílusokhoz. De vizsgálandó az is, hogy a változatok használatát miként befolyásolja az a nyelvi kontextus, amelyben éppen előfordulnak.

Kérdőívünkben többek között megvizsgáltunk két erősen stigmatizált nyelvi változót is: a suksük ragozást és az e kérdőpartikula helyét. Ugyancsak vizsgáltuk az inessivusi funkcióban használt -ba/-be ragok társadalmi disztribúcióját. Lássuk, miként viszonyulnak e három változó adatai a szerkezetvegyülés adataihoz!

A grammatikalitási ítéletek ezt mutatják:

-ba(n)	helytelennek tartja	39,6%
szerkezetvegyülés	"	41,5%
nem-e	"	60,7%
suksük	"	68,7%

A produkcióteszt ilyen adatokat hozott:

-ba(n)	nem vizsgáltuk
szerkezetvegyülés	22,8%
nem-e	nem vizsgáltuk
suksük	6,7%

A hibakereső és -javító feladat eredményei:

	szerkezetvegyülés	-ba(n)	nem-e	suksük
nincs	75,0%	65,5%	46,0%	35,3%
javítás				
jóra javítás	14,7%	31,1%	45,0%	57,4%

A grammatikalitási, produkciós, hibafelismerési és -javítási sorrendek majdnem teljesen megegyeznek. Ezek szerint a suksük formát ítélik a legtöbben helytelennek, ezt produkálják (teszthelyzetben) a legkevesebben, ezt javítják a legtöbben, s ezt javítják a legtöbben jóra. A szerkezetvegyülést kevesen ítélik helytelennek, ezt produkálják a legtöbben, ezt javítják a legkevesebben, s ezt javítják helyes formára a legkevesebben. Röviden: az adatközlők a négy változó közül a szerkezetvegyülést tartják a legelfogadhatóbbnak.

5. Hiba vagy változás?

A változás tényét az adatoknak ilyen gyorselemzése révén nem lehet kimondani. További, finomabb elemzések tisztázhatják majd, hogy valóban zajlik-e ma ilyen változás a magyarban, avagy stabil variációról van-e szó.

Hogy nyelvi hiba-e az ilyen szerkezetek használata vagy nem, abban nem kívánok véleményt nyilvánítani. Ha nagyon megszorogatónának, tagadó választ adnék. Kényelmetlenül érezném azonban magam, mert a nyelvi hiba fogalmilag tisztázatlan a magyar nyelvtudományban, pl. a Nyelvművelő Kézikönyvnek nincs is ilyen című cikke.

Hivatkozások

E. Abaffy Erzsébet, 1976. Valószínűleg, hogy...?

Magyar Nyelvőr 100:397-8.

Bíró Ágnes, 1988. Nyilván, hogy keveredés. Népszabadság, 1988. február 27. 11. oldal

Crystal, David, 1985. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. 2nd Edition. Basil Blackwell, Oxford.

Jakab László, 1981. Csokonai Vitéz Mihály szókincsének konkordanciája — Színművek 1-2. 1793-99. I-III. Debrecen.

Nyelvművelő Kézikönyv. I-II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980-85.

Nyirkos István, 1988. Az alakkeveredés történetéhez. Előadás a Magyar Nyelvészek V. Nemzetközi Kongresszusán, Budapesten, 1988. augusztus 28-án. Kézirat, 18 lap.

Schifferné Szakasits Klára, 1987. Holtvágányon 1950-1956. Könyvértékesítő Vállalat, Budapest.

Siklóssy László, 1929. Svábhegy. Kiadta a Svábhegyi Egyesület, Budapest.

Szalamon Edit, 1978. A mai magyar beszélt nyelv mondattanának kérdéséhez. Magyar Nyelv 74:293-303.

A TÁRKI V. felvétel dokumentumai. A Társadalomkutatási Informatikai Társulás 6. sz. kiadványa, Budapest, 1988.

II.

A TÁJI NYELVVÁLTOZATOK KUTATÁSA

Balogh Lajos

1. A táji nyelvváltozatok kutatása az MTA Nyelvtudományi Intézetében a Magyar nyelvjárások atlaszának munkálataiig vezethető vissza. Az atlasz befejezése után, 1972-től kezdődött el az ún. regionális köznyelvi kutatás, amely kezdetben a vidéki városok értelmiségi rétegének nyelvhasználatára terjedt ki. Jelentős mennyiségű élőnyelvi anyagot gyűjtöttünk, hangfelvételeket készítettünk Szombathelyen, Nagykanizsán, Pápán, Győrben, Salgótarjánban. Elméleti jellegű cikkek jelentek meg a regionális köznyelv fogalmáról, amelyek megpróbálták körülhatárolni a kutatás tárgyát, a nyelvjárások és a köznyelv közötti átmeneti nyelvváltozatot. A Nyelvtudományi Értekezések 100. számaként kiadtunk egy tanulmánygyűjteményt, amely a tematika és a vizsgálati módszerek tekintetében is kísérleti jellegűnek tekinthető. Első bemutatkozása volt ez a kötet egy újonnan induló nyelvtudományi ágazatnak, magán hordozva az útkeresés, próbálkozás kezdeti nehézségeit.

A témában való fokozott elmélyülés, a konkrét gyűjtési tapasztalatok és élmények egyre világosabbá tették számunkra, hogy a nyelvi jelenségek vizsgálatához szorosan hozzátartozik a szociológiai háttér felderítése is. Mivel egységes, homogén regionális köznyelv tulajdonképpen sehol nincsen, a nyelvi változatok, variánsok okai sokszor szociális eredetűek. Határozott párhuzam figyelhető meg a társadalmi rétegződés és a nyelvi rétegződés között. Ez az összefüggés fokozottan érvényesül a regionális köznyelviség területén, hiszen a hagyományos nyelvjárások felbomlása szervesen összefügg a paraszti életmód változásával, a társadalom szerkezetében bekövetkezett átalakulással. A zárt, homogén falusi közösségek megszűnőben vannak. A korábban többségében földműveléssel foglalkozó lakosság nagy része ma már inkább az iparból él, városokban dolgozik és nyelvileg is a városi eszményt tartja követendőnek. Mindezeket természetesen messzemenően figyelembe kellett vennünk a további munkálatok tervezésénél, ezért a jelenleg folyó kutatások erősen szociolingvisztikai jellegűek.

A fentiekből egyértelműen következik, hogy egy-egy konkrét téma napirendre tűzése során nem elégedhetünk meg a pusztán állapotfelméréssel, a pillanatnyi nyelvi valóság rögzítésével, hanem legalább ugyanilyen fontos a változásvizsgálat, a nyelvi mozgás, átalakulás felderítése is. Ehhez viszont ismernünk kell a dialektális hátteret, azt a bizonyos archaikus nyelvjárást, amelyhez viszonyítva meg tudjuk állapítani az átalakulás mértékét. A kérdés tehát olyanképpen merül föl, hogy a konkrét nyelvi megnyilatkozás során a beszélő milyen mértékben távolodott el a nyelvjárási alaptól, és milyen mértékben közelítette meg a standard nyelvváltozatot, a köznyelvet. Részleteire lebontva valójában a változásvizsgálat tárgya az, hogy melyek azok a dialektális jelenségek a hangtan, az alaktan, a lexika stb. területén, amelyek átöröklődnek a regionális köznyelviségbe, és melyek azok, amelyek megmaradnak vagy kihalnak a nyelvjárás szintjén. Itt természetesen nemcsak az igen vagy nem kérdése merül föl, hanem a probléma jóval bonyolultabb ennél, minden esetben messzemenően figyelembe kell vennünk kvantitatív és kvalitatív tényezőket is. Például a Komárom megyei Úny községben élő esztergályos mester beszédét vizsgálva nemcsak azt nézzük, hogy i-ző-e vagy nem, hanem elsősorban az i-zés mennyiségi és minőségi előfordulását tekintjük vizsgálati szempontnak. Azt, hogy az i-zhető szavak milyen százalékban fordulnak elő nála i-vel és milyen százalékban é-vel; kvalitatív vonatkozásban pedig, hogy az i és az é fonéma között milyen átmeneti variánsok vannak (i, é). Azt hiszem, nem kell tovább bizonygatnom, hogy a szociolingvisztika keretében folyó regionális köznyelvi kutatás és változásvizsgálat tartalmában és módszerében is jóval bonyolultabb, mint a hagyományos értelemben vett nyelvjáráskutatás.

2. Az MTA Nyelvtudományi Intézetében a táji nyelvváltozatok kutatása 1987 óta, az OTKA-pályázat segítségével kapott nagyobb lendületet. A nem túlságosan nagy anyagi támogatás azért lehetővé tette számunkra, hogy együttműködési egyezményt kössünk a szombathelyi Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskolán, a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen és a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskolán dolgozó kollégáinkkal.

A szombathelyiek Szabó Géza főiskolai tanár vezetésével szó-készleteti vizsgálatokat végeznek Kőszeg-hegyalja térségében, 5-6 községben. A több, mint 200 címszót tartalmazó kérdőív segítségével elsősorban azt kutatják, hogy bizonyos archaikus tájszavak milyen mértékben fordulnak elő a középkorú és a fiatalabb nemzedék szókincsében. A hagyományos paraszti gazdálkodás tájszavai a gazdasági eszköz, tárgy, földművelési technológia eltűnésével kihalnak, még az emlékezetből is eltűnnek. A fiatalok közül sokan nem ismerik már a szekér alkatrészeinek elnevezését, a jobb, illetőleg bal oldalra befogott ökör nevét stb. Ugyanakkor azonban vannak olyan általános tájszavak, főként valódi tájszavak, és jelentésbeliek, amelyek öröklődnek apáról fiúra a nyelvi változás, a köznyelviesedés ellenére is, pl. kánya 'varjú', bogár 'légy' stb.

Pécsett Pesti János kollégánk a tőle nem messze levő Szentlőrinc község nyelvének állapotát és változását választotta vizsgálati témának, elsősorban azt, hogy a város közelsége milyen hatással van az ott lakók nyelvhasználatára. Több órányi szövegfelvételel készített gondosan megtervezett szociológiai rétegződés szerint, tanulmányokat írt a fontosabb hangtani jelenségek előfordulásáról, statisztikai módszerrel dolgozta föl a nyelvjárási és köznyelvi fonémamegfelelések főbb típusait. Több szempontból is figyelmet érdemel az a tanulmánya, amelyben azt vizsgálta, hogy a beszédtempó és a szünet hogyan függ össze a fonémák időtartamával.

Rónai Béla két területen tevékenykedik. Szekszárd külvárosában keresi a sárközi nyelvjárási nyomait, Kakasdon pedig a Bukovinából áttelepült székelyek első és második nemzedékének nyelvi asszimilációját tanulmányozza. Ez utóbbihoz különösen jó segítséget nyújt Sebestyén Ádám több kötetes bukovinai székely népmese-gyűjteménye, amelynek nyelvi gondozását, a lejegyzett szöveg és az eredeti hangfelvételek összevetését Rónai Béla végezte el. E két témakörből is készültek már megjelentetésre váró tanulmányok.

K. Fábrián Ilona, a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola tanára kontrasztív nyelvi elemzést végez, a Tolna megyei Kiszékely jelenlegi nyelvallapotát veti össze a Magyar nyelvjárások atlaszának 30 évvel ezelőtti gyűjtött anyagával. Fő szempontja, a generációs különbségek földrajzi elterjedése, három életkori csoport hangtani jelenségeinek egyeztetése az MNyA. adataival.

Hasonló témán dolgozik Fercsik Erzsébet is, Hévízgyörk nyelvi regionalitását vizsgálja nemzedékek szerinti bontásban. Ebben a munkálatban külön hangsúlyt kapott az egy családon belüli nemzedéki eltérések földerítése.

Tulajdonképpen minden téma szociológiailag előre megtervezett hangfelvételek készítésével indult. A szövegek jelentős részét már le is jegyezték a gyűjtők. Ebből megjelenés előtt van egy kb. 10 szerzői ív terjedelmű válogatás Szöveggyűjtemény a regionális nyelvváltozatok köréből címmel. Az elkészült tanulmányok is megjelenésre várnak, belső szakmai vita és lektorálás után remélhetőleg a nem távoli jövőben sor kerül egy tanulmánygyűjtemény kiadására.

Jogosan vetődik föl az az észrevétel, hogy ezeket a kutatásokat célszerűbb lett volna valamiféle egységes keretbe összefogni, koncepciózusabb távlati tervek egészébe beépíteni. Ez valóban így is van. Mentségünkre szolgál azonban az, hogy a kezdetek kezdetén még magunk sem látjuk világosan a tennivalót, nagyon sok a bizonytalanság, kísérletezés, útkeresés tematikai és módszertani vonatkozásban egyaránt. Ezen kívül a személyi feltételek sem elhanyagolhatók. A velünk együttműködő kutatók lakóhelye, egyéni érdeklődési köre is erőteljesen befolyásolta a témaválasztást. Mindenképpen szükséges azonban az, hogy a jelenlegi OTKA-pályázat lezárulása után egy új periódusra már felkészültebben, koncepciózusabban tervezzük meg a kutatásokat.

3. Végezetül röviden két nemzetközi együttműködésen alapuló dialektológiai munkálatról szeretnék szólni, amelyeknek magyarországi részét az MTA Nyelvtudományi Intézete irányítja.

Az Európai nyelvatlasz (Atlas Linguarum Europae) első kérdőívének anyagát 40 kutatóponton már a 70-es évek végén összegyűjtöttük, és nem sokkal utána feldolgozva, ALE-transzkripcióval továbbítottuk a központi szerkesztőséghez. Jelenleg az UNESCO égisze alatt a lexikális térképlapok publikálása folyik. Az első mappa 14 kérdés anyagát tartalmazza és külön kötetben a hozzá tartozó kommentárokat. A második 8 kérdést dolgoz föl ugyancsak mappa és kommentárkötet formájában. (Atlas Linguarum Europae. Cartes. Volume I. premier fascicule. Van Gorcum, Assen, Pays-Bas, 1983. Volume I. deuxième fascicule 1986.; Commentaires. Volume

I. premier fascicule. 1983. Volume I. deuxième fascicule. 1986.)
1988 nyarán Magyarországon, Balatonszabadiban rendezték meg a
szűkebb körű szerkesztőbizottság értekezletét mintegy 15 külföldi
résztevével.

A Kárpát nyelvatlasz (Obscsekarpatzskij dialektologicseskij
atlasz) célja a Kárpát régióban élő népek nyelvi kölcsönhatásai-
nak földerítése. Kelet-Magyarországon 9 kutatópontja van, ahol
helyszíni anyaggyűjtést végeztünk. Tevékenyen részt veszünk a
feldolgozó munkában, kötetenként 8-10 térképlap, legenda, index
és kommentár összeállítását magyar szakemberek végzik. 1987-ben
Skopjeban megjelent a bevezető kötet (Vsztupityelnij vipuszk),
amely az előkészítő munkálatok történetét, a kartográfiai feldol-
gozás elveit, a kutatópontok jegyzékét, az informátorok személyi
adatait tartalmazza. Közzétették benne a kérdőív anyagát, továbbá
mutatványt a különböző típusú lexikai és szemantikai kérdések
feldolgoásaiból. Az I. és II. kötet is teljesen készen van, az I.
várhatóan 1989-ben jelenik meg Kisinyovban. Távolabbi terveink
között szerepel az, hogy a VI. kötetet Magyarországon adjuk ki,
és ennek a teljes szerkesztését is mi vállaljuk.

A BUKOVINAI SZÉKELY NYELVJÁRÁS HANGRENDSZERÉNEK VÁLTOZÁSA

Rónai Béla

1. Napjainkban nem túlzás közhelynek tekinteni a nyelvjárás-kutatóknak azt a megállapítását, amely szerint a nyelvjárások halványulóban, eltűnőben, mitőbb pusztulóban vannak (Vö. Imre Samu: *ÁltNyTan.* VIII, 86). Ezt a folyamatot a nyelvjárások valamelyikébe beleszületettek, az anyanyelvjárásukat beszélők, illetőleg utódaik ösztönösen vagy a tudatosság eltérő szintjein maguk is megélik, és alkalmanként meg is fogalmazzák. Íme néhány adat ennek igazolására.

A bukovinai székely nyelvjárást beszélők első nemzedékéhez azokat sorolom, akik még ott születtek, illetőleg gyermekségük első néhány évét is szülőföldjükön élték le. Életkorukat tekintve nagyjából a mai hatvan éven felüliek tartoznak ebbe a csoportba. A magyar élőnyelvi kutatások céljára készült hangfelvételek szövegéből valók a következő idézetek: „... én kislány vótam, | s én inkább jácodni méntem vóna, | mint tehénnel járjak vaty 'tehenvel', úgy, ahogy montuk” — „A Szucsáva mellé jártunk, s ot füröttünk, 'ferettünk'” — „Szokás vót, hoty fejkendőbe jární, 'ruvának' monták, | nem fejkendőnek” — „Ot nem kellött ugyé 'Móduvába' menni. || Úgy mondom, | ahogy ot montuk” — „Úty tele vóltak a kukoricák, 'törébűzák', úgy montuk, | partizánval” — „... egész ruhába jártunk, | 'vigána', úgy montuk” — „'Pityókának' montuk, | az Émre bácsi is annyit írja a pityókát abba a könyvbe, | mindēhol annyit pityókázik” (Utalás Lőrincz Imre: A bukovinai Istensegítstől a völgyiségi Majosig című könyvére. Tények és tanúk. Budapest, 1986.) (Az idézetek Sebestyén Ádámné Kozma Emma szövegéből valók.) — S végezetül még egy adat: „Éty kockás 'csérgébe', | éty szurózs gyapjupokródzba vót, | úgy mondom | belécsavarva” (László Istvánné Sebestyén Rozália szövegéből).

Az idézetekben — feltételezésem szerint — benne van a hangfelvételek készítése, az adatközlő megszólalása előtt elmondott tájékoztatómra való érzékeny reagálás; mintegy annak a ki-

fejezése, hogy igenis értjük, miről van szó. De egyben azt a korábbi megfigyelésemet is igazolják, hogy a nyelvjárás változása elsősorban a lexémák, a nyelvjárási szókészlet tekintetében tudatosodik a nyelvjárást beszélőkben. (L. Rónai Béla: Nyelv-földrajzi vizsgálatok a Zselicben. Zselici regionális nyelvattasz. Kézirat.)

A bukovinai székelység második nemzedékéhez sorolom az imént megszólaltatottak gyermekeit, vagyis azokat, akik már a háború alatt, még inkább az új hazában születtek. Közülük egy, a fentebb idézett asszony legidősebb fia ezt mondja az anyanyelvjárása és a lakóhelyén használatos köznyelv szembenállásáról: "... már talán | első | általános iskolás koromban öö ... konfliktust jelentett asz, hogy az iskolai tankönyvben amit olvastam, ithon nem egészen úgy monták, és nem érttettem, mert például 'gaj' (gally) két ellipszilonnal, | ithon meg aszt hallottam, hogy a 'gaj' (gally) az a göröngy, amejet főveszünk az útról, és meg lehet vele valakit vagy valamint dobni. || Másképp 'honcsok' is a székej nyelvjárásban. || És számtalan ijen szó volt, amej mást jelentett. || Ez bizony | sokszor gondot okozott. — ... ötödikes koromtól zeneiskolába jártam Bonyhádra. || És ot nem székej gyerekek voltak, hanem más környezedből kerültek ki. | Sokszor kinevettek ezekért a szavakért." (Sebestyén Dezső szövegéből) — Az idézett személy a nyelvi változásnak igen figyelemreméltó útját járta be. Ezt igazolja önéletrajzának az a részlete, amelyben mint újdonsült kohóipari üzemmérnök és egyben kezdő KISZ-funkcionárius emlékezik. Fischer Sándor egy hosszabb beszélgetés után arra kérte, árulja el, hogy mely vidékről való, mert a kiejtése, beszédmódja alapján eddig nem sikerült megállapítania.

E folyamat betetőzését jelentheti a harmadik nemzedék egy tagjának megjegyzése. Ő az először idézettnek unokája, a másodszor idézettnek általános iskolás korú (akkor 10 éves) fiúgyermeke, aki Szekszárdról szokta meglátogatni Kakasdon lakó nagyszüleit, s aki két-három hetes ott-tartózkodása végeztével így búcsúzott: „Máskor is eljövök hozzátok, mert szeretnék megtanulni székelyül.”

Kétségtelen, hogy mind a három nemzedék idézett képviselőinek megnyilatkozásai töményen szubjektívek, és sem a tartalmuk, sem a vélemények tudatosságának a mértéke szerint nem alapozhat-

nak meg tudományos igazságokat, a bevezető megállapítást azonban, amellyel gondolatmenetemet indítottam, elég meggyőzően igazolják.

Ahhoz azonban, hogy tudományosan igazolt tételekhez vagy legalábbis feltevésekhez jussunk, tovább kell lépünk. A tárgyalt változás iránya, jellege eléggé egyértelmű. Teljes joggal nevezhetjük egységesülésnek, integrálódásnak, melynek végpontja — ha ilyenről egyáltalán beszélhetünk —, a normatívnak tekinthető köznyelv, amelyhez azonban több fokozatot bejárva juthatunk el. Ezeket a fokozatokat korábban a köznyelv regionális változatainak neveztük, újabban pedig az élőnyelv, a beszélt nyelv különféle szintjeinek minősítjük.

A magyar élőnyelvi kutatások feladataként jelölik meg a változások ütemének, tempójának a feltárását, amelyet számos tényező határoz meg; közülük a legfontosabbak a társadalomban végbemenő változások, amelyek elválaszthatatlanok a gazdaságban, a művelődésben végbemenő folyamatoktól, és egyéni lélektani determinációktól. Fontos továbbá e nyelven kívüli tényezők mellett a nyelvi rendszer elemeinek, a nyelvi eszköztípusoknak a viselkedése is. Számos megfigyelés igazolja, hogy a változások nem azonos mértékben érintik az adott nyelvjárás hangrendszerét, morfémaállományát, szintaxisát, intonációját és szókészletét.

Máig tartó dilemmája a magyar élőnyelvi kutatásoknak, hogy egy-egy kutatóhely nyelvállapotát a maga teljességében, komplexitásában vizsgálja, avagy egy-egy nyelvi-nyelvhasználati jelenségre koncentrálna jusson el egzakt megállapításokhoz. Nehezíti a munkát, hogy az általánoshoz, a tipikushoz az egyeseken keresztül vezet az út, ámde csak akkor, ha alapos előkészítés és tájékozódás után sikerül megtalálni a közöset, a tipikusát reprezentáló egyeseket.

Anélkül, hogy engednék az erőteljesen módszertani jellegű kérdés boncolgatására ösztönző csábításnak, vázlatosan ismertetem a szóban forgó nyelvjárás változásának vizsgálatára vonatkozó főbb indítékaimat.

2. A bukovinai székely nyelvjárás változását ugyanazok a törvényszerűségek mozzgatják, mint a többi magyar nyelvjárását. De van egy fontos különbség, amely miatt talán fokozott figyelmet érdemel, s ez a nyelvjárást beszélő népcsoport története. Ezt

próbálta meg ábrázolni Sára Sándor a Sír az út előttem című dokumentumfilmjében a filmművészet eszközeivel; Lőrincz Imre a már idézett megrázó erejű önéletírásában (A bukovinai Istensegítstől a völgyeségi Majosig. Tények és tanúk. Budapest, 1986.) és Sebestyén Ádám kiadásra előkészített, a krónikaírás legnemesebb hagyományait követő kézirati anyaga (A bukovinai székelyek története Madéfalvától napjainkig), amelyet — azt hiszem — a történelem viharaiban megedződött, de a szív érzékenységét, azaz emberségének alapját el nem vesztett ember nem olvashat döbbenet és mély megrendülés nélkül.

A Bukovinából való kiköltözés, a Bácskában töltött három év és az onnan való menekülés teljes bizonytalansága az ószövetség választott népének sorsát juttatja eszünkbe. A hazatalálás az esetek nagy részében egybeesett a magyarországi németek egy részének átmeneti hazátlanná válásával. Ez a néhány vonással megrajzolt történelmi tabló a háttere a nyelvjárásukban bekövetkező változásoknak. (A Középkelet-Európában zajló események szomorú aktualitása miatt e fájó kérdés a publicisztika központi témájává vált, de a szépirodalomban is egyre gyakrabban szólal meg.)

Ha a változás legfőbb jellemzőjét akarom megjelölni, akkor azt mondom, hogy gyorsaság, szemmel látható fölgyorsult tempo.

A földönfutók új hazát kellett hogy találjanak. Hogy ez minél biztosabban sikerüljön, nagyfokú alkalmazkodásra kényszerültek. Leplezni a másságot, mindazt, ami új környezetüktől megkülönböztetni látszott őket. Ezek között a másságok között kiemelt szerepe volt anyanyelvjárásuknak, amely a mai magyar nyelvjárásokhoz viszonyítva archaikusnak, erősen hagyományörzőnek hatott.

A változásvizsgálatokhoz a kiindulást az a beszélt nyelvi szöveganyag szolgáltatta, mely a Bukovinai székely népmesék négy kötetében jelent meg. Mind a négy kötet szövegét én gondoztam nem elsősorban a folklorisztika, hanem a dialektológia szempontjai szerint. A Nyelvtudományi Intézet, személy szerint Balogh Lajos javaslatára arra törekedtem, hogy a magyar népmese-kutatás mellett a hazai dialektológia is gazdagodjék e szövegek által. Balogh Lajossal megállapodtunk abban a minimumban, ame-

lyet a mesék fonetikus átírásában feltétlenül követni kell. Azt hogy ez egyáltalán tervezhető volt, az tette lehetővé, hogy a népmeseegyűjtő Sebestyén Ádám minden mesemondó minden meséjét, mondhatom: minden szavát magnószalagon rögzítette. S én fölvételek lehallgatásával ellenőrizhettem a szöveghűséget, benne a hangzásbeli hitelességet. A négy kötetben több mint harminc mesélő szólal meg, de közülük magasan kiemelkedik Fábián Ágostonné, ragadványnevén Győrfi Rudi Mária, aki valóban művészi mesemondásáért joggal lett a népművészet mestere. A magnetofonfelvételeken kívül sokszor volt alkalmam meghallgatni mesélését. A szekszárdi Tanítóképző Főiskola minden évben megtartott mesemondó versenyén tagja volt a zsűrinek, s az eredményhirdetés után elmondott meséjével maradandó élményben részesítette hallgatóit. De műsoron kívül is mindig ugyanazon a székely nyelven szólt meg, amelyet meséivel együtt hozott magával Bukovinából. Ezért az ő nyelvjárásosságát, nyelvhasználatát tekintettem a nyelvi változások kiindulópontjának, amelyhez minden később megszólaltatott adatközlő nyelvállapotát, beszédmódját viszonyítottam.

Nem lenne haszontalan vállalkozás, ha egybevetnénk, összehasonlítanánk a négy kötet több mint harminc mesélőjének a szövegekben tükröződő nyelvhasználatát. Az egyéni életsorsok, a nem és korbelti különbségek, az eltérő foglalkozások, az iskoláztatás, a közéleti szerep stb. mind-mind meghatározója a beszédmódnak, a nyelvjárásosság megőrzésének, illetőleg a tőle való szabadulásnak.

3. A sokféle lehetséges megközelítési mód közül a jelenségvizsgálatot választottam, közelebbről a hangjelenségek vizsgálatát. Egy nyelvjárás hangrendszerének vizsgálata, főként ha a teljes fonémaállományra terjed ki, rendkívül időigényes, éppen ezért első feladatként a hangjelenségek közül a kívülálló számára a legföltűnőbbet, a zárt ě-zést választottam. Az I. kötethez írt rövid tájékoztatómban, amelynek ezt a címet adtam: A bukovinai székelyek nyelvéről (A bukovinai székely nyelvjárás főbb sajátosságai), a hangjelenségek közül első helyen a zárt ě-zésre hívtam fel az olvasók figyelmét.

Az ě-zés vizsgálatához a következő csoportokat állítottam föl a meseszövegekben előforduló szóalakok alapján:

Zárt ë-zés

a) Tőszavakban és képzett szavakban (hangsúlyos és hangsúlytalan fonetikai helyzetben):

bételték, csérél, ënged, ménekül, mént (=ment, jelen idő), méntetet, szérél, szërvez, tëngöztünk; csërésznye, csërge, Ëndre, gërëbjé, Józséf, Kelemén, lëj, métérés, novembér, októbér, pëcsénye, përc, rëmëte, székëj(ség), szëptembér, (lő)szër, tehényünk, tëmplom, tëngër; bë~bé, csëndës, ëvës, hetvënës, këllelés, képës, mëssze, mësszire, në (=íme), nëgyedik, nëgyven, szënt.

A felsorolt szóalakok az ún. erős ë-zés példái, vagyis a normatív köznyelvben, illetőleg az ë-zõ nyelvjárásokban néhány kivételtõl eltekintve az itteni zárt ë-k helyén e hangzik.

A sort szükségesnek tartottam kiegészíteni az ë-zésnek a köznyelvben, illetőleg az ë-zõ nyelvjárásokban használt olyan szóalakjaival, mint a fël (l. Balogh Lajos: A fel igekötõ és a határozóragok hangtani változatai Szombathely regionális köznyelvében. In: Tanulmányok a regionális köznyelviség körébõl. NytudÉrt. 100, 33. Bp., 1979.), csënd, ëgy, embër, ezék, ënekël, fëröd, gyeremk, igën, këll, kemënce, kënyer, lepëdõ, lësz, rëttenetës, sëprëget, tërëbúza, Zalaegërészëg (l. Zilahi Lajos: Regionális köznyelvi vizsgálatok Orosházáról; Horváthné Bernáth Rózsa: Regionális köznyelvi kutatások Gyõrben. In: Tanulmányok a regionális köznyelviség körébõl. NytudÉrt. 100, 79-124. Bp. 1979.)

b) Ragok és jelek elõtt kötõhangzóként, valamint igeragokban és névszóragokban: bennetëkët, bëtlehemësëkët, elõlegët, ëvët, ezëkët, eszkët, fegyverëkët, festékëst, jegyët, kënyerëkët, kövekët, rendët, részëkët, segítsëgët, szeletëkët, szekeremët, szõnyegët, szõttësëkët, szüleimët; eredményësën, kënyerhëz, teljesën; ëhësëk, gépëk, szeletëk, tehenyëk; ijedët, kezdët; bëfejezëm, këbzël, lecsëndësöd, méneküljetëk, sëprëgetëk, szerepël, tisztëlgëk.

c) Az ë, i, ö helyén jelentkező ë-zés: mellëny, nëzd, Ëmre(ske), ës, mëjen, ëssze.

d) Az ë-zés negatív példái: a le (igekötõ), a ne, se (tiltószó), a te (névmás) mindig nyílt. Továbbá a gyep és a rend e-je is. A nem, hanem e-je ingadozik, de gyakoribb bennük a nyílt e.

4. Ez volt tehát az indulóállás. Az 1983-ban és az 1988-ban készített szövegfelvételek egymással, valamint az alapszövegekkel való összevetése tette lehetővé bizonyos változások törvényszerűségének megállapítását.

Most mellőzve az adatközlők név szerinti felsorolását, csupán nemek, életkor és foglalkozás szerint csoportosítom őket. Összesen 36 személyt szólaltattam meg mintegy 15 órányi időtartamban. Ez azt jelenti, hogy átlagban egyenként 15 percig beszéltek. A valóságban azonban az arányok eltolódtak. Akiről a felvétel kezdetén kiderült, hogy erős gátlásai vannak, még a javasolt témákról sem volt képes folyamatos, spontán beszédre, azt nem erőltettem, akik viszont föltalálták magukat, azoknak a szereplését időben nem korlátoztam. Az adatközlők kiválasztásában kezdetben azokat a szempontokat igyekeztem érvényesíteni, amelyek a regionális köznyelvi kutatások megindításakor összeállított ajánlásokban szerepeltek. Később ebből kénytelen voltam engedni, s köszönettel vettem mindazok megszólalását, akik erre vonakodás nélkül hajlandónak mutatkoztak. Feltételezem, hogy a vizsgálható korpusz terjedelmével egyenes arányban van a társadalmilag érvényes átlag megközelítése. Semmiképpen se zárom ki természetesen a nyelvhasználat szintjeinek jól megragadható vagy csak mikrovizsgálattal elkülöníthető különbségeit.

26 nő, 10 férfi: 20 éves korig	6 nő	2 férfi
20-40 éves korig		2 férfi
40-60 éves korig	12 nő	1 férfi
60-on felül	8 nő	5 férfi

Célszerűbb, ha az adatközlőket foglalkozás szerint osztályozzuk, és nem iskolai végzettség szerint, ugyanis a két szempont nem mindig esik egybe. A nők, eltekintve az általános iskolai és középiskolai tanulóktól, az adott történelmi események következtében többségükben megrekedtek a háztartásban, illetőleg a termelőszövetkezet dolgozói lettek, valamint betanított munkások. A férfiak egy része szakmunkásképzésben részesült, és szakmunkássá vált. Az idősebbek pedig rátermettségük alapján magasabb fokú munkakörbe kerültek, s nem iskolai végzettségük, hanem betöltött munkakörük alapján értelmiséginek számítanak.

A nők közül	6 általános iskolai és középiskolai tanuló
	2 betanított munkás
	12 termelőszövetkezeti dolgozó, vagy nyugdíjas
	6 háztartásbeli
A férfiak közül	2 szakmunkástanuló
	3 szakmunkás
	3 termelőszövetkezeti nyugdíjas
	1 üzemmérnök-tanár
	1 ny. tanácselnök
	1 ny. takarékszövetkezeti fiókvezető

A magnetofonszalagra rögzített és írásba áttett szövegek vizsgálatát, elemzését folyamatosan végzem. Adatszerű megállapításokra csak e munka befejezése után érzem magam feljogosítva, de bizonyos tendenciák az eddigi megfigyelések alapján is kirajzolódnak. A legfeltűnőbb az egyes korcsoportok nyelvhasználatában bekövetkezett változás. Az erős ë-zésnek nevezett hangjelenség, amelyet a felsorolt példák képviselnek, a mai legfiatalabb korosztály tagjainak (6 nő, 2 férfi) beszédéből szinte teljesen eltűnt. A nyelvjárásra jellemző karakterisztikus zárt ë fokozatos nyíltabbá válásának lehetünk tanúi. A középkorú férfiak többségükben még egyharmad fokkal nyíltabb ë-ket ejtenek, de csak az ë-ző regionális köznyelv ismert fonetikai helyzetében; a legifjabb nemzedék tagjainak beszédében viszont kétharmad fokkal nyíltabb e vagy egészen nyílt e hallható.

A nők beszédét e hangsajátosság tekintetében is a nyelvjárásiasság őrzése jellemzi, bár a bomlásnak, a kiegyenlítődésnek a tünetei főként a középkorúaknál figyelhetők meg.

A foglalkozás (tanácselnök, takarékszövetkezeti vezető) észrevehetően a kiegyenlítődés irányába hat, amit a hasonló korú férfiak beszéd szintjének összehasonlításával lehet meggyőzően igazolni.

Az egyetlen diplomás adatközlő szövege önmagában is dokumentum értékű. Elemzésével bizonyítható, hogy az iskoláztatás változó helyszínei, a katonai szolgálat, a több és eltérő munkahelyek kiegyenlítő hatását észrevehetően fölerősíti az anyanyelvjárás, valamint más nyelvjárások és főként a köznyelv közötti különbség tudatossá válása. Az anyanyelvjárási tudat és az anya-

nyelvi tudat találkozása kifejleszti az emberben a beszéd-szituációk iránti érzékenységet, a nyelvi alkalmazkodást. Ezt nyugodtan tekinthetjük az anyanyelvi nevelésben érvényesíthető vagy érvényesítendő tanulságnak.

A szövegek elemzésének számszerűen föltüntetett adatai jelentik majd a választott jelenség-tanulmány megnyugtató vagy újabb problémákat fölvető méltó lezárását. Ez a munka folyamatban van, és még 1988-ban befejeződik.

AZ ÉLŐNYELVI VIZSGÁLATOK
KUTATÁSMÓDSZERTANI KÉRDÉSEIRŐL
(Szentlőrinci beszédfelvételek alapján)

Pesti János

I. Bevezetés

Az MTA Nyelvtudományi Intézetének megbízásából 1987-ben — az OTKA-pályázat keretében — a Baranya megyei Szentlőrincen 17 adatközlő közreműködésével 6 óra 14 mp időtartamú, 223 gépelt lap terjedelmű beszédfelvételt készítettem. A felvételek alapján tanulmányt írtam az említett község regionális köznyelvének fontosabb hangtani-fonológiai jelenségeiről.

Mostani előadásomban arra vállalkozom, hogy ismertetem élőnyelvi vizsgálataim első szerény eredményeit; érintve egyúttal a témakör néhány kutatómódszertani kérdését is.

Az adatközlők kiválasztásában, a szöveggyűjtésben, a lejegyzésben és a gyűjtött anyagból leszűrhető törvényszerűségek megfogalmazásában az MTA Nyelvtudományi Intézetétől kapott útmutatókat (Útmutató 1981., 1983.), a regionális köznyelviség köréből közölt tanulmányokat (Imre S. 1979.) és a hatvani szövegmutatványokat (G. Varga Gy. 1980.) tudtam legjobban hasznosítani.

A gyűjtés színhelyéül azért választottam Szentlőrincet, mert a Pécshez közel eső, rohamosan fejlődő, már-már városias helységben korábban igen érdekes, sok archaikus elemet őrző nyelvjárás létezett (az idősebbek nyelvében még ma is jelen van); így állíthatjuk, hogy a falu regionális köznyelvének van nyelvjárási előzménye (alapja?), s ez mai formájában is homogénnek mondható. Választásomat erősítette az a tény, hogy 1945 után tömeges népességcserére itt nem került sor. A falu paraszti őslakosságának idősebb és középgenerációs rétege helyben maradt. Bár az „iskolázott” fiatalok egy része elköltözött innen, a falu lakossága mégsem csökkent, mert az iparosodás eredményeként nőtt a betelepülők száma. (A falu fejlőd-

désének főbb adatai: 1930-ban 2242 lakosa volt; 1970-ben 3460 magyar, 467 német és 7 délszláv anyanyelvű lakta [BMFN I, 834]. 1980-ban a lakónépesség száma: 5532 fő [KSH 1981.]. 1970 és 1980 között 1105 fő költözött Szentlőrincre. A lakosság száma 1930 és 1986 között háromszorosára nőtt.)

A lakosság népgazdasági ágak szerinti és a tevékenység jellege szerinti rétegződése a korábbi (1945 előtti) állapothoz képest jelentősen megváltozott. Az 1960-as évekig a népesség alapvetően mezőgazdasági és kis részben kisipari, kiskereskedői tevékenységből élt. 1980-ban már az aktív keresők közül (összesen 2758 főből) 1851 fő dolgozott az iparban, és csak 1126 fő a mezőgazdaságban (KSH 1981).

A nem anyagi ágakban 1980-ban 1211 fő, a szállítás és hírközlés területén 495 fő, a kereskedelemben 776 fő dolgozott. A foglalkozási ágak szerint tehát Szentlőrinc urbanus településnek tekinthető (Útmutató 1983. 6). — Iskolai végzettség szerint a 7 éves és ennél idősebb népességben (az 1980-as adatok szerint) általános iskolába járt 1601 fő, érettségizett 1249 fő (ebből 610 fő középfokú szakmunkásképzőt, illetve szakiskolát végzett; 639 fő középiskolát), és 167 fő fejezte be felsőfokú tanulmányait. 1980-ban tehát az „iskolai tanulmányokra képes” korosztály (7–24 éves korig) 4893 főt számláló csoportjából 25,5% érettségivel, 3,4% pedig felsőfokú tanintézetben szerzett diplomával rendelkezett.

Az adatközlők kiválasztásakor figyelembe vettem a falu társadalmi rétegződését az iskolai végzettséget, az életkort és a nemek szerinti megoszlást. Beszéd felvételre elsősorban azokat kértem fel, akik legalább középfokú iskolai végzettséggel rendelkeznek. Az életkor szerinti megoszlás szerint főleg a „középső nemzedéket” (a 25–40 éveseket), illetve a 40–60 éveseket kértem fel adatközlésre. Kísérletképpen felvettem három általános iskolai tanuló (13 éves mindhárom) beszédét; és szeretném megörökíteni a legfiatalabb korosztály (5–7 évesek?) beszédét is. Részben azért, mert a gyermekek nyelve, beszédmódja a felnőttkéhez hasonlít, gyakran annak tükörképe; részben pedig azért, mert az új (újszerű?) nyelvi-beszédbeli jelenségek — köztudott — a divatjelenségeket előnyben részesítő fiatalság nyelvén jelennek meg először. A kisebb közösségek (családok) beszéd fel-

vételei alapján vizsgálni lehetne a regionális köznyelv generációs vonatkozásait.

A beszéfelvételeket viszonylag nyugodt körülmények között készítettem az adatközlők munkahelyén (1., 2., 7., 8., 11-15., 17., 18. adatközlő) és lakásán (3., 9., 10., 16. adatközlő). A tanulók beszédét (4-6. ak.) az iskola orfűi úttörőtáborában vettem fel. — A felvétel előtt szóba hoztam az általam javasolt témákat; kis időt adtam a gondolatok rendezésére, majd kezdődött a felvétel. Mivel próbafelvétel nem volt, és „előre” nem lehetett készülni a kérdések megválaszolására, ezért a felvételeim a természetes, spontán beszéd műfajához tartoznak. Elfogadva G. Varga Györgyi és Balogh Lajos tanácsait igyekeztem beszédpartnerre lenni az adatközlőknek. Ez talán érződik a kérdésfeltevéseimből, és abból is, ahogyan reagálok a hallottakra. Az interjúk készítésekor nemcsak a beszélgetés és a beszéd folyamatosságának a biztosítása volt a célo, hanem a természetes kapcsolatteremtés, a kétsarkú kommunikáció. Szerintem azok a felvételeim a legjobbak, amelyek a beszélgetés műfajában készültek. Mivel számomra is fontos volt a beszéd tartalma (még a gyermekeké is), megfelelő helyeken igyekeztem bekapcsolódni a beszélgetésbe. Kérdéseimnek néha zavart oldó, hallgatást megtörő szerepe is volt; de elsősorban az érdeklődésemet szerettem volna a kérdéseimmel jelezni. — Törekedtem arra, hogy minden adatközlő kapjon egy tárgyilagos témát (egy munkanap ismertetése, bemutatkozás stb.) és egy szubjektív jellegű témát (hobbija, veszélyhelyzetei, örömei és gondjai stb.). A két különböző témakörben — a felvételek tanúsága szerint — a beszéd szövegszerkesztésének és hangzásának jellegzetességei (az azonosságok mellett) sok eltérést mutatnak. Erre már többen felfigyeltek. Nemrég Szabó József vizsgálta a jelenség szövegtani vonatkozásait (Szabó J. 1983.). — A felvételek készítésekor két mikrofont használtam; mégpedig azért, hogy a beszélőt közbekérdezés esetén egy pillanatra se zavarjam meg a mikrofon elvételével és visszaadásával. A két mikrofon azt is lehetővé tette, hogy az adatközlővel szemben foglalhattam helyet. Mindkettőnk megnyugtató, hogy jól láttuk egymást.

A lejegyzésben a hatvani szövegmutatványokat (G. Varga Gy.

1980.) tekintetem mintának, valamint a Balogh Lajostól kapott szöveget. Alapvetően az egyezményes átírás módszerét követtem, a következő módosításokkal:

- A tökéletlenül képzett, mormolt magánhangzót nem az a grafémával jelöltem, hanem a megfelelő betűjelnek az alapsorból való kiemelésével (fel^adatra, ált^alába).

- Nem tüntettem fel a hangkapcsolódásokban végbemenő változások köznyelvi eseteit (fogta, harang, látja, legjobb barátja).

- Kevés helyen jelöltem a mediákat, mert nehéz volt megállapítani, hogy adott esetben zöngétlen-e a hang, vagy csak kissé zöngétlenül.

- Meglepő, hogy vidékünkön a rövid, egytagú szavakban többnyire ritmikai és emfatikus okokból rövid, illabialis á hangzik néhány szóban (hát = hát).

- Hasonló okok miatt rövidül Szentlőrincen az é fonéma. Jelölésére ezt a grafémát használom: è (lásd Imre S. 1971. 94).

- A mondategészen belüli szüneteket virgulával jelölöm; a rövidet eggyel, a hosszabbat kettővel. A folyamatos beszédben való elakadásokat rendszerint három pont (...) jelzi.

Jóllehet a regionális köznyelveket a nemzeti nyelv beszélt változataiként tartjuk számon, átmenetiségükben azt is hangsúlyozzuk, hogy organikusan a nyelvjáráshoz kapcsolódnak közvetlenül: hiszen abból fejlődnek ki a nyelvi-beszédbeli átmenetek hallatlanul gazdag változatosságát produkálva; — ezért a mai regionális köznyelv állapotának vizsgálata során a nyelvi tények minősítésében viszonyítási alapunk a köznyelv (és normarendszere). Ám a köznyelvi esedés folyamata akkor válik igazán érzékelhetővé, ha a korábbi és a mai nyelvjárási állapotot mint kiindulópontot figyelembe vesszük. A nyelvjárási és köznyelvi adatok összevetése nélkül a regionális köz-

nyelvi vizsgálatok gyökértelenek lennének.

II. Adatok Szentlőrinc nyelvjárásához

1. Az 1888-ban közölt szentlőrinci tájszójegyzékben (Nyr. XVII, 335, 380) feltűnő a labiális megoldású alakok túlsúlya (pörgő, ször 'orvosság', mögszavaz, Csöre, döngör 'halom', köttes stb.; sőt dönnyetők 'dinnye' is!); a zárt ë-zés kisebb foka (dërék, káfërka 'merőke'); az l-ző formák mellett (gurgula, olík) j-zők is vannak (kopója 'vizes hely', kis kebej 'női ing'); az n:ny megfelelés (fenyer) éppúgy létezett, mint a fordítottja, a ny:n megfelelés (csokmánfejsze); a zárt é-zés, az e:é megfelelés (féruha 'fejkendő', féví 'fejre való tekercs) és az a:ó megfelelés példái (vóró 'varrófa', ...hóगतott... 'hallgatott') a helyi nyelvjárás egykori zártabb magánhangzóira utalnak; ám arra is van példa az i:e megfelelés (velág 'világ', vellakés) szavaiban, hogy a nyílt magánhangzós formák sem lehettek ritkák, egyedülállóak. 1888-ban még élő és feltűnő jellegzetessége volt a falu nyelvjárásának a hangátvetés (bonc 'comb', fisonér 'sifonér'), a mgh-betoldás (kiristáj 'kristály', pölé 'pléh'), a hangkiesés (csike 'csirke', êküetkezni 'elbúcsúzni') és a v:h megfelelés (lehél 'levél', lohak 'lovak').

Teljesebb áttekintést adhatunk Szentlőrinc nyelvjárásának hangtani sajátosságairól az 1940-ben, 1941-ben közzétett népmeseszövegek alapján (Berze Nagy J. 1940. I, 49-51 és Banó I. 1941. 172-78). Az említett kötetekből egy szentlőrinci és két tarcsapusztai mesemondó szövegét vizsgáltam meg. (Tarcsapuszta korábban uradalmi birtokként tartozott Szentlőrinchez; ma a Szentlőrinci ÁG egyiktelephelye, és külterületi lakott helyként Szentlőrinchez tartozik.)

Az elemzett meseszövegekben még megvannak azok a nyelvjárási jelenségek, amelyek az 1888-as tájszójegyzékből is kimutathatók; és a mesék nyelvjárásiassága több vonatkozásban egyezik az MNyA adataival és Imre Samu (Imre S. 1979. 341-42) monográfiájának ide vonható részleteivel. — A legújabb kor (1973-1980.) nyelvjárási állapotát a BMFN I. kötete alapján mutatom be. (A gyűjtött és rendszerezett szóanyagot lásd az 1987-ben készült dolgozatom Függelékének 4. fejezetében! Kézirat.)

Szentlőrinc mai regionális köznyelvét nyelvjárási alapként (vagy háttérként) azok a fontosabb fonetikai jellegzetességek, szabályszerűségek jellemzik, amelyek — kisebb-nagyobb mértékben — szinte máig ható tényezők, és a helyi nyelvjárás/köznyelv működésének szabályozói. (Természetesen a nyelvi fejlődésnek Szentlőrincen ugyanúgy, mint másutt, egyéb — kulturális, lélektani, szociológiai stb. — feltételei is vannak!)

Nyelvjárástörténeti adataimból Szentlőrincire (és egyúttal vidékére) vonatkozóan az alábbi fonetikai-fonológiai jellegzetességeket állapíthattam meg:

a) Korábban (1888., 1940-41.) még erős fokú volt a labiális ö-zés. Akkor hangsúlyos, hangsúlytalan szótagban és szuffixumban egyaránt megjelent. A népmeseszövegek is jelzik, hogy vidékünkön legalább fél évszázada megkezdődött a labiális ö-zés lassú vissza szorulása és ezzel egyidőben az ë fonéma megterheltségének növekedése. Lukács János szövegében az e:ö megfelelés aránya még 40%:60%, de Csordás István meséjében 73%:27% és Szilágyi József meséjében 69,7%:30,3%. — Illabiális vagy illabiálisabb megoldású mgh-ra az elemzett szövegekben nem találtam példát; ám ez nem jelentheti azt, hogy ez a jelenség (öt 'öt', föld) korábban nem létezett; csupán a lejegyzők (Berze és Banó) ezt nem hallották meg, illetve elhanyagolhatónak vélték. (1940 körül a néprajzi érdekű szövegekben még nem jelölték a hangszínbeli eltéréseket; s ez ma sem kívánalom a meseszövegek átírásában.) Mivel a mai szentlőrinciek beszédében jól hallható az ö, ë, föltehetően ez az átmeneti hang korábban ugyanúgy az ö hangszínrealizációja volt, mint manapság.

b) Mivel a mgh-k zárt(abb) ejtése több magánhangzóra kiterjedt, Szentlőrincen korábban a mgh-k zárt(abb) ejtése jellemzőbb volt, mint a mai közbeszédben. Néhány példa a meseszövegekből:

- Zárt i-zés: széllire, ippen, Igyenös stb.
- Zárt é-zés: elmén, mék 'megyek' stb.
- Zárt ü-zés: ü 'ő', gyün, tüle 'tőle' stb.
- Zárt u-zés: hun 'hol', gondúkonn stb.

A nyílt mgh-s szóalakokra kevés példát találtam:

- Nyílt a-zás: mast 'most', Magyarós 'mogyorós' stb.
- Nyílt é-zés: vératt 'virradt', szólétota stb.

- Nyílt o-zás: bozogány

- Nyílt e-zés: ennend 'innen', ett 'itt' stb.

c) Az í:i, ú:u, ű:ü megfelelés szavaiban a rövid mgh-s forma volt a tipikus egykor, s ma is ez az általános. — Természetesen az l kiesését követő pótlónyúlás eredményeként főleg ú, ű-s formák jöttek létre (gondúkonni, rápörüt). Minthogy Szentlőrinc mai regionális köznyelvében érvényesül az l, r, j nyújtó hatása, feltehető, hogy a sajátos fonetikai helyzethez kötött mgh-nyúlás a falu egykori nyelvjárásában is félhosszú mgh/hosszú mgh megoldású morféákat hozott létre.

d) Dítfungusok Szentlőrinc nyelvében ma nincsenek. Régebben bizonyára lehettek, hiszen az ormánsági, dél-somogyi nyelvjárással ez a vidék régóta szoros kapcsolatban van.

e) A palatális : apalatális megfelelésekre kevés példát találtam (bizon, aran, sárcán stb.). Az apalatális l-zés régen közepes erősségű lehetett; és lassú, fokozatos visszaszorulását az is bizonyítja, hogy a környék helyneveiben (inkább már csak az idősebb korosztály nyelvében) még mindig sok az l-ző alak.

f) Az explozív ty-zés, gy-zés korábban erős fokú volt. Visszaszorulóban van.

g) Kisebb hatókörű, illetve kevesebb példával adathozható fonetikai, morfofonetikai jelenségek:

- a polifonemikus ā, ē megléte: āra, ēre;

- a szóvégi msh hiánya: mer/t/, má/r/ stb.;

- msh hiánya (kiesése) a szóban: éfé 'éjjél', uan 'olyan';

- a kny-i -ban, -ben : nyj-i -ba, -be; továbbá a -ról, -ről : -ru, -rü; a -ból, -ből : -bu, -bü; a -tól, -től : -tu, -tü; a -hoz, -hez, -höz : -hó, -hő; a -ban, -ben : -ba, -be megfelelések eléggé tipikusak;

- ritkábban előforduló példákban más, a mai nyelvjárásban már nem létező ragos és képzős formák: velágbul, fáru, elégedvel 'elégedve', palotájáhon 'palotjához', hangyával változott 'hangyává' ... innya 'inni'.

h) Msh-nyúlás intervokális helyzetben: Éllés, Tanítottód, érdökösse, széllire, muszájjott, szájjába stb.

i) A teljes hasonulásos hangkapcsolatok: tunni 'tudni', emmá 'ez már', éffia 'egy fia', ittudták 'így tudták', éffára

'egy fára' stb.

j) Az l+j kapcsolat igékben általában jj-vé alakul (beszéjj), de van lj is (meghaljon). — A birtokos személyrag j-je az l+j kapcsolatban régen a nyelvjárásban inkább ll-re hasonult (Erdő alla), újabban meg jj-re (Kertök ajja, Kerekes ajja).

k) A kny-i -e, -je birt. személyrag : nyj-i -ik, -jik megfelelőesű: Pícék szöllejik, Göloncsérék gödrik, Pipásék házik stb. A kny-i -ja személyrag : nyj-i -a megfelelőesű: Koma kuta, Hérgyó kuta stb.

l) A v zöngésítő hatása a részleges hasonulásokban: Kud-vögy, Tódvár, Kizs-vögyi-ódal, od vótak, mendve stb., de ritkán a v is zöngétlenedik: testférgyeji.

m) A múlt idejű ige rövidebb alakja: futtál 'futottál', vette 'vetette'.

n) Az adi, láti típusú igealakok: aszondi, emondi; de van megössze 'megeszi' is.

2. Szentlőrinc és vidékének nyelvjárása a déli nyelvjárásokhoz tartozik, ezen belül pedig az észak-baranyai nyelvjárástípushoz (Imre S. 1971. 72 kk.). Ez a tájegység Mecsek alja néven közismert kistáj és etnikai egység Baranya megyében. Fekvése révén régóta közlekedési, gazdasági és nyelvi kapcsolatban áll Dél-Somogyal, Szigetvár vidékével és az Ormánsággal. Ezért nyelvjárása rokonságot mutat az említett vidékek nyelvjárásával (például az l-zésben, az ë-zés és ö-zés arányaiban, a Szigedvár típusú hasonulásokban stb.). Imre Samu is utal arra (i.m. 341 kk.), hogy a Mecsek-vidék nyelvjárásának néhány jelensége nem azonos az észak-baranyai nyelvjárástípus jelenségeivel (i.h.: 2., 3., 6 pont). — Ha tehát a Mecsek-vidék nyelve, kultúrája sok szállal kötődik az észak-baranyaihoz, de attól némileg el is különül, akkor Szentlőrinc és vidéke nyelvjárását átmenetinek minősíthetjük három fő nyelvjárástípus (észak-baranyai, dél-baranyai, dél-somogyi) között; — de az sem zárható ki, hogy átmenetisége folytán viszonylagos önállóságát hangsúlyozzuk.

A néprajz és településtörténet kutatói is elismerik, hogy Baranya megye középső harmada Mecsek alja néven viszonylag egységes paraszti kultúrájú vidék, amely a megye déli, délkeleti területeivel (egyúttal nyelvjárásával) és a tolnai Sárköz-zel is sok rokonságot mutat (Kósa—Filep 1983.).

III. A fontosabb hangtani-fonológiai jelenségek Szentlőrinc
mai regionális köznyelvében
(A beszédfelvételek elemzése alapján)

1. Szentlőrinc és vidéke regionális köznyelvében a nyelvjá-
rási alapú, erős fokú labiális ö-zés napjainkban részben a nyelv-
járás sajátos, öntörvényű változása és fejlődése, részben pedig
a köznyelvi norma standardizáló hatása révén oly nagy mértékben
meggyengült, hogy jobbra csak a fél:föl-féle ejtésváltozatokban,
a vödör, söpör-típusú szótövekben maradt meg. Az egykor erős ö-
zés maradványa a mai köznyelvben az ö hangszínrealizációja (ö),
talán még az ë labializált (labiálisabb) változata is (ë). Érde-
kes, hogy ezek az átmeneti hangok elsősorban hangsúly-
talan szótagban jelennek meg; vagyis ugyanott, ahol a labiális
ö-zés korábban. — Az ö-zés bomlásának folyamata nem mostanában
kezdődött vidékünkön, illetve a Dél-Dunántúlon. A Somogy megyei
Büssü nyelvében Várkonyi Imre figyelt föl először az ö illabiá-
lisabb változataira (MNYTK 113. sz. 17); és véleményét Imre Samu
(i.m. 288) is megerősíti. Az ormánsági ö-t és ë-t Temesi Mihály
gyűjtéséből, a zselici ö-t Rónai Béla nyelvátlaszából ismerjük.
— A szentlőrinci ö és ë mai fonémavariánsként azért érdemel fi-
gyelmet, mert a ö regionális köznyelvben csökkentti az ö-ző for-
mák számát. A fonémaváltozás, pontosabban az ö-féle fonéma fo-
netikai-akusztikai jegyeinek változása, alakulása napjainkban
sem záródott le; s a változás iránya, mozgása ez lehetett:
ö > ö > ö/ë; illetve az ë-féle hangból indulva: ë > ë > ö/ö. Ezt a
nyelvjárási eredetű, ott (is) végbemenő fonémaváltozást bizonyá-
ra erősítette az, hogy a regionális köznyelv szintjén ugyancsak
az átmeneti fonémák (ö, ë) gyarapodásával erősen csökkent a la-
biális ö-zés foka.

2. Szentlőrinc regionális köznyelvében a zárt ë-zés a koráb-
bi nyelvjárás ë-zéséhez képest gyors ütemű erősödést mutat. Az
MNYA adatai még azt jelezték, hogy az „ë fonéma megterhelése vi-
szonylag kicsi” és „elszórtan kezd már jelentkezni az enyhén
zártabb megoldás (e) is” az ë fonéma helyén (Imre S. 1971. 341-
42). — Beszédfelvételeim egyértelműen bizonyítják a zárt ë-zés
általánossá válását; és azt, hogy az e-nek nemcsak nyílt, hanem
enyhén zártabb (e) hangszínváltozatai is vannak; s ez az utóbbi

hang főleg a nők beszédében figyelhető meg. — A zárt ë-zés mellett a regionális köznyelvben, akárcsak a falu nyelvjárásában ma már inkább csak az é:i oppozícióra találunk példákat (kezi-re, szélire; és kezére is). — Szórványosan előfordul a fiatalabb korosztály kiejtésében a zárt mgh : nyílt mgh oppozíció; különösen az ë:e, u:o, o:a megfelelések példáiban. Az oka részben az erőtlenség, hanyag artikuláció (az affektálás?), részben pedig a felnőttek beszédében máig élő nyelvjárási jellegzetesség „negatív” példája.

3. Az í:i, ú:u, ü:ü megfelelés a regionális köznyelvre is jellemző. Az átmeneti hangminőségek (ĩ, ũ, ü̃) mellett egyre gyakrabban hallani az í, ú, ü hangokat. A hosszú mgh-k számát (az előfordulásban) növeli az a jelenség, hogy fonetikailag kötött pozícióban (asszociatív l hatására) mgh-nyúlás megy végbe a regionális köznyelvi beszédben is. Az l, r, j nyújtó hatása a mai regionális köznyelvben kiterjedtebb hatókörű jelenségnek látszik, mint a nyelvjárásban! (Átmeneti nyelvi/beszéd-beli jelenségeként: vo^lt, nyo^lc stb.). A hangzónyúlás példáit szaporítják továbbá az emphatikus eredetű hangváltozatok (nagy, bórzasztó stb.) és a beszédésznet előtt megjelenő hosszú mgh-k (keresett még ā | Gáspár László).

4. Diftongusok Szentlőrinc regionális köznyelvében nincsenek, legfeljebb diftongoid jellegű hangok.

5. Az apalatális l-zés a helyi regionális köznyelvben ma már csak nagyon kis fokban van jelen (luk, lukas stb.) A fiatalabbak beszédében inkább a juk, jukas hallható.

6. Az explozív ty-zésre nem találtam példát a beszélfelvételekben.

7. A regionális köznyelv szintjén is létezik:

- a polifonemikus ā, ē (āra, ēre);
- a szóvégi msh hiánya (azér, mer);
- a határozóragok nyelvjárásias alakja (-bu, -bü, -ru, -rü stb.), de átmeneti megoldásként a -bòl, -bõl; sőt a -ból, -bõl is.

8. Csökkenő tendenciát mutat az intervokális nyúlás (fényesen, meglehetőssen stb.). A köznyelvi kiejtés hatására szaporodnak az átmeneti formák (àra 'arra', sèmi 'semmi').

Mint ahogy nincs nyelvjárási előzménye Szentlőrincen a msh-rövidülésnek, csak a köznyelvi kiejtés hatásával magyarázhatjuk a válal, álami-féle szóalakokat.

Megmaradt a regionális köznyelv szintjén is a hasonulós eredetű, esetleg az akkomodációhoz sorolható msh-nyúlás szóvégen, de a beszéd folyamatban egyúttal intervokális helyzetben (...azonna; ebbenn a stb.).

9. A teljes hasonulás alunni 'aludni' típusa előfordul a regionális köznyelvben is; de nem hallható az effia 'egy fia' típus.

10. Az l+j kapcsolat igékben a regionális köznyelv szintjén jj-re hasonul (ájjon 'álljon'); a betűejtésre (l+j) már szinte nincs példa. Az l+j:ll megfelelések l-zõ formájának helyébe a regionális köznyelvi beszédben a j-zõ forma kerül (ajja 'alja').

11. A birtokos személyrag (-a, -e, -ja, -je) köznyelvi megoldású (szőlõjük, gödruk stb.).

12. A y zöngésítő hatása változatlanul általános és erős fokú a regionális köznyelv szintjén is (id van, Szigedvár stb.).

13. A futtál 'futottál' igealak a regionális köznyelvben nem hallható.

14. Az adi, látí típusú igealakok sem fordulnak elő a regionális köznyelvben.

15. Hiperurbánus szóalakok alig vannak a szövegekben. Ritkán előfordul, hogy nyelvi pontosságra törekedve a lativusi -ba rag helyett inessivusi -ban ragot használt egy-két adatközlő.

16. A mondatfonetikai eszközök használatáról — eszközfonetikai vizsgálatok nélkül — csupán az alábbi főbb megállapításokat tehetjük:

- Az adatközlők beszédsebessége (főleg a fiatalabb korosztályhoz tartozóké) a köznyelvi beszédtempóhoz képest gyorsabbnak tűnik. Ennek eredményeként gyakori a szótagelnyelés, szótagkiesés, szórövidülés és a tökéletlenül képzett (mormolt) hangzó.

- A szünettartás helyei általában megegyeznek a köznyelvben szokásos szünetekkel; bár a beszéd felvételeken néha váratlanul, szokatlan helyen jelennek meg a szünetek. Így a szöveg ritmikájában és a tartalom megértésében néha kis döccenők, fennakadások keletkeznek. — A szüneteknek sokféle funkciója van: a levegővétel helye; a szólam kezdetét és végét jelezheti; utalhat a mondategészre és a mondategésznyi egységek kapcsolatára; alkalom egy kis pihenésre és a hezitációra; előkészítheti a tempó- és hangerőváltást, valamint a dallam és hangszín módosítását; a

szövegepítkezés szempontjából itt adódik lehetőség a visszautalások gyors végiggondolására stb.

- A szövegekben elég gyakori a lezáratlan (vagy nyitott) dallamvonalú mondat. Erre utalnak a kipontozott helyek és a kisbetűs mondatkezdések.

- A beszéd metakommunikatív jegyeit hangfelvételtől megítélni, felismerni nagyon nehéz. Bár tudom, hogy (Fónagy Iván szavait idézve) „hallható a mimika”, mégis utalok a szöveglejegyzésben a beszélő lelki állapotára, arcjátékára, mimikájára az efféle megjegyzésekkel: nevetve mondja, sóhajtásszerűen, megrendülve mondja stb.

IV. Néhány kutatómódszertani észrevétel

1. Eddig inkább csak a szakirodalom (Imre S. 1979. 3-5, 72) utalásaiból tudtam arról, hogy a regionális köznyelv fogalmával és kutatási módszerével kapcsolatosan sok a bizonytalanság.

Gyűjtő-feldolgozó munkám során ebben az évben (1987.) tapasztalhattam, hogy a nyelvi tények értékelésekor gyakran magam is megtorpantam. Legfőbb gondom az volt, hogy a viszonyítási alapnak tekintett köznyelvi norma a fonetika területén mindmáig kidolgozatlan. Jobb híján csak saját nyelvérzékekre, talán elfogadható fonetikai tájékozottságomra támaszkodhattam, meg azokra a munkákra (HSz, ÉrtSz, MMNyR I, II. stb.), amelyekben legalább hozzávetőleges utalás van a köznyelvi normára. Meglepő, hogy a Nyelvművelő kézikönyv (II. kötet, 334-46) milyen elnagyoltan tájékoztat erről a fontos kérdésről. — Javaslom, hogy szakemberek dolgozzák ki a következő témakörök elméleti vonatkozásait:

a) a regionális köznyelv fogalma és a regionális nyelvhasználat szintjei;

b) a köznyelv fogalma és a köznyelvi nyelvhasználat szintjei.

Hasonló gondokat említ Balogh Lajos a téma kutatásának nehézségeiről írott cikkében (Balogh L. 1987.)

2. Eddig inkább csak fonetikai-fonológiai vizsgálatok voltak ebben a témakörben. Csak Szabó József végzett mondattani kutatásokat, bár ő jobban a nyelvjárási jelenségekre koncentrált.

— A kutatást jó lenne kiterjeszteni a szövegtan (szövegszerkesztés) irányába. Bizonyára jól hasznosíthatók lennének azok az elméleti felismerések, amelyek Deme László, Szabó József, Békési Imre, Kiefer Ferenc és mások nevéhez fűződnek.

3. A fonológiai vizsgálatokat folytatni kell, de a percipió fonetikai szempontjait is érvényesíteni kellene a kutatásokban (Bolla Kálmán (szerk.): Fejezetek a leíró magyar hangtanból. Bp., 1982. 82, 131). — Jó lenne tudni például, hogy az átmeneti hangjelenségeket (ë, ë, ö stb.) hogyan érzékeli az adatközlő, más ún. "átlagember", a regionális köznyelv kutatója és az akusztikai fonetika szakembere.

4. A beszédfelvételek során törekedni kellene arra is, hogy készüljön felvétel egy-egy család minden tagjával! Így lehetővé válna a nyelvi mikrokörnyezet vizsgálata. Köztudott, hogy a regionális köznyelvnek nemcsak területi (nyelvjárási) meghatározottsága van, hiszen az egyén nyelve függ az iskolázottságtól, az olvasottságtól, a foglalkozástól, a beosztástól, gyakran a „vezető” nyelvi mintájától, de mindenképp a család nyelvi kultúráltságától.

5. Továbbfejlesztésre szorul a nyelvészociológiai szempontok érvényesítése a regionális köznyelvi kutatásokban.

6. A felvett beszédsszövegek módot adnának a regionális köznyelvi beszéd pszicholingvisztikai vizsgálatára. A felvételekből megállapítható a beszédpartnernek kapcsolatteremtő készsége, az adatközlő „viselkedése” stb. Jó lenne azt is tudni, hogy beszéd közben a beszédfunkciók (referenciális, emotív, poétikus, fatikus stb.) miként vannak jelen, és melyik, hogyan kerül túlsúlyba!

7. További egységesítésre, finomításra szorul a beszédfelvételek fonetikus lejegyzése.

8. Elképzelhetőnek tartom a szituatív beszédnek felvétellel való rögzítését.

9. Az adatközlők kiválasztásában ne ragaszkodjunk mereven a „helyi születésű” és a „legalább érettségizett” kategóriákhoz! — A nagyon idősek ritkán lehetnek jó adatközlők a regionális köznyelvi felvételek során, de itt is lehetséges a kivétel. —

Feltétlenül érdemes beszédfelvételt készíteni a fiatalabb korosztály tagjaival. A 10-14 évesek csoportjához tartozók nyelvi kultúráltasága már erősen megközelíti a felnőttekét.

Irodalom

- Balogh L. 1987: Balogh Lajos: A területi nyelvváltozatok fonetikai-fonológiai leírásának problémái (MNy. LXXXVIII, 410-415)
- Banó I. 1941: Banó István: Baranyai népmesék (Bp., 1941. 172-78)
- Berze Nagy J. 1940: Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok II. (Pécs, 1940. 49-51, 86-90)
- BMFN I. 1982: Pesti János (szerk.): Baranya megye földrajzi nevei (Pécs, 1982)
- Deme L. 1953: Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése (Bp., 1953)
- G. Varga Gy. 1979: G. Varga Györgyi: A regionális köznyelvek kutatásáról (In: Imre Samu szerk.: Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. Bp., 1979. 7-31)
- G. Varga Gy. 1980: Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből (Magyar csoportnyelvi dolgozatok. Bp., 1980)
- Imre S. 1979: Imre Samu (szerk.): Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből (Akadémiai Kiadó. Bp., 1979)
- Kontra M. 1987: Kontra Miklós: Egy — amerikai magyarok körében használt — kérdőívről (In: Magyar Nyelvjárások XXVI-XVII, 1984-85, 57-69)
- Kósa—Filep 1983: Kósa László—Filep Antal: A magyar néptáji-történeti tagolódása (Bp., 1983. 154 és 164)
- KSH 1981: (Az) 1980. évi népszámlálás (2.) Baranya megye adatai (Kiadta: a KSH. 1981., 9-31)
- Stat. évk. 1986: Baranya megye statisztikai évkönyve 1986. (Kiadta: a KSH Baranya Megyei Igazgatósága. Pécs, 1987. 240, 241, 252, 253, 276, 277)
- Szabó J. 1983: Szabó József: A nondatszerkesztés nyelvészológiai vizsgálata a nagykovácsi nyelvjárásban (Bp., 1983)
- Útmutató 1981: Balogh Lajos: Tervezet a nyelvjárasi és regionális köznyelvi szövegek magnetofonnal történő gyűjtéséről (Módszertani levél. Bp., 1981.)

Útmutató 1983: Balogh Lajos: Magnetofonnal történő szöveggyűjtés
a területi nyelvváltozatok köréből (Módszertani levél.
Bp., 1983.)

AZ ŐRSÉGI NYELVJÁRÁS MAI KÉPE

(A nyelvi változásokról)

Végh József

1. Jelen előadásom folytatása, olykor kiegészítése, bővítése (egy apróbb esetben helyesbítése) az „Észrevételek az Őrségi nyelvjárás újabb kori állapotáról” c. cikkemnek (MNy. LXXXIII, 348-5). Ebben — 1986-os Őrségi megfigyeléseim alapján — azt próbáltam vizsgálni, hogy mit változott az Őrségi beszéd az ŐHA. megjelenése, 1959 óta, de egyúttal azt is igyekeztem megállapítani, hogy milyen változások történtek 1818 óta. Ez évben fejeztem be ui. Nemesnépi Zakál György az Eőrségnek leírása, ugymint [sic!] annak Természete, Története, Lakosai, ezeknek Szokásai, nyelvszokása ... c. monográfiáját. E munkát az ŐHA. elkészítése alkalmával is tanulmányoztam az Akadémia kéziratárában. 1985 őszén azonban az Őrségi Baráti Kör jóvoltából Vörös Ottó hasonló kiadásban és gépírással is átírva közzétette, bevezetővel és jegyzetekkel ellátva. Így most már könnyebb használni ezt a tanulságos munkát. Hiszen szerzője az Őrségi erdők felügyelője volt, nagy műveltségű ember, latinul is jól tudott. Nyelvjárási ismeretei is határozottak, így megbízhatóak.

1986-ban öt napig vizsgáltam a helyszínen az Őrségi beszédet, 1987-ben 11 napig, 1988-ban 9 napig. Mostani előadásom tehát az összesen 24 napos terepmunka eredménye. Az első két évben 1986-ban és 1987-ben csak Őriszentpéteren és Szalafőn végeztem megfigyelő és gyűjtőmunkát, 1987-ben eljutottam Kercaszomorra is. E község Kerca és Szomoróc községekből egyesült 1942-ben, és a nem szerencsés összevont Kercaszomor nevet 1943-ban nyerte el. Szalafő és Kercaszomor népi beszéde sok tekintetben archaikusabb állapotot őrzött meg, mint Őriszentpéter. Noha e községnek csak 1400 lakosa van, mégis az Őrség fővárosa és turistaközpontja, több köznyelvi hatás érte és éri Őriszentpéttert, mint az elzártabb Szalafőt és Kercaszomort. Őriszentpéteren legalább 30 adatközlővel dolgoztam. Ezek között voltak egyszerű parasztemberek és -asszonyok, de jó adatközlők, volt nekik (kisebb-nagyobb) nyelvjárási tudatuk. Régi Őrségi baráti kapcsolataim segítségé-

vel azonban sikerült Óriszentpéteren olyan adatközlőket is találnom, mint az idén 64 esztendőös Zsohár Istvánné Szabó Olgát, férjét a 68 éves Zsohár Istvánt, a most 71 éves Szabó Sándort, akit Óriszentpéteren a dolgozók gimnáziumában is tanítottam, ez utóbbi nyelvi ismeretei szintén kitűnőek, latinul is jól tud, továbbá a 85 esztendőös özv. Szabó Ferencné Galambos Olgát, aki az a fonémának ua ~ oa realizációjára hívta fel a figyelmemet spontán beszélgetésben. Ez a 85 éves néni (őt 1946 óta ismerem) egyébként a nyelvi változásoknak, a nyelvjárási elemek kopásának is kitűnő adatszolgáltatója. Gyűjtésmódszertani szempontból nem fölösleges említenem, hogy néhány archaikus alakra a 34 éves Gömbös Emil (Vörös Ottó és Szabó László egykori gimnáziumi tanítványa) hívta fel a figyelmemet, és az ő segítségével jutottam olyan kitűnő adatközlőhöz, mint az 51 éves Németh Gyuláné Zsuponics Erzsébet, aki maga már „a mai átlagos” őrségi nyelvjárási normát beszél, tehát nem az erősen archaizáló nyelvjárást, de kitűnő emlékező képességével a magnóba is olyan régies hangtani és alaktani változatokat mondott be, amelyeket ő már nem használ; ezeket nagyszüleitől és szüleitől hallotta, tanulta, és a szavakat, alakokat nagyszerű példamondatokkal is tudta illusztrálni. El merem tehát modani, hogy Óriszentpéteren e különféle társadalmi állású és műveltségű adatközlők segítségével a nyelvészociológiai szempontokat is elég jól sikerült alkalmaznom. Ismeretes, hogy a nyelvészociológiai szempontok alkalmazásáról a magyar nyelvjárás-kutatásban többen írtak, így Imre S. (ÁltNyelv. VIII., 85-104), Manherz K. (uo. 149-57), Balogh L. (MNy. LXXIV, 44-55).

1988-ban elmentem Csödére is. Ez nemcsak az ÓHA.-nak, hanem a MNyA.-nak is kutatópontja. A község két szerből áll, a magasan fekvő Felsőcsödéből, itt a lakosság az őrségi beszédet használja, továbbá a jóval kisebb Alsócsödéből, lent a völgyben a Szala folyóhoz közel, ennek lakói már a göcseji, a zalalövői nyelvjárást beszélnek. Csödébe azért mentem el, mert Imre S. a MNyjR. c. monográfiájában (337) a szótagzáró l kiesésével kapcsolatban a tap 'talp' alakot is említi. A köznyelvi talp szó a MNyA.-nak is címszava. Csödén a tap (tuop) (tuap) szerepel a kinyomtatott térképen. Imre S.-nak tehát igaza van a MNyA. adatai alapján. Én 1988-ban viszont azt tapasztaltam, hogy adatközlőim első helyen a tuop alakot említették, további kérdezősködés

során került elő a tap. Az ajtó közepén alul levő, egykor magasabb küszöböt is nevezték tap-nak. A tap alakot végül is Őriszentpéteren is sikerült meghallanom, „kivernem”. Kétségtelen kár, hogy fent említett cikkemben (MNy. LXXXIII, 548-55) csak a tuop alakot említettem, a tap alakot nem. A MNyA.-ban a B koc-kában többségben tuop-típusú alakok vannak. Idő- és helykímélés végett nem folytatom a téma további tárgyalását. Ha módom lesz rá, valahol bővebben kifejtem ezzel kapcsolatos gondolataimat.

Csödével kapcsolatban még egy fontos módszertani kérdést kell említenem. Az ŐHA. készítése idején 1956 körül 248 lakosa volt Csödének. Ma Felsőcsödén 34 ember él, Alsócsödén pedig 7-8 ember. Alsócsödén az idén csak egyetlen adatközlőt találtam, Laczó Gézáné Kisgazda Elzát. Atlaszom anyagának gyűjtése idején ennek az asszonynak az édesapja és édesanyja voltak igen jó adatközlőim. Nem volt könnyű az őszön Csödén a gyűjtő és megfigyelő munkám. A nyelvjárási kép is módosul, halványodik, erősen színteledik, ha a lakosság megritkul, a városokba (vagy legalább is a nagyobb településekbe) költözik. E témával szintén érdemes volna foglalkozni. Idő- és helyhiány miatt másutt szólok erről is.

2. Noha a változásvizsgálat volt a fő céloim, módom volt Nemesnépi Zakál György kitűnő monográfiája és a múlt század végi, vegyes értékű, de mégis figyelemfelhívó Nyr.-közlések adatai alapján az őrségi nyelvjárásról eddig alkotott képünket, ismereteinket bővítenem. Talán nem veszik tisztelt hallgatóim (olvatóim) szerénytelenségnek, ha kijelentem: eljárásom nem jelenték-telen kísérlet arra, hogy a szinkrónia keretei között maradvány nyelvtörténeti, általános nyelvészeti szempontból is értékes adatokat lehet találni, az utókor számára megmenteni.

Lássunk ezekből néhány példát! 1. Jaj, de fáj a fem 'fejem'! Széginy Vilma ⁱéni a Galamp szerén is szokta mondani. — Terit 'terhet' vüszök a femén 'fejemen'. — 2. gye ⁱbⁱé ~ gyi ⁱbⁱé ~ gyi ⁱbⁱé 'gyere be' (Őriszentpéteren, Szalafőn, Kercaszomoron). Eszt is az öreg Vülfingér 'Wülfinger' ⁱnⁱéni^{tü} hallottam. (Mondta az egyik őriszentpéteri adatközlőm.) — 3. hoá mész? (a hoá nem diftongus, hanem hiátusos alak). — 4. fekis 'fekvés', itt tehát a képző előtt nincs v hang, mint a köznyelvi megfelelőjében: nyul-fekis, ^üőszfekis. Akkora vagy, mint egy nyulfekis. — Lektöp tüdőgyulladását kap a sok fekistü. — 5. Naon 'nagyon' öreg v ^üöt.

Farkas Dani bácsitu hallottam ötvenⁱ évve ezelőtt. — 6. oan 'olyan'. V^uòt, aki asz monta, hogy oan 'olyan' j^uò. — 7. Na, věty kü 'vegyél ki' abbu a tábu 'tálból' ęty pogácsát! (Figyeljék meg, hogy az adatközlő gyakran azt mondja, így, valakitől hallotta eképpen.) Az archaizmusok, a megőrzött régiségek példáiból még sokat lehetne idézni.

3. Az előbb említett figyelemfelhívó adatok, továbbá egyéb gyűjtő és megfigyelő munkám alapján sok olyan archaikus alakot sikerült az Őrségben találnom, amelyek nincsenek meg az ŐHA.-ban. Ezekből néhányat az előbb felsoroltam. Úgy sejtem, hogy kitűnő adatközlőim segítségével — nem csupán a kérdéseimre adott feleleteikből, hanem az előbb név szerint is említett bölcs adatközlőim okos tájékoztatóját, Deme L. terminusával élve, információját (Bárcki-Eml. NyTudÉrt. 40, 70) is meghallgatva — alkalmam volt az Őrségi nyelvjárás „alaprétegét” is feltárnom, hogy most Benkő L. terminusát használjam (DialSzimp. szerk.: Szabó G. és Molnár Z. VEAB Ért. II., 22-3).

Mélységesen egyetértek Benkő L. állásfoglalásával, hogy nemcsak a változásvizsgálat a fontos — bár jelenleg kétségtelenül ez áll a dialektológiai kutatásaink központjában — hanem a hagyománymentés is. De nem csupán ezért fontos az archaizmusok feljegyzése, hanem, ismét Benkőt idézem „... azért is, mert valamely terület, település nyelvjárásai alaprétegét mai tudományos szinten, a teljes nyelvi rendszer megragadásának igényével még nem írta le senki” (DialSzimp.23). Én olyan, a mai tudományos igényeknek megfelelő nyelvjárásai monográfiát, mint amelyet Imre S. Felsőőrön, Kiss J. Mihályiban, Szabó J. Nagykönyiban készített, pár hetes terepmunka és régebbi gyűjtési tapasztalataim alapján nem készíthettem, az Őrségi nem anyanyelvjárásom; de talán hivatkozás nélkül ki tudom jeleneni, hogy a legfontosabb Őrségi hangtani és alaktani jelenségeket, továbbá néhány apróbb mondattani kérdést is kellő gondnal megvizsgáltam. 10 csoportban tanulmányoztam a fonetikai és morfológiai kérdéseket, és külön csoportban, a 11.-ben a lexikaiakat.

A már eddig is többször felpanaszolt idő- és terjedelemlimitációk miatt e csoportok nevét, típusát sincs módom felsorolni. Inkább négy csoportból említek néhány példát.

a) Az ua ~ oa diftongus az a fonéma realizációjaként. Imre S. felsőőri monográfiájában ezt írja: „Az a fonémának sok változata van, közülük legérdekesebb, a nyugati nyelvterületen szinte kizárólag Felsőőrrre és környékére (Alsóőr, Őrisziget) jellemző az oa ~ ua típusú kettőshangzós realizáció” (NytudÉrt. 72. 10). Nos, e diftongus nemcsak Szalafőn, hanem Őriszentszékén és Kercaszomoron is megvan. Néhány példa: Monták elübb a rⁱégiek aszt is, hoty fua. Most kezdődik a fuavágás. — Mua májnap nem csinátá s^{em}mit, csak üti 'ültél'.

Érdeemes megjegyezni, hogy nem az a fonéma realizációjaként előfordul néhány esetben — az idősebbek beszédében és emlékezetében — az ua ~ oa diftongus más szavakkal kapcsolatosan is. Pl. M^{en}nyi kö huat hánnyi vagy hoat hánnyi (vö. Imre S., MNyJR. 259). Úgy is mondják néhányan: h^uöt hántunk. Újabban kezd terjedni a köznyelvieshez közeledő: hovat edobányi alak is.

b) A szótagzáró l kiesése. Csak néhány példát említek a több mint 20 gépelt lapnyi anyagomból: N^e ü az asztara! = Ne ülj az asztalra!. Így is: N^e ülli 'üljél' id^e! N^e ülli az asz-tara!

c) Nyílt e hang a köznyelvi é helyén. Kéttagú névszótövekben gyakori: fenek, hordufenek, fazikfenek, szemet, keves, nehéz, vereb. De megvan néhány egytagú tőben is: nyel, kaszanyel, eszrev^{es}sz (csak ebben a helyzetben), kezze (szintén csak ebben a helyzetben), szeny 'szén' ilyen helyzetekben: szenye vasalok, szenyvasalu, szenyezsvasalu; szennyi ⁱég^{ett} vagy szⁱennyi ⁱég^{ett}. Még ezt is hallottam egy Őriszentszékéri adatközlőtől: darabos szeny, pogácsaszeny 'brikett'.

A köznyelvi jég szó a MNyA.-ban csak a hetési Bödeházán van meg így: gyek, gyeG és gyiek. Én azonban Ispánkon is feljegyeztem még 1947-ben az akkor 16 éves Gorza Gyöngyitől: Csupa gyeg. 1988-ban sokszor hallottam Őriszentszékén és Kercaszomoron is: gyekcsap, gyeg. Mekkora gyekcsap van, hosszú tⁱél léssz. Gyek fagyott az östökre 'ereszre'. De a gyeg mellett megvan a gyⁱég alak is, ahogy ezt már Nemesnépi Zakál György is jelzi 1818-ban. A gyeges ut, a gyeget év^{ett}, még szintén él.

d) Külön csoportban nem tárgyalom, de megemlítem, hogy egy adatközlőtől (Obál Ödönné Mihál Gizella 65 éves) hallottam Őriszentszékén a határozott névelő a hangja helyett az e vokálist: E bűdözs

disznu becsapott, megdöglött, mire hazatértünk. (Ezt ismerjük, de ma már nagyon ritka.)

4. A hagyományos nyelvjárási alak megmaradása, kopása vagy eltűnése nem egyformán mutatkozik az Őrség különböző falvaiban. Nyelvészeti szempontból érdekes, hogy a köznyelvi asztal szó alapelakban még: a zaszta formában hangzik Szalafőn a most 64 éves özv. Belső Sándorné Laczó Aranka ajkán, Kercaszomoron a most 74 éves özv. Pongrácz Antalné Papp Margit ejtésében pedig így: aszta. Őriszentpéteren azonban más a helyzet. Ott csupán a 85 éves özv. Szabó Ferencné Galambos Olga mondja így: aszta. A lánya, a 65 éves Zsuhár Istvánné Szabó Olga már így mondja: asztal, ugyanígy a férje, a 68 éves Zsuhár István is. Pedig Zsuhár Istvánné Sz. Olga és Zsuhár István is kitűnő adatközlők, ők a hagyományos nyelvjárási normát beszélnek, és ezt öntudatosan emlegetik is. Ugyancsak Őriszentpéteren a 70 éves bölcs Szabó Sándor, ny. községi pénztárnok is úgy nyilatkozott, hogy az ő falujában alapelakban csak az asztal-t hallotta és hallja. Amikor azt kérdeztem tőle, hogy nem mondják-e így: asztata, azt válaszolta, hogy csak az 1859-ben született nagyapjától hallotta így még gyerekkorában az l nélküli alakot (természetesen az alapelakra gondolt). Viszont mássalhangzóval kezdődő toldalékos helyzetben Zsuhár I.-né Sz. Olga, Zsuhár István és Szabó Sándor is így mondja ma is: asztaná, asztaho, asztaru, és aszta mellett. — Zsuhár István szerint Őriszentpéteren a köznyelvi kazal szó alapelakban: kaza formában ma nincs meg, csak így: kazal. Régen ejtették így: kaza. De toldalékos helyzetben ma is úgy mondják: Belebujt a sz^udmakazaba. A kazaba tojt a tik. Ugyanígy szólt Szabó Sándor is. De hogy a köznyelvi alak kezd már a toldalékos helyzetben is terjedni, arra idézem a 74 éves özv. Siska Antalné Vörös Irén, 1987. évi háziasszonyom szavait: Most is kazalba raktya a szⁱénát.

Én úgy gondolom, hogy az aszta és kaza alakokról — legálábbis Őriszentpéteren — azt lehet mondani, hogy alapelakként a kihaláshoz közel állnak, vagy talán úgy, hogy már kihaltak. Én Őriszentpéteren csupán a 85 éves özv. Szabó Ferencné Galambos Olgától hallottam így, minden más Őriszentpéteri adatközlő azt mondta, hogy ő már így nem mondja, de szüleitől, nagyszüleitől még hallotta így. A kihalás, az eltűnés határán van már a

szennye vasalok a szenyezs vasalu alak is. Ezek a 70 éven aluliak beszédében már ritkán hallhatók. (Elnézést kérek az óvatos fogalmazásért, a nyelvjárás bonyolult mai képe kényszerít rá.)

5. Összefoglalóan mit lehet mondani az őrségi nyelvjárás mai állapotáról? Mit változott az őrségi beszéd 1959 (az ŐHA. megjelenése) és 1818 (Zakál György munkájának megírása) óta? Melyek azok a legfeltűnőbb hangtani és alaktani helyzetek, ahol változás tapasztalható, és ha van, a változás milyen mérvű? Mielőtt erre válaszolnék két általános megállapítást szeretnék tenni. Nincs már Szalafőn és Kercaszomoron sem olyan adatközlő, aki a gyűjtő előtt és a magnóba való beszélés izgalmában ne használna köznyelvi alakot is. A másik: a változás legfeltűnőbb jele, hogy megnő az egymás mellett élő alakváltozatok száma. Erről így nyilatkozik Benkő: „a variációk hihetetlen gazdagsága” (DialSzimp. 21), és beszélt erről legutóbb Kiss J. is: Változásvizsgálat a magyar dialektológiában (A magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusán 1988-ban).

A teljességre való törekvés nélkül felsorolok néhány jelenséget, ahol a változás feltűnő. a) Az á előtti és utáni o kopása vosárnop és vasárnap. b) Egyformán használatos az öregek beszédében is: kümének és kimének, vüsz és visz, üdü és idü. c) Észrevehető a j helyén levő gy-zés ty-zés kopása. Szalafőn és Őriszentpéteren is hallottam az utolsó három évben a borgyu alakot. Ámde ma már ritkább az aptya és irgyon. d) Ugyanezt lehet elmondani az ötfen és hatfan alakokról, a v hasonító és hasonuló hatása erősen ritkul. A huzsvit és husfit ma már alig hallható, inkább így: husvit. Mők kö venni a husviti nyuszt, mer elfogy. e) Az erős szó eleji gy-zés a Gyancsi, Gyulis, gyaj már kiveszett az ŐHA. elkészítése előtt is, de az idősebbek mondják még néha: gyut eszembe, gy^uó gyárt. Még eléggé megmaradt a gyeg, gyekcsap, gyeges ut is. f) Az igeragozásban a többes 1. személyben meglévő -ok, -ék személyrag erősen kihaló: montok, kⁱérték helyett ma inkább így: montuk, kⁱértük. g) Éppen így a többes 3. szem. birt. személyrag: ablaktyok, kertyék ritkul, inkább: ablaktyuk, kertyük. h) Az ötti és egy (tárgyas és felszólító alakok) helyett a fiatalok így mondják: egyⁱé, öttⁱé. i) A tiktyajimak, loajimak, loanak erősen ritkul, inkább csak

Szalafőn lehet őket hallani. k) Viszont szívósan marad: a hordu, biru, erdü, kapáve, vizná, Feriho, biruni. A példákat még jócskán lehetne sorolni.

6. Befejezésül még ennyit. Noha a nyelvjárási jelenségek változását én is említettem már az ŐHA.-ban, hasznosnak látom, ha utalok a jelentősebb irodalmi adatainkra. Deme L. több helyt, így: Nyelvünk a reformkorban. Szerk. Pais D. Bp., 1955. 80; uő. Nyr. LXXXI, 481-4, Bárczi-Eml. NytudÉrt. 40. sz., 67-72; Kiss J. Nyr. XCVII, 217-28; Szabó J. MNy. LXXII, 100-13. De legfontosabb Imre S. tanulmánya: ÁltNyelv. VIII, 85-104. Ő nem egy helyi nyelvjárásban figyeli a változást, hanem az egész magyar nyelvterületre kiterjedően, rendszerszerűen.

Abban is igaza van Imre Samunak, amit írásban még nem fogalmazott meg, de baráti beszélgetésben többször említette, hogy a MNyA. több adata az utolsó 30-40 év alatt kihalt. Ezt én is tapasztaltam most az utolsó három év vizsgálataim során.

Hogy ez a változás miként zajlik le, mennyire függ a beszélő nyelvi műveltségétől, a szituációtól és a témától, ezzel főleg Deme L. és Kiss J. foglalkozott több helyt is. Rajtuk kívül figyelemre méltó még Bokor J. cikke, A nyelvjárási tudat és a nyelvi viselkedés kérdéséhez (MNy. LXXX, 339-44), továbbá Szabó G., Az élőnyelvi dialektológia kutatásmódszertanához (MNy. LXXXIII, 516-24).

Idő hiányában e kérdés taglalásával most nem tudok foglalkozni.

A NYELVI REGIONALITÁS SZINTJEI

Balogh Lajos

1. Ahhoz, hogy a nyelvjárások és a köznyelv között elhelyezkedő átmeneti nyelvváltozatokat megfelelő szintekbe tudjuk sorolni, mennyiségileg is sok elemzésre és rendkívül bonyolult kutatási módszerek alkalmazására van szükség. Az egész problémakör kifejtése meglehetősen sok teret és időt igényelne, éppen ezért most egy erre vonatkozó konkrét kutatási téma kapcsán csak nagy általánosságban szeretnék néhány gondolatot elmondani a nyelvi regionalitás alapvető kérdéseiről.

2. A sztenderd köznyelv a legtöbb természetes nyelvben alapjában véve mesterséges nyelvváltozat, amely egy-egy nyelv fejlődésének viszonylag kései szakaszában alakult ki. A magyarban — hasonlóan több más európai nyelvhez — ez a sztenderdizációs folyamat a múlt század közepe táján jutott el odáig, hogy a természetes nyelvi alakulatok mellett önálló tényezőként megjelent a területiségtől mentes köznyelv, amely folyamatosan vezető pozícióba jutott, fokozatosan visszaszorította és visszaszorítja az archaikus nyelvjárásokat.

Amióta a sztenderd köznyelv a nyelvváltozatok hierarchiájában uralkodó jellegűvé vált, — tehát lényegében a múlt század második felétől — a nyelvjárások leírása, a tájnyelvi jelenségek bemutatása a dialektológiai szakirodalomban kontrasztívan történik. Viszonyítási alap a köznyelv, valójában azt vizsgáljuk, hogy az egyes nyelvjárások a hangtan, a lexika, az alaktan stb. területén miben térnek el a köznyelvtől (Imre 1971:45-46). Ez a kontrasztív nyelvreírás a nyelvjáráskutatás korábbi szakaszában inkább a minőségi eltérésekre fektette a hangsúlyt, tehát arra törekedett, hogy minél szélesebb körben feltárja azokat a jelenségeket, amelyek egy-egy nyelvjárást elkülönítenek a sztenderd köznyelvtől, pl. megtalálható benne a gyenge fokú ö-zés, a zárt

í-zés, nyitódó diftongusok, á utáni o-zás, l-ezés, a szótagzáró l kiesése stb. Később azonban már előtérbe került a mennyiségi eltérések számbavétele is, tehát az, hogy mely szavakban és hány szóban jelentkezik a zárt í-zés, hány szóban esik ki a szótagzáró l és hányban nem. Legújabbban pedig a disztribúciós vizsgálatok az egyes fonémák megterhelésére derítenek fényt, főleg a szövegelemzések kapcsán arra is választ kapunk statisztikai mutatók segítségével, hogy egy-egy regionális nyelvváltozatban a fonémák gyakorisága mennyivel nagyobb vagy kisebb, mint a köznyelvben. Ez az utóbbi elemzés már arra is lehetőséget nyújt, hogy objektív mérőeszközökkel következtetéseket vonjunk le a nyelvi regionalitás mértékét illetően is.

3. Valójában a nyelvi regionalitásnak két síkját lehet elkülöníteni:

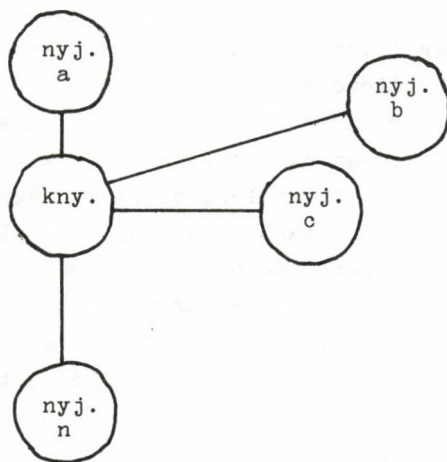
- a) regionalitás a langue szintjén (a rendszer szintjén)
- b) regionalitás a parole szintjén (a konkrét realizáció szintjén)

Viszonylag könnyű feladat az archaikus tájnyelv regionalitásainak leírása a rendszer szintjén, annak a számbavétele, hogy milyen karakterisztikus jegyei vannak egy-egy nyelvjárásnak. Sokkal bonyolultabb probléma viszont a nyelvi változások rendszerszerű megragadása, a nyelvjárások és a köznyelv közötti átmeneti nyelvváltozatok sztenderd jegyeinek leírása a langue szintjén. Elsősorban azért, mert az egyedi, konkrét realizációk olyan széles skálán mozognak, hogy egyelőre még nagyon nehéz a normatív érték, a rendszerré szilárdult állandó jegy megállapítása. Talán Kiss Jenő munkáiban találunk erre az utóbbira példát, ő ugyanis a mihályi nyelvjárás változásának vizsgálata során nemcsak egy-egy adatközlő konkrét megnyilatkozását elemezte, hanem általánosítva, a langue szintjén is értékelte a köznyelvi események folyamatát (Kiss 1982: 155-167; uő 1989). Ilyen jellegű a mostani kötetünkben Pesti János és Rónai Béla tanulmánya is.

A regionális köznyelvi kutatások mai szakaszára azonban inkább a parole vizsgálatok a jellemzőek, tehát nagyobb részben konkrét személyek nyelvi realizációit, korpuszait elemezzük, és ezekből vonunk le általánosabb érvényű következtetéseket. (Lásd Imre szerk. 1979; G. Varga: 1988.) Tehát ma még csak nagyrészt az egyedi esetek megragadásához, számbavételéhez jutottunk el,

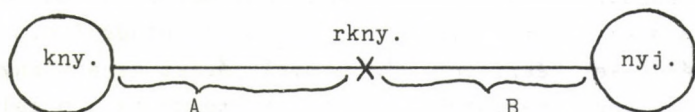
sok-sok tapasztalatra, szövegelemzésre lesz szükség a továbbiakban ahhoz, hogy belőlük szintetizálni tudjuk a langue értékű regionális jelenségeket.

4. A nyelvi regionalitás szintjének mérése is egyelőre inkább csak parole nyelvi tényekre támaszkodva képzelhető el. Tehát ha rendelkezésünkre áll egy konkrét szöveg, magnetofonra fölvelt és lejegyzett korpusz, ennek a regionalitását mérni tudjuk, de általánosságban az átmeneti nyelv regionális szintjéről nem tudunk objektív méréseket készíteni. Ha a nyelvjárást és a köznyelvet két szélső pólusnak tekintjük, akkor egyértelmű az a megállapítás, hogy a köztük levő távolság a különböző nyelvjárások esetében nem azonos. Vannak nyelvjárások, amelyek archaikus állapotukban is közelebb állanak a köznyelvhez, mint mások (pl. a zempléni, Sárospatak környéki nyelvjárás jóval kevesebb regionális jegyet tartalmaz, mint például az őrségi vagy a palóc). Ezt sematikusán az alábbiak szerint ábrázoljuk:

Mivel az átmeneti nyelvváltozat, a regionális köznyelv realizációjaként rendelkezésünkre álló szöveg mindig a két szélső pólus között helyezkedik, a regionalitás szintjének mérése során tehát arra törekszünk, hogy bemérjük a helyét, megállapítsuk, hogy melyik pólushoz áll közelebb, a nyelvjáráshoz vagy a köznyelvhez. Természetszerűen ez a mérés is kétféle indíttatású lehet: ha a nyelvi korpuszt kontrasztív alapon a köznyelvvél vetjük össze, akkor a mérési eredmények a sztenderd nyelvhez való

távolságot tükrözik, tehát azt, hogy milyen mértékben közelítette meg a köznyelvet; ha viszont a nyelvjárással állítjuk szembe, akkor az archaikus nyelvállapottól való távolságát kapjuk eredményül. A nyelvjárás és a köznyelv közötti távolság így tehát A és B szakaszra osztható:

Az A szakasz viszonylag könnyebben mérhető, mert a köznyelvvél való egybevetésnek a dialektológiai irodalomban nagy gyakorlata van, a B szakasz mérése azonban problematikusabb, de nem lehetetlen. Ahhoz ugyanis, hogy az archaikus nyelvjárás legyen a viszonyítási alap, teljes mértékű kompetenciával vagy mindenre kiterjedő részletes leírással kellene rendelkezünk a nyelvjárás langue jelenségeit illetően.

5. Néhány évvel ezelőtt hangfelvételeket készítettem a Komárom megyei Úny községben különböző szociológiai rétegekhez tartozó adatközlőkkel. Ezekből választottam ki négy olyan szövegcorpuszt, amelyet egy hosszabb tanulmány vizsgálati anyagának szántam a nyelvi regionalitás szintjének méréséhez. Összehasonlítási alapul fölhasználtam a Magyar nyelvjárások atlaszának adatait is, amelyet Únyban gyűjtöttek, ez az ezer egynéhány szó az 5. számú vizsgálati korpusz. Az előbbiekből érthető, hogy a vizsgálat az A szakasz mérésére terjedt ki, tehát tulajdonképpen azt vizsgáltam, hogy az egyes szövegek milyen távolságra vannak a köznyelvtől.

Úgy gondolom, a módszer teljes leírására most itt nincs lehetőség, ezért csak utalok néhány olyan korábbi írásomra, amelyekben részletesebben kifejtettem az általam alkalmazott kontrasztív hangstatisztikai módszer lényegét: Balogh 1978, 1980, 1982. (A nyelvjárásiaság fokának mérésére l. még: Imre 1971: 234–238, G. Varga 1988.) Ahhoz azonban, hogy a mellékletben szereplő számadatokat értékelni tudjuk, mégiscsak el kell mondanom néhány nél-

külözhetetlen tudnivalót. A statisztikai egybevetés alapja a valószínűségi elhangzott, magnóról lejegyzett szöveg és annak köznyelvi rekonstrukciója. A kétféle szöveg közötti különbségeket a fonémák disztribúciója (megterhelése) és a realizáció szintjén vizsgáltam. Mindkét vonatkozásban a köznyelvvel való teljes azonosság 100%-al (100%) egyenlő, a táblázat számai az ettől való eltéréseket mutatják. Az összesített indexek — tehát a redukciós index és a két azonossági index — a teljes fonémamennyiség átlagát fejezik ki. Azt, hogy milyen az egyes fonémák megterhelése vagy realizációja a köznyelvhez viszonyítva, a részletes statisztikai táblázatból tudjuk meg (itt most csak az egyik szöveg, Perjés Gézáne statisztikai táblázatát mutatom be). A továbbiakban a vizsgálat néhány tanulságát szeretném vázlatosan összefoglalni.

6. A köznyelvtől való távolságot legszemléletesebben a disztribúció azonossági indexe fejezi ki. Minél kisebb ez a szám, annál nagyobb a bemért távolság. Ha a négy adatközlőt egy-egy szociológiai réteg képviselőjének tekintjük, akkor az eredmények nagyjából a várakozásoknak megfelelően alakultak. 93,60-nal a 25 éves vegyészmérnök szövege áll legközelebb a köznyelvhez. A 30 éves óvónő és a 41 éves esztergályos indexe nagyjából azonos (92,61 és 92,71), tehát nagy átlagban nincs lényeges különbség egy értelmiségi és egy (kiegészítésképpen teszem hozzá, sokat olvasott, tájékozott) iparos ember beszéde között. A 77 éves paraszttasszony nyelvi regionalitása a legerősebb (84,93), olyan mértékű, hogy még a kontrollként használt MNyA mérési eredményénél is archaikusabb állapotot mutat. Lehet, hogy ez a tény a két szöveg közötti műfaji eltérésekből is adódhat, az MNyA korpusza ugyanis izolált szavakból állt össze, Perjés Gézáneé viszont folyamatos szöveg. Azt azonban mérések nélkül, szubjektív megfigyeléssel is érzékelhetjük a hangfelvétel hallgatása közben, hogy az idős paraszttasszony szinte minden külső hatástól mentesen az archaikus nyelvjárást beszéli.

A fentieket igazolja lényegében a redukciós index is, amely arra ad választ, hogy mennyivel kevesebb fonémát használtak a beszélők a szövegalkotás során természetesen a köznyelvhez viszonyítva. Itt is érvényes az előző összefüggés: minél kisebb a szám, annál nagyobb a redukció és vele együtt a nyelvi regionalitás. A vegyészmérnök szövegében alig van redukció (99,36);

nincs nála l kiesés stb.), Perjés Gézáné esetében pedig szinte a maximumot éri el ez a szám (94,89).

A harmadik, a fonémák realizációs indexe olyan jelenségre is fényt derít, amelyre — úgy gondolom — fokozottabban figyelniük kell a további vizsgálatok során. Ezek a számok az alaprealizációtól való eltérést fejezik ki. Mindenképpen magyarázatra szorul az a tény, hogy miért éppen a 77 éves parasztasszony szövegének realizációs indexe áll legközelebb a köznyelvhez, hiszen az előző indexek ennek éppen az ellenkezőjét mutatták. Azt hiszem ez az ok az átmeneti nyelvváltozatok természetében keresendő. Itt Únyban az archaikus nyelvjárás rendszere viszonylag stabil, még a fonémák realizációja tekintetében is. Tehát az i-zés, h-zés, stb. esetében ezek a fonémák a köznyelvnek megfelelő módon realizálódnak. Ha azonban megbomlik ez a nyelvállapot — ez tapasztalható a vegyész mérnök, az óvónő és az esztergályos szövegében —, akkor sok olyan átmeneti hangtani realizáció jelenik meg, amely a köznyelvtől eltérő megoldást mutat (pl. a szép ~ szíp vonatkozásában az é fonéma realizációja se nem é se nem í, hanem é vagy í). Úgy gondolom, ennek a következménye az én vizsgálati anyagomban is a disztribúció azonossági indexe és a realizáció azonossági indexe közötti eltérés.

7. Összefoglalva az eddig elmondottakat, arra a következtetésre jutunk, hogy a nyelvi regionalitás vonatkozásában pusztán a hangstatisztikára alapuló mérési eredmények segítségével is el lehet különíteni lényegesnek tekinthető szinteket. Az itt bemutatott 5 szöveg önmagában azonban még kevés ahhoz, hogy kimondhassuk, melyik szinthez milyen indexszám kapcsolható, hol kezdődik a valódi regionális köznyelv és mi sorolható már a tényleges sztenderd köznyelvhez.

Irodalom

- Balogh 1978: Balogh Lajos: Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika. MNy. LXXIV, 44-55.
- Balogh 1980: Balogh Lajos: Kontrasztív hangstatisztikai vizsgálatok a regionális köznyelviség köréből. Magyar Fonetikai Füzetek 5. 77-89.
- Balogh 1982: Balogh Lajos: Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása. MNy. LXXVIII, 476-487.
- Imre 1971: Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Budapest, 1971.
- Imre szerk. 1979: Imre Samu szerk.: Tanulmányok a regionális köznyelviség köréből. NytudÉrt. 100. sz. Budapest, 1979.
- Kiss 1982: Kiss Jenő: A rábaközi Mihályi nyelvjárásának hang- és alaktana. Budapest, 1982.
- Kiss 1989: Kiss Jenő: Állapot és változás: kommunikatív dialektológiai vizsgálatok Mihályi nyelvében. Budapest, 1988. (Akadémiai doktori értekezés, kézirat).
- G. Varga 1988: G. Varga Györgyi: A nyelvjárásiaság foka Hatvan regionális köznyelvében. In: A magyar nyelv rétegződése. Budapest, 1988. 976-981.

Melléklet

Úny (Komárom m.)

	Disztribúció		Realizáció
	Redukciós index	Azonossági index	Azonossági index
A) Perjés Gézáné (77 éves, parasztasszony) 5975 fonéma	94,89	84,93	98,64
B) Juhász József (41 éves, esztergályos kisiparos) 22847 fonéma	97,49	92,71	97,53
C) Molnár Józsefné (30 éves óvónő) 12343 fonéma	97,65	92,61	96,73
D) Greitnerné Göcsön Katalin (25 éves, vegyész mérnök) 10484 fonéma	99,36	93,60	97,66
E) A Magyar nyelvjárások atlaszának adatai 8654 fonéma	98,22	87,27	97,56

Statisztikai táblázat

A) Perjés Gézáne szövege

1. Inventár

a) Magánhangzók

Rövidek: 8
Hosszúak: 9

b) Mássalhangzók

Rövidek: 25
Hosszúak: 25

2. Disztribúció

	A kny.-i szöveg beszéd- hangjai	A nyj.-i szöveg beszéd- hangjai	Az eltérések száma			Telítettségi index o/o
			Többslet	Hiány	Kie- gyen- lítve	
1	2	3	4	5	6	7
/a/	606	575	3	34	-31	94,88
/ā/	-	5	5	-	+5	-
/á/	252	243	-	9	-9	96,42
/b/	73	73	-	-	-	100,-
/bb/	3	3	-	-	-	100,-
/c/	14	14	-	-	-	100,-
/cc/	-	3	3	-	+3	-
/cs/	23	23	-	-	-	100,-
/ccs/	-	-	-	-	-	-
/d/	110	103	2	9	-7	93,64
/dd/	2	2	-	-	-	100,-
/dz/	2	2	-	-	-	100,-
/ddz/	-	-	-	-	-	-
/dzs/	-	-	-	-	-	-
/ddzs/	-	-	-	-	-	-
/e/	641	310	-	331	-331	48,36
/ē/	-	19	19	-	+19	-
/Ë/	-	257	257	-	+257	-
/é/	179	132	-	47	-47	73,74
/f/	48	51	3	-	+3	106,25

1	2	3	4	5	6	7
/ff/	-	-	-	-	-	-
/g/	112	112	-	-	-	100,-
/gg/	1	1	-	-	-	100,-
/gy/	86	110	25	1	+24	127,91
/ggy/	7	6	-	1	-1	85,71
/h/	191	191	-	-	-	100,-
/hh/	-	-	-	-	-	-
/i/	222	234	14	2	+12	105,41
/i/	90	124	39	5	+34	137,78
/j/	89	61	1	29	-28	68,54
/jj/	1	5	5	1	+4	500,-
/k/	309	311	2	-	+2	100,65
/kk/	31	29	-	2	-2	93,55
/l/	303	152	4	155	-151	50,17
/ll/	21	20	4	5	-1	95,24
/m/	422	418	1	5	-4	99,05
/mm/	6	6	-	-	-	100,-
/n/	380	332	9	57	-48	87,37
/nn/	22	18	4	8	-4	81,82
/ny/	42	68	31	5	+26	161,90
/nny/	12	23	11	-	+11	209,09
/o/	338	305	22	55	-33	90,23
/ó/	50	96	53	7	+46	192,-
/ö/	83	75	28	36	-8	90,36
/ø/	31	47	21	5	+16	151,61
/p/	48	48	-	-	-	100,-
/pp/	-	-	-	-	-	-
/r/	248	220	-	28	-28	88,71
/rr/	2	2	-	-	-	100,-
/s/	137	136	-	1	-1	99,27
/ss/	3	4	1	-	+1	133,33
/sz/	128	124	-	4	-4	96,87
/ssz/	16	16	-	-	-	100,-
/t/	462	386	-	76	-76	83,55

1	2	3	4	5	6	7
/tt/	69	76	7	-	+7	110,14
/ty/	26	20	-	6	-6	76,92
/tty/	3	3	-	-	-	100,-
/u/	55	66	14	3	+11	120,-
/ú/	13	12	5	6	-1	92,31
/ü/	33	50	25	8	+17	151,52
/ű/	4	13	9	-	+9	325,-
/v/	142	139	-	3	-3	97,89
/vv/	-	-	-	-	-	-
/z/	103	98	-	5	-5	95,15
/zz/	1	1	-	-	-	100,-
/zs/	2	2	-	-	-	100,-
/zsz/	-	-	-	-	-	-
Össz.:	6297	5975	627	949	-322	94,89

Redukciós index: 94,89

Azonossági index: 84,93

3. Realizáció *

* A csak alaprealizációs fonémák a listában nem szerepelnek.

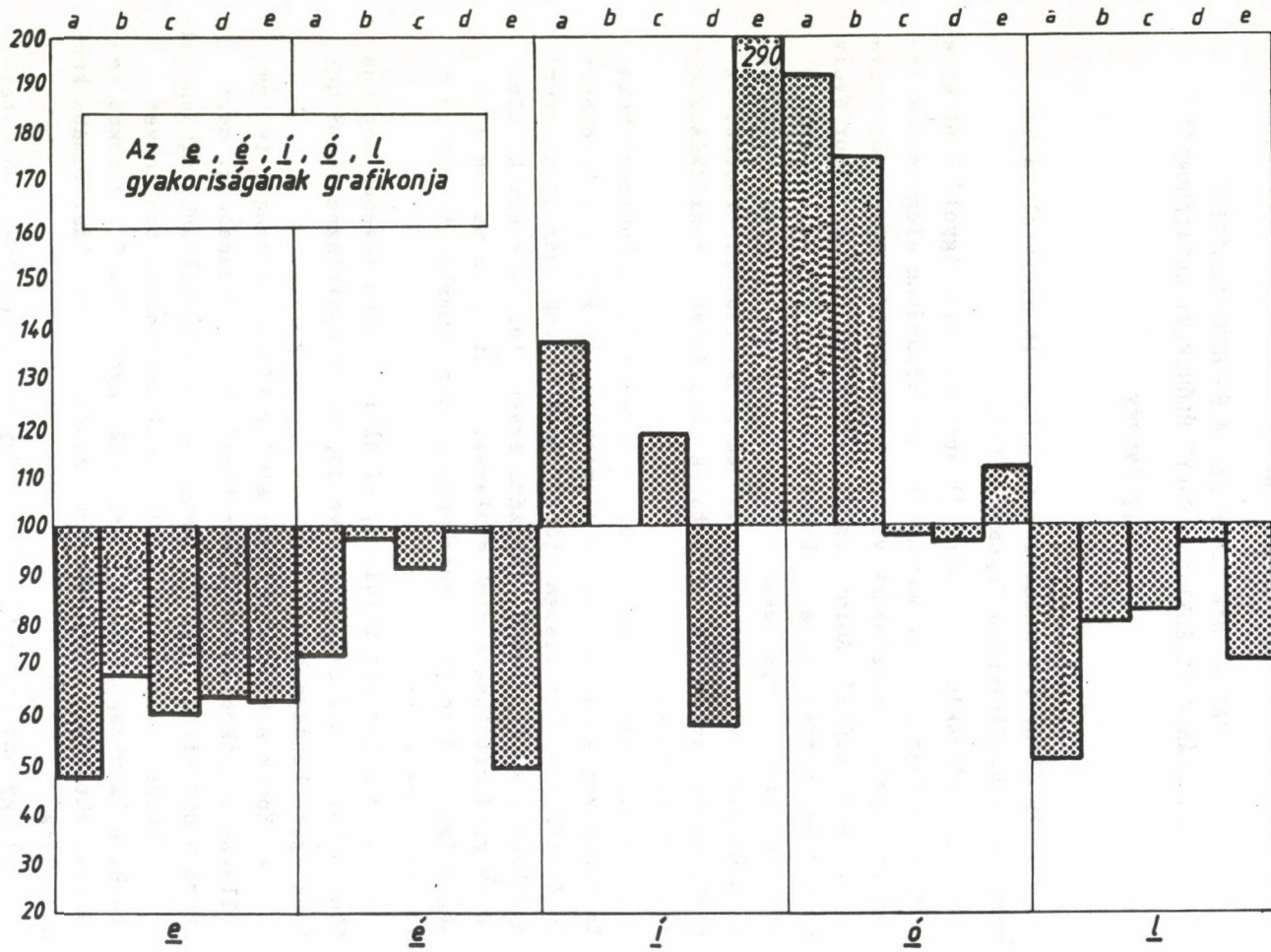
		Mennyiség	o/o
1	2	3	4
/a/		606	100
	a	600	99
	Λ	6	1

		Mennyiség	o/o
1	2	3	4
/á/		252	100
	á	251	99,60
	Λ	1	0,40

1	2	3	4
/e/		571	100
	e	559	97,90
	ẽ	11	1,93
	ê	1	0,17
/ɛ/	ɛ	257	100
	ɛ̃	249	96,89
	ɛ̂	7	2,72
	ɛ̄	1	0,39
/é/	é	179	100
	é̃	177	98,88
	ié	1	0,56
	é̂	1	0,56
/f/	f	48	100
	f̃	47	97,92
	f̂	1	2,08
/g/	g	91	100
	g̃	89	97,80
	G	2	2,20
/gy/	gy	86	100
	gỹ	85	98,84
	GY	1	1,16
/í/	í	90	100
	í̃	87	96,67
	í̂	2	2,22
	í̄	1	1,11
/l/	l	303	100
	l̃	297	98,02
	l̂	3	0,99
	l̄	3	0,99
/ll/	ll	21	100
	ll̃	19	90,48
	l̄	2	9,52
/o/	o	307	100
	õ	301	98,05
	ô	5	1,63
	ō	1	0,32

1	2	3	4
/ó/		50	100
	ó	46	92
	ó̃	2	4
	ó̂	1	2
	uó	1	2
/ö/		83	100
	ö	81	97,59
	ö̂	2	2,41
/õ/		31	100
	õ	29	93,55
	üõ	2	6,45
/t/	t	453	100
	t̃	442	97,57
	t̂	11	2,43
/tt/	tt	69	100
	tt̃	62	89,86
	tt̂	7	10,14
/ü/	ü	33	100
	ü̃	30	90,91
	ü̂	3	9,09
/ű/	ű	4	100
	ű̃	3	75
	ű̂	1	25
/z/	z	87	100
	z̃	86	98,85
	Z	1	1,15

Mennyiség		o/o
Az összes fonéma:	5975	100
Alapformában realizálódott:	5894	98,64
Eltér az alapformától:	81	1,36
Azonossági index:		98,64

III.

A MAGYAR NYELV, IRODALOM ÉS HUNGAROLÓGIAI KUTATÁSOK INTÉZETÉBEN FOLYÓ ÉLŐNYELVI KUTATÁSOKRÓL

Papp György

0. Az élőnyelvi kutatásokat, a beszélt nyelvvel való törődést többféleképpen foghatjuk fel.

Ha törődésként, nyelvünk állapotára való figyelésként értelmezzük, a jugoszláviai magyarság vonatkozásában elégedettek lehetünk. Nyelvművelésünknek vannak ugyan hullámvölgyei, de folyamatos és sokoldalú. Amint épp az elmúlt évi Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok tematikája is bizonyította, az élő beszéd felé gyakran fordul a nyelvészeti figyelem, hisz ott a nyelvjárások és a köznyelv viszonyával, a tv-bemondók, rádióriporterek, riportalanyok, színészek, a fiatalok kiejtésével, beszédképességgel foglalkozunk.

Amikor azonban tervszerű, céltudatos és szakosított kutatásokról van alkalom testvérintézményünk, az MTA Nyelvtudományi Intézetének nyilvánossága előtt számot adnunk, már jóval szerényebbeknek kell lennünk. Impozáns egyéni teljesítmények, életművek gazdagították a szakterületet, de hiányzik nálunk a tömegesség, az átgondolt összehangolt csoportmunka, többnyire a következő okokból:

a) Az Intézeten belül is, kívül is nagyon kevesen vagyunk. Minden külmunkatársat beleértve jó, ha 15 nyelvészre számíthatunk egész Vajdaságban.

b) Ennek a kis csoportnak elmélyülő hatékonyságát is egy jellegzetes mikroközösségi kór tizedeli: a mindenesség, mert azért a nyelviség egész felületén helyt kell állnunk, minden felmerülő kérdésre a választ nekünk kell megadnunk: tankönyvet írunk, államvizsgáztatunk, fordítunk, nyelvművelő rovatokat vezetünk, oktatunk, szótárt szerkesztünk, 2-3 kutatási témába kapcsolódunk.

c) Így azt mondhatjuk, az élőnyelv kérdéseinek 5-6 kutató szenteli a figyelmét, az sem fő kutatási területként, kizárólagosan, nem utolsó sorban épp a kutatás anyagi bázisának bizony-

talansága miatt.

d) Végül, de nem utolsó sorban, az élőnyelv problémáitól koncepció, fölfogásbeli okokból is távol kerültünk a korábbi időkben. Más, divatosabb kutatási irányok kerültek előtérbe, amelyek hálásabbnak tüntek, mint a kutatópontok egész hálózatára kiterjedő aprólékos és állandó figyelem.

Pedig tudtuk, vagy most már tudjuk: a jugoszláviai magyarság vonatkozásában épp az élőnyelvi gondok a legszámosabbak, megoldásukban az elvi, módszertani útmutatások mellett zömmel magunkra számíthatunk.

1. A főleg szerénységre intő, megszorításokat tartalmazó bevezető után szólunk a konkrét eredményekről, mégpedig két mozzanatra kiterjedően:

a) Az elmúlt ötéves (1980—85-ös) tervidőszak vonatkozásában.

b) A megkezdett tervidőszak eredményeiről, különös tekintettel a már beinduló regionális köznyelvi kutatásokra is.

2. Élőnyelvi kutatásaink több ágból összefonódó fő iránya a korábbi időszakban is Penavin Olga nevéhez és személyéhez, a nyelvatlászok munkálataihoz kapcsolódott. Penavin Olga a szlovéniai, a szlavóniai és a dél-bánáti székelységet érintő kutatások után a legbonyolultabb ilyen jellegű feladathoz látott: a vajdasági nyelvjárások feltárásához, a bácskai és a bánáti nyelv atlasz megírásához, sajnos, már közeli munkatársa, Matijevics Lajos segítsége nélkül.

Amint a bácskai magyar nyelv atlasz immár elkészült, nyomdai munkálat alatt levő 200 térképe mutatja, szükség is volt az évtizedek tapasztalataira, hogy rendszerré lehessen érlelni azokat a 3-4 településként vagy éppen faluként változó nyelvi, nyelvjárási vonásokat, jelenségcsoportokat, amelyeket meglehetősen nagy ívű absztrakcióval bácskai magyar nyelvnek nevezünk. Az eredmény a 33 gyűjtőpont (Ada, Adorján, Bácsstopolya, Bácsföldvár, Bajmok, Bajsa, Bezdán, Csantavér, Doroszló, Feketics, Gombos, Gunaras, Horgos, Kanizsa, Kúla, Kupuszina, Ludas, Kispiac, Kishegyes, Martonos, Mohol, Moravica, Pacsér, Palics, Péterréve, Piros, Szabadka, Zenta, Zombor, Telecska, Temerin, Tito-verbász, Újvidék) jelenségeinek metszéspontjából bontakozott ki. A hagyományok, közlekedési vonalak, gazdasági összefüggések, művelődési tradíciók az egész tájegységet vonzáskörükbe zárják, de

minden bizonnyal bonyolult jelenség-határvonalakkal.

Feltételezhetjük, hogy a most folyó bánáti gyűjtő-feldolgozó munkálatok sem könnyebbek, de ezekről majd magától Penavin Olgától hallunk.

3. Élőnyelvi indíttatású és természetű volt az elmúlt időszak nyelvészociológiai vállalkozása a munkahelyi, üzemi két- vagy többnyelvűség vizsgálata, amelynek munkálataiban Molnár Csikós László, Junger Ferenc és egy ideig Mikes Melánia vett részt. Ez a nyelvhasználati terület páratlan fontosságú, ha tudjuk, amit már Deme László is megállapított, hogy a családi, falusi nyelviség feletti rétegek ezekben a környezetekben képződnek, kovácsolódnak; másrészt ezekben a helyzetekben dől el, hogy a nemzeti és nemzetiségi nyelv közötti választás egzisztenciális vagy szabad választás kérdése-e igazán. Kutatóink kérdőívekkel, interjúformájú beszélgetésekkel mérték fel az üzemi kétnyelvűség formáit, szintjeit, vállalaton belüli intézményeit, az öngazgatási szervek közösségi, az egyének érzelmi viszonyulását a kérdéshez. Erről jelent is meg néhány tanulmány, de a kérdéskört nem tudták reprezentálni teljes bonyolultságában, gazdagságában, további kutatásokra lenne szükség, esetleg nagyobb összefüggésekre kiterjedően is.

4. Számos élőnyelvi elemet tartalmaztak és hasznosítható eredményt adtak a gyermeknyelvi kutatások és a magyar mint környezeti nyelv oktatásához, elsajátításához kapcsolódó tervmunkálatok is. Mikes Melánia az iskolás kor előtti gyermekek korai kétnyelvűségének, beszédének jellemzőivel foglalkozott az újvidéki napközi otthonokban végzett megfigyelések alapján, többször az esetleges harmadik nyelv befolyását is figyelembe véve. Cseh Szabó Márta már jóval szűkebb területre összpontosította legalább is feldolgozásának körét, ő a gyermeknyelv határozószóival foglalkozott.

A környezeti nyelv kategóriája, az idegen nyelvtől való oktatási módszer szerinti elhatárolása, a szakirodalom sokat vitatott kérdése. Problémái is főleg az élőbeszédet, nyelvtanulást érintik. Ezekkel a kérdésekkel, a leghatásosabb módszerek kutatásával foglalkozik Bagi Ferenc. Konncepciójában a nyelv hangzásának, hangzósságának, artikulációs bázisának van túlsúlya. A nyelvoktatásra felhasználható közlések, szövegek hangstatisz-

tikai vizsgálatával, az esztétikailag, poétikailag megformált szójátékszerű szövegek didaktikai szerepével foglalkozik.

5. Az új középtávú tervidőszakban (1985—90) több tervmunkát folytatódik, így a nyelvjárási kutatások, nyelvatlaszmunkálatok, csökkentett kutatóhónapokkal a nyelvészociológiai feltárások, a kontrasztív nyelvészet pedig összevető fonetikai és fonológiai vizsgálatokkal gazdagodott.

6. A mostani tervidőszakban indult be a jugoszláviai magyar regionális köznyelvek témája, amelynek keretében az MTA Nyelvtudományi Intézetével is együttműködési, közös kutatási egyezményt kötöttünk. A téma kettős, egyrészt nyelvjárási, másrészt nyelvészociológiai kötődésű, de eredetileg nyelvművelési célok hívták életre.

Nyelvművelésünknek értékesek és gazdagok a körülményeinkre alkalmazott hagyományai. Ezt Kossa János neve is fémjelezi, de az évek során az is kiviláglott, hogy hatékonyságának vannak korlátai. A népszerű forma, népszerűsítő szándék mozgósító, de csak kis rész kérdések körüljárására alkalmas. Az elsődleges igényeknek, a szakírók egyéni érdeklődésének megfelelően az idegen hatásokat, a városi ösztönös kétnyelvűség hatásait, a sajtó, a fordítás nyelvének vizsgálatát helyezte előtérbe, azaz a külső és felülről, a nyelv egészére ható nyelvi folyamatokra összpontosult.

Ugyanakkor a nyelvművelés által megcélzott teljes jugoszláviai magyar nyelvállapotról keveset tudunk, sőt keveset tudunk ma is, pedig ez az állapot estéről reggelre Dévaként omlasztja össze nyelvművelésünk szívós munkával építgetett várait. Ezek azok a köztes rétegek, amelyekbe a nyelvjárási gyűjtés már, a nyelvművelés, nyelvi kritika még nem hatol be.

7. Ezért határoztuk el, a Forum Kiadóval elvi egyetértésben, egy kutatócsoport megalakítását, amely egyszerre két irányból venné szemügyre ezt a szövevényes ok-okozati viszonyban álló nyelvállapotot: a legszélesebb közösség nyelve és az ezt befolyásolni kívánó minták, a sajtó, a rádió, a közéleti személyek nyelvezete felől, hogy rálásson arra is, amit ez a kettős tükör egymásra vetít, és a kétirányú befolyásolás stratégiáján is el-tűnődjék.

Két szevezési formában gondolkodtunk már kezdetben: a kis és nagy munkacsoportban. A kis kutatócsoport meg is alakult Lánosz Irén, Rajsli Ilona és Papp György összetételben, azzal, hogy szorosán kötődünk mind a nyelvjárás, mind a nyelvszociológiai kutatásokhoz. A csoport jelenleg a nagy munkacsoportos, a feltételezett regionális központok egész hálózatára kiterjedő feltáró-leíró kutatások előkészületeit végzi.

Abból az elvi álláspontból kiindulva, hogy nemzetiségi környezetben a köznyelv helyett élő regionális köznyelv jelenségei a homogén nyelvközösségtől eltérőek is lehetnek, három dolog tisztázását láttuk szükségesnek:

a) Hogyan tekint erre a jugoszláviai magyar nyelvnek nevezett jelenségcsoportra a magyarországi és a hazai nyelvészet, mert ez befolyásolja magát a nyelvi és normatudatot is.

b) Milyen módszerekkel, technikával viszonyulhatunk a sajátos feladatokhoz.

d) Melyek és milyen sorrendűek a feltárás-leírás-befolyásolás fázisai. Mindhárom kérdéskörről egy-egy tanulmány is elkészült.

E pillanatban három kiválasztott környezet, Becse, Csantavér és Kanizsa regionális köznyelvének feltárása van soron; illetve az elképzelések alkalmazása közben felmerült problémák számbavétele, a területekhez kötődő vidéki sajtótermékek, közéleti nyelv vizsgálata. Két év után úgy látjuk, az egyéneknek, kis-közösségeknek a nyelvhasználati körök egyre nagyobbodó sorára van szükségük, hogy a köznyelvhez felzárkózzanak, s ez megkerülhetetlen. Alsóbb szinteknek, nyelviségi formáknak a nemzetiségi közösségekben is kell lenniük. Az egyre nagyobb nyelvközösség kohézióját markáns, de nem szélsőséges nyelvi jegyek hordozzák. Ezeket kell sürgősen megkeresnünk.

A BÁNÁTI MAGYAR NYELVJÁRÁSI ATLASZ ADATAI NYOMÁBAN

Penavin Olga

Az élőnyelvi megnyilvánulás egyik lehetősége a népnyelvi megnyilvánulás, megszólalás. A beszélt nyelvi kutatásokba beletartozik tehát a népnyelvkutatás is. Mindebből következik, hogy foglalkoznunk kell a népnyelvvel, annak ellenére is, hogy az ősi rendszer már sokat és sokban változott.

A jugoszláviai magyar nyelvjárások atlaszait készítve eljutottam az eléggé elszigetelődött, szinte önmagába süllyedt Bánát nyelvjárásai jelenségeinek térképreviteléig. A bánáti kutatópontok kijelölésekor többek között tekintetbe kellett vennem a telepítési viszonyokat is. Tudott dolog, hogy a XVIII. századi nagy telepítések idején, és később a XIX. század folyamán, mindenféle nyelvű nép érkezett ide, köztük magyarok is. A mocsaras, talajvizekben igen bővelkedő, de mégis jól termő terület adott nekik lehetőséget, ha nem is bőségre, de szerény megélhetésre. A szakirodalom és a még élő emlékezet, de a mindennapi beszéd sajátosságai is tanúsítják, hogy az egykori kamarabirtokok, uradalmak területén keletkezett falvak, a szegediek szavajárása szerint a „lentség” falvai, egy nagyobb tömböt alkotva Szeged, Makó, Hódmezővásárhely és környéke lakosságának kirajzolásai. (Rábé, Majdán, Oroszlámos, Egyházaskér ~ Verbica, Padé, Jázova, Kisorosz, Szaján, Magyarcsernye, Tóba, Törökbecse, Magyarszentmihály, Tamásfalva ~ Hetény, Debeljácsa stb.) A szegedi kirajzás falvainak lakossága számára feltűnő a más nyelvjárást beszélő, Békés megyéből érkezett Magyaritabé lakosainak nyelve, nem beszélve Vojlovica, Székelykeve, Sándoregyháza székely népnyelvének a feltűnő különbségéről.

Most, amikor már 30 községben kikérdeztem a 200 címszót tartalmazó kérdőívet, 15 kazettányi beszélgetést, elbeszélést felvélteleztem, talán nem lesz ismétlése az eddigi tapasztalatoknak, ha elmondom, hogy mire bukkantam, milyen tapasztalatokra tettem szert, milyen jelenségekkel találtam szemben magamat, amelyekkel erősíthetem, igazolhatom, támogathatom az eddig már leírt megfigyeléseket.

Szóljunk talán a sok kérdés közül az adatszolgáltatók, illetve a vizsgált falvak népének viszonyulásáról a nyelvjáráshoz, a helyi nyelvjárás használatához. Igazolódott Deme László megfigyelése, hogy a nyelvjárást beszélők száma megfogyatkozott. Ez tény mind az egynyelvű, mind a két- vagy többnyelvű faluban. Az egynyelvű közösségekben — kevés ezek száma — a kommunikáció eszköze minden szinten a magyar nyelvnek a faluban használt nyelvjárási változata. A közösség nyelvi normái mindenkire kötelezők lennének, de nem egyforma minőségben és intenzitással valósulnak meg, amelyben generációs különbségek is szerepet kapnak. Az idősek ugyanis őrzik az alapnyelvjárást, a falu bázisnyelvjárását, a többiek is többé-kevésbé alkalmazkodnak ugyan a normához egyéni variációkkal, de már csak a családban, a falun belül. Viszont sokan ingáznak nagyobb, iparilag fejlettebb községek, Zrenyanin, Belgrád között, s ezek az ingázók egyre nagyobb számban válnak anyanyelvi szinten két nyelvűekké, ha magyar környezetben dolgoznak, tudva és használva a népnyelv mellett a köznyelvet is. Bilingvistákká válnak akkor, ha elsajátítják a szerbhorvát nyelvet, legalább is a munkahelyi és a mindennapi kommunikáció igényeinek megfelelő mértékben. Ezek számára a falusi, paraszti környezet a nyelvjárási beszéd kiváltója és gyakoroltatója, de már újításokkal, hozott elemekkel, tanult ejtésmódokkal. Vége a nyelvjárási bezárkózottságnak. A nyelvi szituációk, szerepek, témák megnyilatkozásaiban válogatnak a megszólalási lehetőségek között. A nyelvjárási beszéd minősége és frekvenciája is csökkent.

Az egynyelvű faluban a tisztviselőgárda is igyekszik a közösség nyelvén szólni, ami nem esik nehezebbre, ha ugyanabból a környezetből „nőtt ki”. Nehézséget csak az államszervezeti, társadalmi-politikai-gazdasági fogalmak megnevezései okoznak, mert azokat általában szerbhorvát nyelven használják. Így válik „makaróni nyelvvé”, félnyelvjárássá a megnyilatkozás. A közvetlenebb orvos — ha magyar — természetes megnyilatkozásra biztatja a páciens, különösen az idősebbjét, az pedig mikroközösségének, a családnak a nyelvét használja; míg a fiatalabbak, a tanultabbak igyekeznek választékosan, lehetőleg köznyelven fogalmazni meg mondanivalójukat, panaszukat. Ha az orvos nem magyar, nem tud magyarul, mindegy, hogy milyen nemzetiségű, még ha arab is a duktor, akkor a közve-

títő nyelv a szerbhorvát, nyelvtanilag ugyan nem mindig a legpontosabb megfogalmazásban, sőt az öregektől igen törve.

A két- vagy többnyelvű faluban a nyelvjárásos kommunikáció központja a család. Azonos társadalmi helyzetű, műveltségi szintű magyar szomszédaikkal, ismerőseikkel, rokonságukkal is a falu nyelvjárását használják. A más nyelvet beszélőkkel, a tisztviselőkkel pedig az illető nyelvén értekeznek. Ez a nyelvtudás azonban több fokozatot mutathat a passzív nyelvtudástól a többé-kevésbé tűrhető nyelvtudásig. A falusi, paraszti társadalom szintjén a más nyelven — de ugyancsak népnyelven — történő érintkezés különösen a szókincsben érezteti hatását.

Ami pedig a község magyar nyelvjárását illeti, a generációs különbség és a szociális különbség kiéleződött, s igen szembetűnő. A falu nyelvjárását leghívebben a sokszor már fogatlan, nem egyszer műfogsor nélküli 70-80 évesek őrzik, akiktől a nyelvi finomságokat nem vagy nagyon nehéz lejegyezni éppen fogatlanságuk miatt. A szegedi kirajzású községekben ők ű-znek a legkövetkezetesebben, az í-ző itabeieknél is ez a helyzet. Ők még a konzerválás fő tényezői. Noha életkori sajátságként nem ritkán már a feledés is működik például a szókincs szintjén. Ha a régi paraszti világ tárgyi eszközkészletére vagy a paraszti életforma régi szavaira kérdezzük, csak sok mellékkérdés, körülírás után jön be a keresett szó. Hiába törik láthatóan is a fejüket, segítség után kutatva, egymástól kérdezve: „Hogyan is mondták?“, már lesüllyedt a tudat mélyére például a tehén leménye, a guga, az ostor telekje, a pöctej stb. Nem is csoda, hiszen az utolsó 20-30 évben a közösség belső élete megváltozott, a régi életforma gyors ütemben átalakult, az eszközkészlet kicserélődött, új tárgyak, új műveletek, velük együtt új fogalmak, új szavak jelentek meg és terjedtek el, például: kombáj, ótó, szalámi 'disznósajt' (Kisoroszon, Tóbán), röggöny, termellő, ügyvéd, apukultura 'akupunktúra' (Jázovó), kinikszöl 'kisemmis' (Jázova), kriptáj (Nezsény) stb.

Ha napközi vagy óvoda hiányában a déd- és nagyszülőkre marad a kisgyermekek őrzése, mert a fiatalok gyárban, üzemben dolgoznak, akkor az állandó együttlét alatt az iskolába még nem került gyerekek az őrök nyelvhasználatát sajátítják el. Ez azt jelenti, hogy a két szélső generáció nyelvhasználatára egy ideig egyeznek.

A középkorúak viszont, ha elcsábította őket a gyári könnyebb munka meg a plusz jövedelem, és még hazajárnak, félig gyári munkások, félig földművesek, már hozzák haza a munkahelyen, az új környezetben megszokott nyelvhasználatot. Ha magyar környezetben dolgoznak, akkor annak a nyelvét, a köznyelvet, illetőleg a köznyelv nyelvjárásiás beütésű változatát és a szakszókincset sajátítják el, tudniillik nehezen tudnak megszabadulni az otthon tanult nyelvhasználatától. Nem megy az olyan könnyen! Ha pedig más nyelvű közegben töltik napjuk 8-10 óráját, akkor a munkával, a munkafolyamatokkal kapcsolatos más nyelvű szókincset és megnyilatkozási formát sajátítják el. Így bizonyos fogalomköröket csak a másik nyelven tudnak, használnak, ezekről szólva önkéntelenül is átkapcsolnak a másik nyelvre. Ha viszont beköltöznek a városba (Zrenyanin, Kikinda, Törökbecse, Törökkanizsa), ki vannak téve a nagyfokú információáramlásnak, esetleg ki is nevetik őket falusias beszédük miatt, ezért igyekeznek alkalmazkodni az illető befogadó környezet nyelvhasználatához. Sokan, különösen a tanultabb fiatalok, a beilleszkedés során a nyelvjárást a városba olvadás akadályának érezve igyekeznek tőle megszabadulni, s csak otthon, a faluban élnek vele, ha nagy ünnepekre, sátoros ünnepekre hazalátogatnak. Ez azonban már nem az öregek több-kisebb sikerrel konzervált nyelvjárása, hanem működik benne a feledés, de az újítás, sőt a keveredés is. Egy Zrenyaninban élő, Udvarnokról jött juhász már nem "parasztos", köznyelvi nyelvhasználata az egyik példám. Köznyelvies a feketetői népképviselő, a debellácsi nyugdíjas földműves, a tordai parasztasszony, az oroszlámosi takarítónő beszéde is. A társadalmi, gazdasági, művelődési viszonyok változása új nyelvi ízlést hozott.

A fiatalok egyre nagyobb mértékben tart a városba. A falusiakat felszippanzó város, benne a gyár, az üzem „megfogja” a fiatalokat, különösen az iskolázottabbakat. Ők lesznek a köznyelvűsödés „áldozatai”. Csak néhanapján hazalátogatva használják, de már modernizálva az anyatejjel beszívott nyelvjárást. Ez azonban nem hagyja magát egy könnyen lerázni, ejtésmódban, szóhasználatban, bizonyos alaktani megoldásokban még csak fel-fel tör, például az ö-zés, esetleg az é-zés (kéván, kégyó) vagy a -hon, -hön rag, a szóeleji rövid magánhangzó megnyúlása (tűkör, cúkor, pósta), a hosszú mássalhangzók megrövidülése, a hil, ril-féle

alak, a suksükölés, illetve annak megzavarodása, tájszavak stb. Tehát a köznyelvben még felsejlenek a fonetikai jellemzői a háttérbe szoruló nyelvjárásnak; az alaktani rendszerben, a mondatalkotásban, a szókincsben már felgyorsult a köznyelvűsödés, ami a magukkal hozott nyelvjárás szegényedését, majd elhagyását eredményezi. Ez természetes következménye a gazdasági, társadalmi, művelődési szint emelkedésének, az iskola, a tömegkommunikációs eszközök hatásának.

A nemi eltérés Bánát falvaiban nem jelent lényeges különbséget a nyelvhasználatban, mert a nők közép- és fiatal generációja már nemcsak otthonra orientált, kimozdult a négy fal közül. Faluja határán túlra merészkedik, fiát, rokonságát látogatva megjárja Ausztrália, Amerika nagyvárosait, ezért éppen úgy viselkedik nyelvi szinten is, mint férfi kortársa.

Ezek után szólnék még néhány szót a jelen pillanatban lefényképezhető nyelvről Bánát vizsgált 30 közösségében. A bánáti beszélők, mind az ö-zók, mind az í-zók nyelvhasználatában világosan kimutatható a nyelvi rétegződés. Még felismerhetően jelen van az ősi, a XVIII. és XIX. században a kibocsátó közösségekől hozott nyelvjárásuk, amelyet — mint a délbánáti székely telepések mondták — úgy őriztek, mint a szemük világát. Az új helyen más nyelvjárást, más nyelvet beszélő közösségek szomszédságában, illetve azokkal egy nagyobb közösséget alkotva az immár több mint két évszázados együttélés, egymásrautaltság, a kommunikációs szükség némileg csökkentette az egyes csoportok feltűnő nyelvi különbségeit. Sőt az is megesett, hogy új, közös elemeket is fejlesztettek, hisz a nagyobb mozgékonyság, a gazdasági viszonyok, az aránylag olcsó föld más nyelvjárást beszélőket is vonzott Bánát falvaiba. Így bizonyos interdialektális jelenségek is tapasztalhatók ezen a területen. Példa erre, mondjuk, Csóka, ahova a szegediek, Szeged vidékiek mellé dunántúliak, palócok is beköltöztek, hozva a saját nyelvjárásukat. Így lehetett még 30 éve illabiális á-t is hallani a kiváló csókai mesélő, Csehák néni szájából. A falu egy-egy csoportjának nyelve több alapnyelvjárás jelenségeit tartalmazta, de idők folyamán összezsírolódtak ezek a nyelvi rétegek, s egy, a kibocsátó nyelvjárásokon felül álló nyelvjárási változatot hoztak létre. A régi, hagyomá-

nyos formák újabban komoly harcot folytatnak a modern élet, a faluban is tapasztalható gazdasági, társadalmi, művelődési körülmények, beszédshituációk, szerepek követelte új alakokkal, új megnyilatkozási módokkal. A változás legpontosabban a változásra érzékeny szókincsben mérhető le. Más szókincsset és fogalomkincsset tanult valaha a most 70-80, sőt 90 éves dédapa, nagypapa, mint a mai unoka. Sok olyan szó, amely kb. 30 éve még közönségesen használt volt, leszorult a peremszókincsbe, többé már nem aktív. Az új idők új szavakat hoztak.

Közben hatást gyakoroltak még a más nyelvű falusiak is a magyarok beszédére a legtöbb községben. A más nyelvű kontaktusok pedig nyelvi interferencia jelenségeket produkáltak. Többek között a lexikális realizációkat figyelve nem magyar eredetű kultúrszavakra, ruhadarabok nevére, eszközök, szerszámok, ételek, italok, növények, állatok elnevezésére, s főleg a hivatalos élet fogalmainak elnevezésére találunk példát a közvetlen megnyilatkozásokban.

A század második felében a helyhezköttöttségtől való megszabadulás, a más környezet, a más nyelvjárást beszélőkkel kialakult kapcsolat, valamint nem utolsó sorban az iskola, a városban vállalt munka, a kulturális szint emelkedése, az újságolvasás, a rádió, a televízió hatása érezhető és lemérhető változást hozott. Többek között például a szegedi kirajzású községekben már nem mindenütt következetes az ö-zés, az ő-zés foka sem egyforma; a debellácsi diftongálás is tűnőben van, keveredik a vári ~ várja típusú tárgyias ragozás, párhuzamosan használatosak az ö-zű és a köznyelvi megvalósulások, a labiális ü-zés száma csökken, a régi zártabbá válási tendencia (o > u) lassan csak bizonyos alakokra korlátozódik.

Közben nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy a beszélő szerepe, a helyzet, a szöveg, a pillanatnyi hangulat, s ami számталanszor bebizonyosodott, a beszédpartner nyelve is nagyban befolyásolja a beszélő nyelvjárásosságát, annak kvalitását.

Summa summárum kiderült, hogy a „tisztá” hozott nyelvjárást már nem kereshetjük, mert a népi nyelvhasználat sem rekedt meg egy bizonyos fejlődési fokon, a változás állandó folyamat. Annak ellenére, hogy már lassan 100 éve mondják a tudósok, hogy a nyelvjárás végnapjait éli, én Daniel Dudok kollé-

gámmal, a szlovák népnyelv újvidéki kutatójával együtt vallom, hogy a nyelvjárás nem tűnik el egyhamar, csak változik, hisz minden változik, mert ha nem így lenne, mivel foglalkoznának a népnyelv kutatói?

A bánáti nyelvjárás atlasz kutatópontjai:

1. Törökkanizsa - Novi Kneževac
 - Majdán - Majdan
 - Rábé - Rabe
 - Oroszlámos - Banatski Arandjelovac
 - Csóka - Čoka
 - Egyházaskér ~ Verbica - Vrbica
 - Feketetó - Crna bara
 - Padé - Padej
 - Jázova (Hódegyház) - Jazovo
10. Kikinda - Kikinda
 - Kisorosz - Rusko selo
 - Szaján - Sajan
 - Magyarcsernye - Nova Crnja
 - Tóba - Toba
 - Törökbecse - Novi Bečej
 - Szentmihály - Mihajlovo
 - Zrenjanin (Nagybecskerek) - Zrenjanin
 - Muzsla - Mužlja
 - Torda - Torda
20. Neuzina (Nagynezsény) - Neuzina
 - Ürményháza - Jermenovci
 - Hetény (Tamásfalva) - Hetin
 - Debellács ~ Debeljácsa - Debeljača
 - Versec - Vršac
 - Fehértemplom - Bela crkva
 - Susara (Fehértelep) - Šušara
 - Vojlovica (Hertelend) - Vojlovica
 - Székelykeve - Skorenovac
 - Sándoregyháza - Ivanovo
30. Magyarittabé ~ Magyaritabe - Novo Itabe

REGIONÁLIS KÖZNYELVI KUTATÁSOK CSANTAVÉREN

Láncz Irén

I. Az újvidéki Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének középtávú tudományos terve szerint két évvel ezelőtt kezdtük meg a regionális köznyelvi kutatásokat. Tervünk az, hogy feltérképezzük a vajdasági regionális köznyelveket. A kutatások megkezdésekor egyik legfontosabb feladatunk az volt, hogy áttekintsük az itt, Magyarországon folyó kutatások eredményeit, hogy a módszertani kérdések tekintetében egymástól eltérő véleményeket mérlegelve meghatározzuk azt az utat, amelyet kutatásaink során mi is járni fogunk. Vizsgálódásaink jelenlegi szakaszában a Bácska néhány helységében gyűjtött anyagot dolgozzuk fel, hogy metszetét adjuk a vajdasági regionális köznyelveknek.

Mindenképpen igazat kell adnunk azoknak, akik szerint sok tennivaló van még a regionális köznyelvi kutatásokat illetően, mert még nincsenek egészen pontos ismereteink e nyelvváltozatról. Többen definiálták már a regionális köznyelvet, s láthatjuk, a meghatározások között kisebb-nagyobb eltérések vannak. Egyetértünk Kiss Jenővel, aki egyik írásában megjegyzi, hogy a regionális köznyelv valamennyi eddigi definíciója igaz. A feldolgozás elmélete, módszertana sincs még kidolgozva, s a konkrét gyakorlati feladatok terén sem oldottunk meg mindent. Mégis, úgy véljük, a 70-es évektől kezdődően sok értékes, elfogadható megállapítás, észrevétel született — sőt, a munkálatok koncepcióját is kidolgozták —, ezek alapján a kutatások folytatódhatnak, illetve nálunk, Jugoszláviában megkezdődhetnek. Ettől a tudományos értekezlettől azt is várjuk, hogy a regionális köznyelvi munkálatok koncepcióját minél alaposabban megismerjük.

A regionális köznyelv feldolgozásának néhány kérdésében a kutatók többsége egy véleményen van. Az adatközlők kiválasztásában a regionális köznyelvvél foglalkozók, úgy látszik, azt az utat követik, amelyet Deme László és Imre Samu javasolt, tehát eszerint az adatközlők városban születettek legyenek, akiknek szülei a közeli környékről származnak. Középfokú és ennél maga-

sabb iskolai végzettséggel rendelkezzenek, mert ez a réteg jeleníti a biztos bázist, bár az iskolai végzettséget — hívja fel Deme László a figyelmet — nem szabad merev határként értelmeznünk. E javaslat szerint értelmiségi munkakörben dolgozó személyektől kellene gyűjteni, s a legmegfelelőbb a „középső nemzedék”, a 20–25 éven felüliek és az 50–55 év alattiak. Az életkort illetően nincs észrevételünk, ám az értelmiségiek körét — ahogy pl. Szathmári István is véli — szélesíthetjük. Ő az érettségizett értelmiségiekén kívül helyesnek tartja az adatközlők közé bevonni más foglalkozásúakat is, pl. vezető beosztású gyári munkásokat, s nem zárná ki a helybeli születésű kisvárosi tanítókat sem. Az eddig végzett kutatások alapján lehetségesnek tartom a középiskolai végzettségű, nem értelmiségiek, nem vezető beosztásúak nyelvének vizsgálatát is. Ugyanis önigazgatási rendszerünkől következően a társadalmi-politikai szervezetekben és szervezetekben, a munkaszervezetek önigazgatási szerveinek munkájában a dolgozók (s nem csak a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők) is szerephez jutnak, s ha a nyelvhasználat felől nézzük a kérdést, a dolgozók jó része megszokta a nagyobb nyilvánosság előtti beszédet, nyelvi kapcsolatai változatosak, s (részben) megmaradnak helységük keretein belül. E két mozzanatot azért tartom fontosnak kiemelni, mert G. Varga Györgyi így jellemzi a szellemi munkakörben dolgozó szakemberek nyelvhasználatát.

A másik kérdés, amely szintén vitára adhat lehetőséget az, hogy hol gyűjtsünk, valóban csak a városokat vegyük-e tekintetbe, vagy kiszélesíthetjük a gyűjtést a városoktól nem messze eső falvakra is. A gyűjtés helyét illetően is egyetértünk Kiss Jenővel, mert ő sem hagyná ki a falu nyelvének vizsgálatát. Ezt azért tartjuk indokoltnak, mert választékos, igényes nyelvváltozat nem csak a városban keresendő és nem csak ott található. Az eddigi megfigyelések is bizonyíthatják, hogy nem tévedünk. Penavin Olga gazdag tapasztalatairól ad számot a *Nyelvjárás és köznyelv* c. könyvében (*Nyelvművelő füzetek. FORUM. Novi Sad, 1986.*). Természetesen nemcsak a címben szereplő két nyelvváltozatról értekezik Penavin Olga, hanem a kettő között élő regionális köznyelvről is, s felsorolja azokat a szituációkat, amelyekben a falusi emberek is a regionális köznyelvet használják, pontosabban azt is hasz-

nálják a nyelvjárás mellett. Hogy ki melyiket, arról itt felesleges szólni. A hivatalos ügyek intézésekor pl. a nyelvjárási elemekkel színezett köznyelv használata a jellemző.

A szituatív vizsgálat fontosságát felesleges hangsúlyozni, azon kell lennünk — bár nem könnyű feladat —, hogy a lehetőségekhez mértén megvalósítsuk. Penavin Olga említett könyvében 20 szituációt figyelembe véve sorolja fel, hogy a falvakban illetve a városokban melyik nyelvi változat használatos. Ezek között a szituációk között azonban vannak olyanok, amelyek összekapcsolhatók. Ideális esetben jó lenne (és elegendő is volna) abban a néhány szituációban vizsgálni a nyelvhasználatot, amelyet G. Varga Györgyi sorol fel. Ezek pedig: 1) otthon, meghitt családi, baráti körben, 2) hivatalos helyen, falubeliekkel való érintkezéskor (itt megjegyezzük, hogy célszerű külön venni a kettőt), 3) idegenekkel folytatott beszélgetésben és 4) nagyobb létszámú hallgatóság előtti megnyilatkozásban. A kommunikációs szituáció része a téma is, s ha a gyűjtő nem „lopott felvételt” készít, ebben egyetértünk a kutatókkal, olyan témát kell keresnünk, amelyről szívesen beszélnek az emberek.

A gyűjtés anyagát illetően mi is célszerűnek láttuk a kisebb egységek alaposabb vizsgálatát. Most folyamatos szövegeket gyűjtünk, de megfontolandónak tartjuk — ha már lesz miből kiindulnunk — a továbbiakban a szöveggyűjtést kérdőíves módszerrel is kombinálni.

II. Mivel a regionális köznyelv a nyelvjárás és a köznyelv között helyezkedik el, ezért ha vizsgálni akarjuk, egyrészt meg kell néznünk, mi jellemzi annak a helységnek a nyelvjárását, ahol gyűjtünk, másrészt, hogy a nyelvjárás jellegzetességei milyen mértékben vannak jelen a helyi regionális köznyelvben. A Vajdaság nyelvjárásainak leírása többé-kevésbé már elkészült, tehát a gyűjtendő jelenségek kiválasztása nem ütközött akadályba. (S tegyük hozzá azt is, hogy jelenleg kutatóink szülőhelyükön gyűjtenek, s az anyanyelvjárás ismerete megkönnyíti a munkát.)

Penavin Olga említett könyvében összefoglalja a jugoszláviai nyelvjáráscsoportok jellemző tulajdonságait. Bácska nyelvének hangtani sajátosságai az összefoglalás szerint a következők: a középzárt ë megléte (csak néhány helyen nem ejtik), gyenge fokú ö-zés, csökkent tendenciájú í-zés, á utáni o-zás, a mássalhangzók

megnyúlása intervokális helyzetben, a magánhangzó utáni l kiesése, az n palatalizációja, a köznyelvtől eltérő hasonulás (pl. d+l > ll), az rr megrövidülése, s az utána következő magánhangzó megnyúlása, a szó eleji mássalhangzótorlódás feloldása, az l-ezés (ly > j~l). Ezek közül a jellemző tulajdonságok közül választottuk ki azokat, amelyek megtalálhatók a kutatópontok regionális köznyelvében.

A továbbiakban a csantavéri kutatásokról szeretnék beszélni. Csantavér egyébként kb. 10 000 lakost számláló falu Észak-Bácskában, Szabadkától délkeleti irányban 25 km-re fekszik. Bár a lakosság nagy része földműveléssel foglalkozik, sokan dolgoznak a városban, a diákok is ott végzik a középiskolát. Többek között ezek a tények is meghatározzák a falu nyelvének alakulását.

A korábban végzett gyűjtés és annak eredményei megkönnyítették a jelenlegi kutatómunka egy részét. Kirajzolódott ugyanis, hogy milyen jelenségeket kell gyűjteni, melyek azok a nyelvjárási sajátságok, amelyek feltehetően bekerülnek a regionális köznyelvébe. Nyilvánvalóvá vált az is, s ez adatokkal is bizonyítható, hogy a szituációtól függően más-más a köznyelvi és a nyelvjárási alakok előfordulásának aránya. A vizsgált nyolc hangtani jelenség közül csak néhányat említek. Például a nagyobb létszámú hallgatóság előtti megnyilatkozásban az í-ző alakok száma jóval kisebb, mint más szituációkban. (A fentebb felsorolt szituációkban vizsgáltam a köznyelvi és nyelvjárási alakok szembenállását.) Az í-ző alakok száma 34,17% volt, de az idegenekkel folytatott és az egymás közötti baráti beszélgetésben ez a szám meghaladta az 50%-ot. A középzárt ë a csantavéri nyelvben megterheltebb, mint a köznyelv e-t ismerő változatában, mert több hang helyett (az a, ö, é és i helyett) az ë használatos. A hivatalos ügyek intézésekor az ë-ző alakok száma (természetesen csak a köznyelvtől eltérő alakokat vettem figyelembe) meghaladta az 50%-ot, az idegenekkel folytatott beszélgetéskor azonban az adatok 78%-a volt nyelvjárási alak. Nagyobb létszámú hallgatóság előtti megnyilatkozásakor a szótagzáró l az adatok 36%-ában esett ki, egymás közötti beszélgetéskor az adatok 80%-ában. A mássalhangzók megnyúlása intervokális helyzetben szintén gyakori. Hivatalos helyeken való beszédben az adatok 67,85%-ában nyúlt meg a mássalhangzó, az egymás közötti beszélgetésekben ez az arány nagyobb, az adatok 77,27%-a nyelvjárási alak. Az adatok összehasonlításakor kiderült, hogy a szituáció nagymértékben meghatározza a nyelvjárási és a köznyelvi alakok közötti

választást, és hogy a jelenségek nem egyforma mértékben hajlamosak a változásra.

A regionális köznyelv hangtani sajátságainak vizsgálatához 7 jelenséget vettem figyelembe: a magánhangzók zártabbá és nyíltabbá válását, a labializációt és az illabializációt, a mássalhangzók teljes hasonulását (a köznyelvitől eltérőeket), a geminációt és a kiesést. Minden jelenség esetében a nyelvjárási és a köznyelvi alakok előfordulásának arányát tartottam mérvadónak. Az egymás közötti, baráti beszélgetések adatai alapján a következőket állapíthatjuk meg:

1. Ebben a szituációban az adatközlők úgy beszéltek, ahogy beszélni szoktak.

2. Bár a köznyelvi magánhangzók zártabb ejtése a csantavéri nyelvjárás egyik jellemzője, zártabb hangok csak ritkán fordultak elő. Az adatoknak 9,09%-a nyelvjárási, ebből a zárt i-zést mutató példák aránya 6,3%. Zárt ü-zű alakok az adatok 12%-át teszik ki.

3. A 3. személyű birtokos személyrag e hangja toldalék előtt gyakran lesz i. Ebben az egy esetben figyelhető meg, hogy több a nyelvjárásias alak, az adatok 58,33%-a.

4. Középzárt ë-t az e, ö, é és a helyett az adatok 24%-ában találunk.

5. Labializáció és illabializáció csak elvétve fordul elő.

6. A mássalhangzók geminációja a csantavéri nyelvben gyakori jelenség, az adatok 27%-a a geminált alak.

7. A köznyelvitől eltérő teljes hasonulás az adatok 20%-ában figyelhető meg.

8. Legszembetűnőbb jelenség a mássalhangzók kiesése, főleg az ál, ül, ul hangkapcsolatban. Az 1043 adatból 348-ban figyelhető meg a kiesés, vagyis az adatok 33,36%-ában. Leggyakrabban az l esik ki, az adatok 34,68%-a nyelvjárási.

A kérdés most az, hogy a felsorolt jelenségek mindegyike feltehető-e úgy, hogy a csantavéri regionális köznyelv hangtani sajátysága. Vagyis elvonatkoztatva, hol a határ a nyelvjárás és a regionális köznyelv között. A jelenségnek milyen arányú előfordulása után mondhatjuk nyugodtan, hogy íme, ez a sajáttság az illető regionális köznyelv jellemző tulajdonsága? Amíg ezekre a kérdésekre nem adunk/kapunk pontos választ, úgy véljük, bármilyen következtetés elhamarkodott volna.

ZÁRT ë-ZÉS A KÖZÉP-BÁCSKAI REGIONÁLIS KÖZNYELVBEN (BECSE)

Rajslí Ilona

1. A jugoszláviai magyar nyelv állapotának, fejlődésének a vizsgálatát a magyarnak mint anyanyelvnek a többnyelvű társadalomban betöltött összetett és specifikus szerepe teszi szükségessé. Itt ugyanis a nyelvfejlődés folyamán föllépő természetszerű — mondhatnánk — logikus károsodási jelenségek mellett számolni kell egy másik nyelvi rendszer szüntelen hatásával is.

Ezen a nyelvterületen — a csehszlovákiaihoz, a romániaihoz hasonlóan — a kétnyelvűségnek több fokozata alakult ki, a fordításostól egészen a kölcsönös kétnyelvűség szintjéig.

A jugoszláviai magyar nyelvvel, nyelvműveléssel foglalkozó külföldi, illetve hazai szerzők műveikben arra keresnek választ, hogy az érintkezésbe kerülő két nyelvi struktúra meddig, milyen mértékben maradhat érintetlen, s milyen a hatás iránya, foka. Ezek a nyelvünkkel foglalkozó írások cél, szempont és forma tekintetében egyaránt eltérnek egymástól. Az elméleti kérdéseket feldolgozó tanulmánytól a jelenségvizsgálaton, a hibanaplón át a rövidhírig minden „műfaj” megtalálható közöttük. A tanulmányokat gyakran a külföldön élő magyar anyanyelvűek számbeli felmérése indítja; a következő kérdéscsoport szűkíti a témakört, az a megállapítás ugyanis, hogy a feladatok és a tevékenységi formák országunként eltérőek, egy olyan egyedi sajátosságrendszer létezését feltételezi, amelyet minden „mikrotársadalomban” fel kell rajzolni, elemezni.

A kétnyelvűség működésének mechanizmusát, s az ebből eredő nyelvállapot-változást is tárgyalja a dolgozatok túlnyomó része. Alapkérdésként az is fölmerül, vajon gyarapodást vagy torzulást eredményez-e a két-, illetve többnyelvűség; s végül: mikor válhat e kettősség a gazdagabb önmegvalósítás eszközévé.

Az írások központi részét — kevés kivétellel — egyfajta jelenségvizsgálat-centrikus felmérés képezi; a szerzők a nyelvkeveredés fokát, az idegenszerűségeket, a nyelvi ráhatás szint-

jeit határozzák meg. Ebben — szüksézáván bár, de példás módsze-
rességgel — jár elöl a Nyelvművelő kézikönyv megfelelő szócikke.

A nyelvromlás, a tipikus hibák bemutatása mellől azonban hi-
ányzik még a jugoszláviai magyar nyelvnek egy alapos, mind hori-
zontális, mind pedig vertikális szintű feltérképezése.

Az Intézetünkben folyó regionális köznyelvi kutatások mégin-
kább alátámasztják azt a többször elhangzott megállapítást, mi-
szerint egységes jugoszláviai (illetve vajdasági) magyar nyelv
nincsen. A nagyobb kultúrközpontok kialakították a maguk földraj-
zi tekintetben is érvényes regionális nyelvváltozatát; ezek lényeg-
ében nem szakadtak el az egyetemes magyar köznyelvtől, ha sajátos
vonásaik révén bizonyos különfejlődési utat feltételeznek is.

E különfejlődés okainak, körülményeinek taglalása mellett
fontos törekvésnek számít a hazai szerzőknek az a szándéka, hogy
felvázolják azt a feladattöbbletet, amellyel nemcsak az itteni
nyelvművelők, hanem minden nyelvhasználó egyén szembekerül. A
szükséges nyelvállérozás mellett itt állandó „szellemi adaptá-
lást" kell végeznünk, az újonnan szerzett ismeretanyagot anyanyel-
vi jelrendszerünkbe beépítenünk, mert az információk, ismeretek
zöme idegen nyelvi csatornán érkezik. Csak így létezhet, töltheti
be szerepét területünkön a művelt, igényes köznyelv, az „értelmi-
ségi szintű köznyelv", amelynek létét többen megkérdőjelezték.
Mert hiányosságai ellenére is kétségtelenül beszélhetünk itt olyan
nyelvváltozatról, amely a nyelvjárások, a család bázisú famili-
áris nyelvi szint felett áll.

Lehet, hogy több nyelvjárású jelenséget tartalmaznak e vidék
regionális köznyelvei; a különfejlődés során bizonyára kerülnek
be furcsa szerkezetek, szóképzések az itteni nyelvhasználó egyén
repertoárjába. Az egységesülés felé törekvés ennek ellenére itt
is tapasztalható, a nyelvhasználó egyénnek természetes törekvése,
hogy bekapcsolódjon az egyetemes magyar nyelv életébe. A nagy
nyelvi közösséghez való felzárkózását azonban gyakran kísérik le-
hangoló, elkedvetlenítő aggályok, vélt vagy valós előítéletek,
félelem a provincializmus vádjától. Ennek szemléletes példája a
közép-bácskai terület ě-zű köznyelvéhez való viszonyulás is.

2. A közép-bácskai regionális köznyelv egyik fontos jegye a
zárt ě általános ismerete, eléggé következetes használata. Élő,
funkcionális hang, nem afféle még meglevő hang az ě ezen a terü-
leten.

A gyűjtés során megszólaltatott becsei, bácsföldvári, péterrévei, adai, temerini adatközlők kivétel nélkül ë-zók, a hangot nyelvjárásukból eredően helyesen alkalmazzák.

Helyi nyelvismeretem alapján állíthatom, hogy ezen a területen olyannyira általánosnak tekinthető az ë-zõ nyelvhasználat, hogy a laikusok is fölfigyelnek az ë-zók beszédére. E-zéssel csak abban az esetben találkozunk itt, amennyiben olyan vidékrõl származik az egyén, ahol nem ismerik az ë fonémát (pl. Feketics); vagy pedig ha tudatosan törekszik a beszélõ levetkezni ezt az árukodónak vélt ejtési sajátságot. Ez utóbbi jelenség eléggé gyakori az értelmiségiek között, s az ë fonéma köznyelvi státusának nem eléggé tisztázott volta azt eredményezi, hogy e tehernek érzett, „parasztos” vonást lehetõleg még a középiskolás, illetve egyetemista években igyekeznek leadni.

Ezt alátámasztják azok a megfigyeléseim is, amelyekhez a fiatalok kiejtését több beszédhelyzetben vizsgálva jutottam. Spontán beszédhelyzetben meglehetõsen nagyszámú nyelvjárási elemet kevernek ë-zõ nyelvükbe; ugyanezek a fiatalok pl. iskolai környezetben a kényszerítõen fellépõ önkontroll hatására kerülnek a zártabb artikulációs magánhangzókat a szavakban, a gyün, vót alakokat, hiperurbanisztikus formák bukkannak fel, ám ami a legszembe-tûnõbb: e-zésre való törekvésüket olyan pozíciójú e-hangoknál tapasztaljuk, amelyek e tájegységre eddig nem voltak jellemzõk, pl. kekszét, kenyér, megënni. Élesen kiválik az ë-zõ formák közül az igen szó e-zõ használata, fõként egyszavas válaszadáskor, illetve az igennel kezdõdõ mondatban. (Megjegyzem, hogy az igen ejtése a szélesebb körû vizsgálat során is ingadozott.)

A következõkben a teljesség igénye nélkül néhány jellegzetes használati sajátságra szeretnék rámutatni.

Az a, e, é, ö, i fonémák helyén nem ejtenek ë hangot; ilyen nyelvjárási alakot — az egyetlen ëpp szót kivéve — nem hallottam az adatközlõktõl.

Nyílt e-vel ejtik a fej, perc, érdek, szerkesztõ, a televízió, a recept főneveket; a fest, kel, vezet igéket.

ë-vel ejtik az egy számnevet és a különféle származékokat (pl. mintegy, ëtység, ëtyszerû); a tész, vész, lész, még igéket, pl. lehetnek, mënnel, tëgyünk; az embër, gyerék, tehër, tengër

második magánhangzóját. Legkövetkezetesebben a toldalékos szavakban találjuk meg az ë hangot, pl. kézbelem, ezëk, műveletët, Új-vidékën, érdeëkës; valamint a meg-, be-, le- igekötős igékben, pl. méëkërdëz, béëjelent, léëvezet stb.

Az idegen szavakban is gyakori a zárt ë ejtése: derivál, derivácios, inverz, téhnologia; ugyanígy a szerbhorvát nevekben: Šibënik, Vodicë, Bëčëjtrans.

Az elég melléknév a közép-bácskai regionális köznyelvben túlnyomórészt nyílt e-vel fordul elő, noha e szó az elég igekötős igével párt alkotva az e ~ ë hangok jelentésmegkülönböztető szerepét mintázta a közelmúlt szakirodalmában.

A kisszámú ingadozás ellenére a nyílt e-vel ejtett nems, kereszt, kell válik fokozatosan részévé a köznyelvi kiejtésnek, ez utóbbinál a nagyon gyakori köll és a ritkán előforduló kö formá mellett csak elenyészően kevés ë-zõ ejtésû volt hallható.

A ne, sem, se tagadószó ë-vel hangzik, a nem viszont e-vel. Érdemes fölfigyelnünk a jellegzetesebb e ~ ë ingadozásokra is. Szó elején: gyakoribb e jelenség, pl. téhát ~ tehát, léhet ~ lehet; de szó belsejében is: ezërkëtszáz ~ ezerketszáz, tizënnégy ~ tizennégy. Az Értelmezõ Szótárban található hangjelöléstõl eltér némely szó kiejtése, pl. a neki határozószót és igekötõt Közép-Bácskában főleg ë-vel ejtik, tehát nëkem, nëked; de előfordul a szótár jelölése szerinti kiejtés is, tehát nekem, neketëk. Az adatközlõktõl a nyomatékos ënnëkëm, tënekëd formákat jegyeztem föl. A ment 'retten' igét az ÉrtSz.-tõl eltérõen kivétel nélkül zárt ë-vel lehet hallani.

A szerbhorvát személynevek, intézménynevek kiejtésekor még a tudatosan e-zésre törekvõknél is visszaütést tapasztalunk. Például a televízió egyébként e-zõ hírolvasója spontán átvált ë-re a Štëfan, Sjeñica, Spomënka neveknél, hiszen ezt az ejtést támogatja szerbhorvát hangtani ismerete, ahol az említett fonetikai helyzetekben elképzelhetetlen a nyílt e ejtése. Érdemes továbbá azt is megjegyezni, hogy az idegen szavak és nevek kiejtésekor is gyakran felbukkan az ë fonéma, pl. Csao Cë Jang, Hëlmut Kohl, Vënëzuëla; argumëntum, szuvërén; de elsõ szótagjukban néha ingadoznak az e ~ ë hangok: reform ~ rëform, emigrãns ~ ëmigrãns.

Az igekötők közül egyedül a meg- ejtése ingadozik, kellő összpontosítás hiányában egyes hírolvasóknál, bemondóknál az előfordulás egyharmadát is elérhetik a zárt ë-s formák.

Végül szeretném hangsúlyozni: esetünkben a zárt ë hangnak nem a normává tételéről, a helyesírásba való beiktatásáról van szó, csupán arról, hogy meg kellene már szüntetni e hangunk körül a tévhitet, tudatosítani a használatából származó előnyöket.

Ez a feladatkör azonban már nemcsak a jugoszláviai magyar nyelvészet és nyelvművelés gondja kell hogy legyen, általánosabb összefogásra, segítségre van szükség ahhoz, hogy e kompakt, homogén nyelvterületnek az egyenrangú anyanyelvhasználat áramkörébe való zavartalan bekapcsolódását ne nehezítse a zárt ë továbbhagyományozódó vitája.

Hogy Kovalovszky Miklós szavaira utaljak, az ë-zés problémája ne jelentsen „olyan elkülönülést, amely megzavarná vagy megbontaná az egyetemes magyar nyelv ... egységét" (Egy emberöltő nyelvünk életében. In: Nyelvünk világa. Gondolat. Budapest, 1978., 54).

NEOLOGIZMUSOK A JUGOSZLÁVIAI MAGYAR REGIONÁLIS KÖZNYELVBEN

Molnár Csikós László

A nyelv a gondolkodásnak, a társadalmi viszonyoknak, a gazdaságnak, a tudománynak és a technikának a fejlődését követve folyton gazdagodik új szavakkal, kifejezésekkel és formákkal. A nyelvbeli neologizmusok keletkezésének lehetnek társadalmi és esztétikai-stilisztikai indítékai. Úgy is mondhatnánk, hogy egyes szavak, formák kialakulására objektíve szükség van, másokéra pedig szubjektíve. A társadalomban jelentkező új fogalmakat szükségszerűen meg kell valahogyan nevezni, ugyanakkor az alkotó egyénnek is lehetősége van arra, hogy azokat a szavakat és formákat, amelyeket nem tart megfelelőnek, más szavakkal és formákkal helyettesítse.

Ha megfigyeljük a nyelvhasználatban felbukkanó neologizmusok sorsát, meglehetősen tarka képet kapunk. Nem mindegyik neologizmus válik közkeletűvé, és a már közkeletűvé vált neologizmusok sem maradnak meg feltétlenül a nyelvben. Számos új szó vagy forma nem jut túl az egyszeri előfordulás stádiumán, a közösség talán tudomást sem vesz róla, vagy ha esetleg fel is figyel rá, vagy be is fogadja, nem tud vele mit kezdeni, képtelen arra, hogy aktivizálja. A neologizmusok némelyikét egy ideig használja a közösség, utóbb azonban mellőzni kezdi, mert időszerűtlenné vagy alkalmatlanná válik: megszűnik vagy átalakul az a fogalom, amelyet jelöl, vagy esetleg újabb, divatosabb, kifejezőbbnek érzett forma lép a helyébe.

A neologizálódás (és vele párhuzamosan az archaizálódás) folyamata nemcsak az irodalmi nyelvben és az egységes köznyelvben jut kifejeződésre, hanem a nyelvjárásokban, a regionális köznyelvekben, a szaknyelvekben és a rétegnyelvekben is; azzal, hogy mind-egyiknek megvan a maga sajátos problematikája. A nyelvjárásokban például a neologizálódás elsősorban oly módon nyilvánul meg, hogy a kipusztult vagy kipusztuló tájszavak helyére köznyelvi szavak lépnek, amelyek idővel teljesen szociális érvényűvé, normatívvá

is válhatnak. Némelyik köznyelvi szó földrajzi neologizmusként szerepel egyik-másik nyelvjárásban (csak bizonyos falvak nyelvében található meg), és van olyan is, amely szociológiai neologizmusnak számít (nincs benne mindegyik nemzedék nyelvében).

Bennünket ezúttal a regionális köznyelvekben tapasztalható neologizálódás érdekel. Vizsgálatunk tárgya a jugoszláviai magyar regionális köznyelv. Noha ez a kategória csupán bizonyos megszorításokkal érvényes, gyakorlati szempontból mégis használjuk.

A sajátos társadalmi és politikai rendszer, a gazdasági és a mindennapi élet jellegzetes tényei olyan új szavak bevezetését teszik szükségessé a jugoszláviai magyar köznyelvben, amelyek új fogalmak (tárgyak, jelenségek) megnevezésére, jelölésére szolgálnak. A korábbi képviselői rendszernek küldöttrendszerre való változását és a munkásönigazgatás, a vállalati önkormányzat bevezetését sok új szó és szókapcsolat megjelenése kísérte az utóbbi néhány évtizedben: munkástanács (a vállalati döntéshozatal alapvető szerve), társultmunka-szervezet (önkormányzati alapon szerveződő vállalat), eszköztársítás (jogi személy befektetése a termelésbe), a társult munka törvénye (a vállalatok szerveződéséről, tevékenységéről és jogköréről szóló törvény), helyi közösség (a községnél kisebb államigazgatási egység; a nagyobb helységek több helyi közösségre oszlanak, a kisebbekben csak egy van), önigazgatási meg egyezés (a vállalatok megalakítását, egymás közötti viszonyait, jövedelemszerzési formáikat szabályozó okmány), társadalmi megá lapoladás (a vállalatok és a társadalom viszonyát, a vállalatoknak a társadalom iránti kötelezettségeit szabályozó okmány), foglalkoztatási öék (önigazgatási érdekközösség, munkaerő-elhelyezéssel foglalkozó közvetítő hivatal, az ún. „munkaközvetítő”), társas ter melő (a mezőgazdaság társadalmi szektorával szerződéses viszonyban levő önálló földműves), terménytőzsde (mezőgazdasági termények kínálatát és keresletét regisztráló időszakos összejövétel), ügy vezető szerv (a vállalat irányítását végző testület vagy egyén); továbbá: hivatásirányú oktatás és nevelés (középfokú szakmai képzés; a gimnáziumok és az inasiskolák megszüntetése nem hozta meg a kívánt eredményt, úgyhogy az iskolareform tovább tart), elnem kötelezettség (a tömbökön való kívülmaradás politikája) stb.

Az utóbbi években tapasztalható gazdasági válságnak és a vele járó inflációnak is megvan a maga jellegzetes terminológiája: árbefagyasztás (a fogyasztói áraknak meghatározott ideig és szín-

ten való rögzítése a pénzromlás megfékezése céljából), árfelszabadítás (az árfelfagyasztási intézkedések hatálytalanítása), árkiigazítás (a fogyasztói árak módosítása), árrobanás (az árak hirtelen növekedése), intervenciós intézkedés (a kereslet és a kínálat befolyásolását célzó kormányintézkedés, pl. tojásbehozatal, kukoricabehozatal az árak visszaszorítására), csomagterv (gazdaságpolitikai intézkedések összessége, más szóval: kormánycsomag), technológiai felesleg (olyan dolgozó, akinek a termelési folyamatokban nincs szükség a munkájára), célinfláció (tervezettmértékű infláció), népkenyér (meghatározott korpatartalmú lisztből korlátozott mennyiségben sült olcsóbb kenyér) stb.

Külön kell megemlítenünk a postaforgalomban használatos irányítózszám neologizmust. Magyarországon is közkeletűvé vált, de Jugoszláviában született meg, mivel ott néhány évvel korábban már bevezették ezt az automatikus levélszortírozást megkönnyítő újítást.

Jellegzetesen jugoszláviai magyar neologizmusok más téren is vannak. Például az élelmiszeriparban: pálci (sós, ropogós sütdipari készítmény, amelynek pálcika alakja van), gugi (a pálci vetélytársa: olajban sült kukoricahab; a pattogatott kukoricához képest tovább megőrzi frissességét és divatosabb is), csipsz (olyasféle, mint a szalmakrumpli, csak nem pálcika alakú darabokra van vágva, hanem vékony szeletekre; eredetije az angol pomme-chips = burgonyaszemek, szerbhórvát közvetítéssel került a jugoszláviai magyarok nyelvébe; a francia eredetű pomfrit már régebb óta ismert, és hasábburgonya néven emlegetik) stb. Körülbelül egy évtizede honosodott meg vidékünkön a pizza (jellegzetes olasz lepényfésülés, szurokfűvel ízesített paradicsomöntet van rajta, lehet továbbá sonkaszeleteket, sajtot, halat stb. is tenni rá, és úgy megsütni). Az Eurocrem nevű, szintén olasz eredetű mogyorós csokoládékrém már fogalommá vált. Tizenöt-húsz éve jelent meg, utána több más hasonló készítmény követte (Cipiripi, Viki, Nugatino, Kinder lada stb.), de a fogyasztók gyakran ezeket is eurokrémnek mondják. Ugyancsak fogalommá vált a vegeta is (eredetileg egy japán eredetű, nátrium-glutaminát alapú ételízesítőszer neve), noha van már Veda, Zacin C stb. A hentesipar fejlődésének eredményeként született meg néhány évtizeddel ezelőtt a sonkaszalámi (bélbe töltött főtt sonka), a sonkás szalámi (sonkadarabokat tartalmazó szalámi), újabban pedig a csirkeszalámi (baromfihúsból

készült szalámiféleség). A halpástétom megnevezés szintén neologizmusnak számít (tengeri halból készült pástétomkonzerv).

A sportnyelvben is akad sajátos jugoszláviai magyar neologizmus: többtusa (a szerbhorvát viseboj hatására), bunkerjáték (labdarúgásban védekező taktikát folytató csapat játéka), sportmunkás (szervező, anyagiak előteremtésén fáradozó személy, afféle menedzser), csikóválogatott (ifjúsági csapat) stb.

Az a jelenség, hogy egy már meglevő szónak új jelentést adunk, Jugoszláviában azért is fokozott figyelmet érdemel, mert a szerbhorvát terminológia hatására vagy mintájára számos új jelentés jön létre. Ezek rendszerint eltérnek az általában ismerttől, a magyarországi használattól. Az ilyenek nyelvhelyességi megítélése különböző lehet. Ha csakugyan sajátos fogalomról van szó, akkor indokolt a használatuk (pl. község — Jugoszláviában a helyi közösségnél nagyobb államigazgatási egység, Magyarországon: államigazgatási önkormányzattal felruházott kisebb település, ill. a legkisebb államigazgatási egység). Helyteleníteni kell viszont az olyan jelentésbeli neologizmusokat, amelyek kétértelműek, homályosak vagy éppenséggel érthetetlenek más területek magyar anyanyelvű beszélői számára. Pl. rotáció (= körforgás), a politikai zsargonban személycserére, káderváltozásra utalnak vele.

A jelentésbeli neologizmusok közt is számos közgazdasági, jogi, politikai jellegű van: közigazgatás (Magyarországon: államigazgatás), munkakor (Magyarországon: szolgálati idő), közvádoló (Magyarországon elavult, helyette: államügyész), pályakorrekció (eredetileg az úrhajózás szava, a dolgozó átképzését jelölik vele), pénzelés, pénzellátás (Magyarországon: finanszírozás, a pénzelés inkább rosszalló értelemben használatos), összeírás (Magyarországon: népszámlálás), munkaközösség (Jugoszláviában vállalati adminisztrációt jelent, Magyarországon: szellemi munka végzésére alakult alkalmi közösség, ill. a szakmába vágó megbízásokat vállaló társulás, szervezet), referendum (Jugoszláviában: 'népszavazás', Magyarországon 'jelentéstétel'; 'népszavazás' értelemben való használata régies), rezolúció (Jugoszláviában: 'elvi határozat', Magyarországon elavult), altiszt (Jugoszláviában a hivalsegéd neve, Magyarországon elavult) stb..

Külön hely illeti meg a jugoszláviai magyar nyelvhasználatban a községi képviselő-testület szókapcsolatot. Magyarországon

már régóta nem használják, helyét a községi tanács foglalta el. A század elején a községek irányító önkormányzati szerve volt a képviselő-testület. Felerészben választott tagokból állt, fele részben pedig a legtöbb adót fizetők közül, "akiknek a körében bizonyos magasabb értelmi kvalifikációt feltételező állások viselői az adó kétszeres beszámításával (tehát fele annyi adóval, mint mások) kerülhetnek be a képviselőtestületbe" (Buday: 31.) A szocialista Jugoszláviában viszont a küldöttrendszer választási mechanizmusa által kerülnek tagok a községi képviselő-testületbe (néhol már küldött-testületet emlegetnek).

Meglehetősen népes csoport a formai neologizmusoké. Itt a jelölő változik (a szó hangalakja, valamely morfé mája vagy az egész szó). Nagy részük összefüggésben van a magyar nyelvnek nemzetiségi körülmények között való használatával. A szokásos formáktól vagy terminusoktól több okból is eltérhetnek a beszélők: nem ismerik a megfelelő szakterminológiát (a szakemberek nagy része szerbhorvát nyelven végzi egyetemi és főiskolai tanulmányait, és a magyar nyelvű szakszókészletet nem sajátítja el), a szerbhorvát nyelv interferencia-hatása alá kerülnek (és ennek következtében gyakran tükörszavakkal és -kifejezésekkel élnek magyar beszédükben), kellő kritikai hozzáállás nélkül idegen szavakat használnak (rendszerint a szerbhorvát nyelv hatására, amely könnyen befogadja az idegen szavakat), eufemizmusra törekednek (egyes idegen szavak is éppen ezért válnak népszerűvé), ésszerűsíteni akarják a szavak kiejtését (olyan formát alakítanak ki, amelyet könnyebben ki lehet ejteni) stb.

Egy-egy formai neologizmus használata gyakran nyelvhelyességi kérdésnek is számít. Például a kifizetődőség szó teljesen fölösleges, mert a már bejáródott jövedelmezőség szó jól helyettesíti a rentabilitás idegen szót. Szükségtelen továbbá a sportnyelvben bejátszatlan játékosról beszélni, amikor a megfelelő jelentést a felkészületlen szó eléggé kifejezi. A honoráris sem jobb szó, mint a tiszteletdíjas, úgyhogy nem kell vele fölcserélni.

A jugoszláviai magyar nyelv formai neologizmusainak jó része szerbhorvát nyelvből való tükörfordítással jött létre. Az efféle szavak és kifejezések rendszerint nem kizárólagos használatúak, a Magyarországon ismert terminusokkal párhuzamosan élnek (olykor egészen marginálisan). Pl. egyéni képzés (individualno

obrazovanje — önképzés), népvédelem (narodna odbrana — honvédelem), gyermekkert (dečji vrtić — óvoda), szociális munkás (socijalni radnik — szociális gondozó), nyilvános vita (javna rasprava — közvita), évi pihenő (godišnji odmor — évi szabadság), speciális nevelés (specijalno vaspitanje — gyógypedagógia), jogi eszköz (pravnos sredstvo — jogorvoslat), végző gondatlanság (krajnja nepažnja) — súlyos gondatlanság), kikötőkapitányság (kapetanija pristaništa — révkapitányság), alapeszköz (osnovno sredstvo — állóeszköz) stb.

Érdekes tükörfelfejtés a maga nemében az állati takarmány. A szerbhorvát stočna hrana szükségszerűen jelzős szerkezet, ugyanis a hrana szó önmagában rendszerint emberi táplálékot, ételmet jelent, ezért a stočna jelzővel kell külön hangsúlyozni, hogy állatok számára készült táplálékról van szó. Magyarul elegendő a takarmány szónak a használata, már benne van rendeltetése is.

A formai neologizmusok egy része idegen szó. A magyar nyelv nem szívesen fogad be idegen szót új fogalom megnevezésére. Szerbhorvát hatásra, a szerbhorvát nyelv közvetítésével számos olyan idegen szó kerül a jugoszláviai magyar köznyelvbe, amely Magyarországon nem használatos vagy ismeretlen. Például: flomaszter (magyar neve rosttoll), szelotej (pénzragasztó), hullahop (harisnyanadrág), hanzaplaszt (angoltapas), szponzor (védnök), pionír (úttörő), statútum (alapszabály), statutáris (alapszabályból eredő), ambuláns (egészségház, esetleg: ambulancia) stb.

Sajátos helyzetű szó a jugoszláviai magyar radár (a magyarországi radar alakkal szemben). Vajdaság útjain már évek óta nagy táblán olvasható: radárelleőrzés. Magyarországon nincs ilyen felirat, és ha lenne is, nyilván radarelleőrzést olvashatnánk rajta. Szerintünk ebben az esetben a jugoszláviai gyakorlat a helyes. A radár szóalak javára tucatjával sorolhatjuk az analóg példákat (vagyis hogy a radar szónak ugyanúgy idomulnia kell a magyar szavak hangalakjához, mint más idegen eredetű szavaknak): propán, bután, tartán, oktán, tantál, szandál, szantál, szaldó, szaltó, fonográf, kimográf, margó, viganó, torzó, korzó, totó, lottó, masszív, inaktív, szelektív, defenzív stb. Tehát az utolsó szótag magánhangzója megnyúlik. Ez alól a tendencia alól a meghonosodó idegen szavak nemigen vonhatják ki magukat. Szintén hangtani jellegű formai neologizmusnak számít a kollégiális szó (a

szabályos kollegiális alakkal szemben). Nincs összhangban azzal a szabályszerűséggel, hogy a közkeletű idegen szavakban a többesjei hosszú magánhangzó megrövidül, ha a szóhoz idegen eredetű képző járul.

Alaktani jellegű formai neologizmus is akad. Pl. diplomál (diplomáz helyett). A magyar nyelvterület más részén nem használják. Rácz Endre szerint ez „meghökkenítő” képzésű, noha bizonyos analógiák támogatják: pipál ~ pipáz, bridzsel ~ bridzsez, uzsonnál ~ uzsonnázik, sífel ~ sízik stb. Persze a diplomál és a diplo-máz okozta dilemmát megfelelő magyar szókapcsolattal is megoldhatjuk: oklevelet szerez.

Olykor egy-egy jugoszláviai magyar neologizmusnak lokális, helyi változatai is felbukkannak. Ez a jelenség nem tévesztendő össze a nyelvjárásokban tapasztalható neologizációval, amikor is az elavult tájszó helyett köznyelvi szót kezdenek el használni. Az egyik intézményben egyik variáns él, a másikban másik. Például a sajtó általában dolgozónak nevezi a munkaviszonyban levőket, a tartományi hivatalos lap viszont munkásnak (a dolgozó terminust pedig egyáltalán az aktív lakosokra vonatkoztatja, tehát a magán-szektorban levőkre és a szabadfoglalkozásúakra is.) A községi képviselő-testület szókapcsolat helyett néhol községi küldött-tes-tület van használatban, néhol pedig községi szkupstina. A sajtóban szakirányú oktatásról olvashatunk, a rádióban szakmászító oktatás-ról hallhatunk (hallhattunk.)

Némelyik szó néhány évtizeddel ezelőtt neologizmusnak számított, napjainkig viszont már elavult, azt példázva, hogy a neologizmusok köré az archaizmusokkal is összefüggésben van. Közéjük tartozik a rohammunkás, a népfront, a népbizottság, a népkonyha, a beszolgáltatás, a burzsuj, a szövetkezeti otthon, a kulák, a jégszekerény, a társasgépkocsi, a tájékoztatóirodás, a művaj, a munkavállaló, a munkásképviselő stb. Azt, hogy archaizmusok felújításával is keletkeznek neologizmusok, megfigyelhettük a fogalmi neologizmusok tanulmányozásakor (rezolúció, altiszt stb.).

Végezetül ejtsünk néhány szót a nyelvi tervezés szempontjairól! A nemzetiség nyelvhasználatban fokozottabb figyelmet kell fordítani a terminológiai kérdésekre, az idegen szavak kritiká-

jára és egyáltalán a nyelvhelyességi kérdésekre. Ahhoz, hogy a nemzetiségi ember teljes jogú állampolgárként vegyen részt az öngazgatású szocialista társadalom életében, ezt mindenképpen szem előtt kell tartani.

Irodalom

- Bíró Ágnes és Tolcsvai Nagy Gábor szerk.: Nyelvi divatok. Gondolat. Budapest, 1985., 66—71., 72—77., 224—235., 236—245., 246—251.
- Bokor József: A szóképzési archaizmusok és neologizmusok kérdéséhez. Nyr. 109, 185—190.
- Buday László: Magyarország községeinek háztartása az 1908. évben. Pesti Könyvnyomda Részvénytársaság. Budapest, 1913.
- Buda Sándorné: Szókincsünk változása a felszabadulás után. A Nyír-egyházi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. 1972., 293—8.
- Deme László: Nyelv és nyelvészet a tudományos-technikai forradalom idején. Nyr. 95, 395—407.
- Fábián Pál—Szathmári István—Terestyéni Ferenc: A magyar stilisztika vázlatja. Tankönyvkiadó. Budapest, 1958.
- Fónagy Iván—Soltész Katalin: A mozgalmi nyelvről. Budapest, 1954.
- Grétsy László: A társadalmi-gazdasági változás és a nyelv. Valóság. 1960., 5. 68—73.
- Grétsy László szerk.: Mai magyar nyelvünk. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1976., 9—32.
- Jovan Ćirilov: Rečnik novih reči. Narodna knjiga. Beograd, 1982.
- Kovalovszky Miklós: Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései. NyFK 115.
- Lőrincze Lajos: Nyelv és élet. Budapest, 1953.
- Matijevics Lajos: A jugoszláviai magyar diáknyelv. Újvidék, 1975.
- Terestyéni Ferenc: A neologizmusok kérdéséhez. MNy. LI, 297—302. és 463—468.
- Tolnai Vilmos: A nyelvújítás. Budapest, 1929.

A BÁCSKAI NYELVJÁRÁSOK VÁLTOZÁSA ÉS A KÖZNYELVI
NORMA

Papp György

1. A nyelvjárás, köznyelvi norma önmagában és általánosságban nyelvészeti közhely, talán még a messzi állomásaik között zajló folyamat, a változás is, amelynek bizonytalan metszéspontját regionális köznyelvnek nevezzük, igaz, mostanában egyre szemérmesebben, más kifejezésektől háttérbe szorítottan. Módszertani, szinteződési, elvi kérdésekben előrehaladottak a magyarországi kutatások. Nekünk a Vajdaságban az az érdeemes tehát foglalkoznunk, ami nálunk, nemzetiségi környezetben, a tér és nyelvállapot tekintetében sajátos: gondjainkkal, küszködéseinkkel.

2. A jugoszláviai magyar nyelv közegében valami történik, sok minden változik, ami a szakirodalomban tapasztaltakhoz hasonló, de irányában, eredményeiben talán még bonyolultabb, mint az egyenmű (homogén) magyar nyelvközösség átalakulása. Nem az egyenjogúság, egyenrangúság kérdéseire gondolok. Ez nálunk a törvény, alkotmány szava. Mégis: a két végpontot, nyelvjárást és köznyelvet, az egész magyar nyelviséget megkerülő harmadik lehetőség is kísért. Jobb nevet nem találunk folyamatára, mint a regionális köznyelv, jobb leképzési modellt sem, mint a magyar szakirodalomban kifejtett hipotézisek. Nem lehetetlen azonban, hogy a mi tényanyagunk is gazdagítja vagy éppen bizonytalanítja ezt a koncepciót.

3. Örvendetes az a figyelem, amellyel a magyar nyelvtudományi érdeklődés felénk, sajátosságaink felé fordul, például Imre Samu, Deme László, Szathmári István, Kovalovszky Miklós, Balogh Lajos cikkeiben, tanulmányaiban. Ez az egységes magyar nyelv felőli nézőpont hiányzik problémáink részvizsgálataiból, amelyek viszont az általános kérdésfelvetéseket árnyalják.

4. Imre Samunak a tanácskozáson elhangzott bevezetőjében hallottuk, hogy a nyelvi változás felderítése a nyelvi állapot tisztázását feltételezi. A jugoszláviai magyarságnál,

a Vajdaságban, Bácskában, szűkebb kutatási területemen, Kanizsán (Kanjiža) az eredeti nyelvjárási állapot is sajátos volt. Balogh Lajos kifejezésével élve, azt mondhatjuk, hogy már az állapot is a „nyelvi összekuszálódás” (Nyelvjáráskutatás és szociolingvisztika. MNy. LXXIV, 44-55), azaz a változás terméke. Az 1750-es évektől kezdve mondhatni 150 esztendőn át tart a szórványos, a Heves megyei szökött jobbágyok feltűnésével kezdődő, majd a szervezett betelepítéssel gazdagodó folyamat. Legtöbb esetben a kirajzási pontokat sem ismerjük megnyugtató bizonyossággal, tehát hiányzik a térbeli, időbeli összehasonlítás szilárd viszonyítási pontja. A rárétegződő, „szivárgó” betelepedés kettős következménytel jár: a bonyolult térbeli nyelvjárási viszonyokkal, illetve az azonos településen belüli több nyelvjárás egymásra rétegződésével.

Ami a nyelvi heterogenitást illeti, Bácskában három nagyon halványan körvonalazódó település csoportról beszélhetünk: a Tisza mentéről, Közép-Bácskáról (kelet-nyugati irányban értelmezve) és a Duna mentéről. Néhány nagyon általános közös jegytől eltekintve azonban csak három-négy településből álló tömbök erővonalait érzékelhetjük, vagy nyelvjárási szigeteket találunk. Talán a Tisza mente a legegységesebb.

A nyelvjárási rárétegződés viszont sokszor kétszeres vagy háromszoros is. Kanizsára például 1755 táján ě-ző csoport érkezett, ezek az 1800-as évek elején már a nagygazdák, középbirtokosok rétegét képezték. Földjeikre tanyásként, szegény községi lakosként újabb, ö-ző betelepülők érkeztek 1830 körül. Az ö-zés vagy felerősödött az azonos kirajzás szerint faluvá szerveződés (Adorján esetében) következtében vagy meggyengült, az e-zéshez közelített, s inkább földrajzinév-kövületekben él (Hateröm, Lehögő, Pörös), de az alakváltozatok esetében (veres ~ vörös, csepp ~ csöpp stb.) a hajdani különbségek városrészenként is érzékelhetők.

A sok helyről hozott örökség egy laza nyelvállapotban szüntездött a századfordulón, majd az 1930-as években, végül pedig 1945 után; attól függően, hogy a termőföldek minősége mozdítatlan, gazdag életmódot, a kialakult nyelvállapot megszilárdulását hozta-e magával (pl. Horgos, Bácskertes, Feketics esetében) vagy az újabb elvándorlást, további nyelvi keveredést (Ada, Kanizsa, Temerin).

5. Különböző örökségeket, nyelvközösségeket értek ily módon a nyelvjárások bomlását előidéző gazdasági, társadalmi, művelődési és nem utolsósorban a többnyelvűsödési változások.

Az átalakulásban az egzisztenciális indítékú területi átcsoportosulás, átrétegződés játszotta, játssza a fő szerepet. A paraszti életmód feladásával, megváltozásával — amely a szövetkezeti mozgalom korlátozottabb jellegénél fogva korántsem volt olyan gyors és intenzív, mint Magyarországon — a magyarság addig területileg kötött rétegei fél ipari, ipari foglalkozásokra tértek át, ami viszont a fejlettebb vidékek, városok felé áramlást hozta magával. Két nagy központ, Újvidék és Szabadka vonzásköre a legerősebb, a választás közöttük viszont nem azonos eredménnyel jár.

A nagyobb hatósugarú átcsoportosulást erősíti a Bánátból való tömeges áttelepülés. Sokan adták el földjüket Szajánon, Torontálvásárhelyen (Debelyacsa), Székelykevény (Skorenovac), Torán, Ittában, és kerültek a két nagy város közelébe vagy a Tisza menté településeire, néhol külön utcákat, településrészeket is alkotva, máshol csak szórványokban.

Közben a kisebb hatósugarakban, a kisvárosok, községek területén is fontos változások történtek. Felbomlott a tanyai-városi kétlakosság, mert a hajdan oly kiterjedt tanyavilág emberi lakhelyeit nálunk is már sok helyen a sárga löszfoltok sejtetik. A tanyai lakosság a több évszázados életformát feladva a falvakba húzódik, a falvak lakossága viszont a kisebb-nagyobb városokba, Kanizsára, Zentára, Adára, Becsére, Bácsstopolyára, Szenttamásra, Verbászra, Kúlára, Zomborba, Apatinba kerül, az elhelyezkedési lehetőségek után kutatva.

6. Ez látszólag a teljes vertikális rétegződés kibontakozása, és nagyon kedvez a regionális köznyelvűség kialakulásának. Hatásfokát erősítette a 15 évvel ezelőtti iskolareform egységes középiskola nevű intézménye, amely — míg létezett — két évvel hosszabbította meg az általános iskolai oktatást, a tanulókat a falusi, tanyai iskolákból a vidéki kisvárosokba összpontosítva. Az kétségtelen, hogy a régi területi összefüggéseket, közösségek erővonalait őrző nyelvjárások fellazultak. Lehet-e viszont regionális köznyelvről, köznyelvi normáról beszélni? Sok minden ad kételkedésre, aggodalomra okot. Még a homogén tájegységeken nyugvó köznyelvi változatoknak is az igazi nagyvárosok a reprezentánsai,

hordozói, amelyeknek elevensége mozgásban tartja, tisztítja a nyelvet is. Nálunk azonban a nyelvi mintát adó urbánus környezet két okból is hiányzik.

Egyrészt azért, mert a városok nem hagyományos tájegységek központjait képezik, másrészt azért, mert a vertikális rétegződés csúcsán álló nagyvárosok, a legdinamikusabb, a közlekedési vonalak metszéspontjában álló központok, Újvidék, Verbász, Zombor, Zrenjanin (Becskekerek), Kikinda népi, tehát tömeges magyar nyelve szegényes, töredékes. A véglegesen letelepedő munkásság, műszaki értelmiség ugyanis többnyire választás elé kerül vagy kényszerül. Vagy a magyar nyelvi igényesség, nyelvi és normatudat felé orientálódik, mert erre ösztönzi hivatása, tájékozódási igénye, vagy ami a gyakoribb, egy-két nemzedéki átfutással a környezeti nyelv felé sodródik, tehát nem töltheti be a köznyelv elemeit akkumuláló, használó egyén és réteg szerepét. Az első tudatos erőfeszítést igényel, és Deme László többször felvetett kérdése jogosnak látszik: elvárható-e az egyéntől a tudatos és személyes erőfeszítés átlagosan?

Másrészt a normának nem a megfogalmazottság az egyetlen ismérve. Az elveket, szabályokat igényné, belső értéké, normatudattá kell mélyíteni. Ez nemcsak rádiót hallgatva, televíziót nézve, könyveket olvasva válik közösségi jellemzővé, hanem elsősorban a nemzetiségi mikrokörnyezetben csiszolódva, alakulva. E tekintetben a szókinccs mint nyílt rendszer és a nyelvi alaki jellemzői, hangállománya mint zárt rendszer eltérő viselkedésű.

7. A kétéves kutatások mégis arra engednek következtetni, hogy nálunk is lehetséges a nyelvi felzárkózás, és — ha erős táji színeződés árán is — a köznyelvűsödés. Igaz, a Szathmári István által felvázolt (MNy. LXX, 331), a regionális köznyelv szempontjából jelentős településtípus közül a legrangosabb hiányzik, de vannak egységes, nem szélsőséges nyelvjárási sajátosságokat összefogó központok, mint Becse, Csantavér, Topolya, heterogén nyelvjárásterületeket összefogók, mint Kanizsa. Nagyon egységesek a nyelv változásának tendenciái a városok közelében levő, dinamikus fejlődő, egységes nyelvjárási bázist őrző kisebb településeken is, mint Temerin, Kupuszina, Kishegyes.

Ezekben a környezetekben a kellő tekintélyű, közvetlen nyelvi mintát adó, nyelvileg igényes réteg hatására megindulhat a

változás, egységesülés; a szűkebb összetartozást kifejező nyelvjárási, a nyelvmegtartás, a nyelvi felemelkedés többszörös kötődéseiből.

8. Az is kétségtelen, hogy a vidéki kisvárosok, nagyközségek művelődési életének légköre jóval ritkább, a köznyelv felé orientálódó egyén magárahagyatottabb, nyelvérzéke, normatudata sajátos jelenségeket produkál. Ezek közül csak a legsajátosabbakat említtem meg:

a) A szituációs, beszédhelyzeti változatok jóval szegényesebbek, mint a homogén nyelvi közegekben.

b) Egyre több a tartalmi felépítés, szerkezeti logika szerint idegen elem, szó, kifejezés, amelyek a nyelvérzék analógiás mozgását, biztonságát nagyon bizonytalanítják.

c) Az egyéni, kisközösségi nyelvváltozatok szabadabban kerülnek felszínre, és ez a köznyelv „pótanyaga” minőségben jelent veszélyt. Az üzemi, munkaközösségi, kiadói házi zsargonok sokszor tet-szelegnek tudatosan a nyelvi norma szerepében.

d) A normaigénynek a jó szándék ellenére nagyon szélsőséges esetei is vannak. A reggelizik helyetti reggeliz alakok, az általános iskolai tanulóknak még a dolgozataiban is felbukkanó kecseg, kecsi (a köcsög és kocsi helyett) arra engednek következtetni, hogy működik valamiféle babonákon alapuló nyelvi tudat, amely az ikes igéket helytelennek tartja, a nyelvhelyességet, esztétikai igényt a minél nyíltabb magánhangzók használatával azonosítja.

e) Nagyon talányos az egyre terjedő álregionalizmus közéleti helyzetekben. Értekezleteken, tanácskozásokon, de akár színes karcolatokban is sokszor hallhatunk, olvashatunk stilizált nyelvjárási szavakat, alakokat. Érdekes, hogy a jelenség egy-egy kisvárosra köthető.

9. Végezetül feladatainkról szólnék. Először is a helyi értékeket, sajátosságokat is hordozó regionális egységet is jelentő elemeket kell felkutatnunk, az ezekhez való nyelvészeti viszonyulásokat tisztáznunk. Sajnos, a magyar nyelvészeti közvéleményben is van — hallgatólagon — szép és kevésbé szép nyelvjárás. Sok kérdésre még nehéz válaszolnunk. Mekkora például a regionális köznyelviséget megteremtő minimális tájegység vagy nyelvhasználó réteg, melyik tényező milyen súllyal esik latba stb.

- (6) a) ~ Megjöttem! j) ~ Ajtó!
- b) ~ Ószeres! k) ~ Villany!
- c) ~ Halló! l) ~ Telefon!
- d) ~ Figyelem! m) ~ Csengettek!
- e) ~ Ébresztő n) ~ Azonnal!
- f) ~ Hét óra! o) ~ Pillanat!
- g) ~ Asztalhoz! p) ~ Indulok!
- h) ~ Vigyázat! q) ~ Kész a ~ vacsora!
- i) ~ Vigyáztam! r) ~ Kezdődik a ~tévé!

Ezek mind valamilyen cselekvés sürgős elvégzésére figyelmeztetnek.

A burkolt felszólítások stilizált eső dallamának van egy különleges változata, ami talán a felszólító hatást fokozza. Ebben a változatban az elülső plató helyén emelkedő dallamot találunk (vö. 7a, 7b), illetve az elülső plató utolsó szótagja fölép (7c). (Természetesen a dallam legutolsó szótagja itt is erősen megnyúlhat.) E változatot a dallamkezdő szótag írott alakja elé helyezett dobogócskával jelölöm:

~x.

- (7) a) ~ Zsolt!
- Zs^oolt—
-
- b) ~ Feri!
- F^eri—
-
- c) ~ Professzor úr!
- Profes^{szor} úr—
-

De a magyarban nemcsak a burkolt felszólítások kaphatnak stilizált eső dallamot, hanem a gyermeknyelvi (vagy gyermeknyelvet utánzó) kérdések is. Pl.:

- (8) a) ~ Én győztem!
- b) ~ Villanyvasutat is kaptam!
- c) ~ Úgyse tudsz megfogni!
- d) De ~ igen!
- e) ~ Bee!
- f) ~ Indulunk ~ Keszthelyre!
- g) ~ Új ruhám van!

3. Térjünk most át a stilizált eső dallam jelentésének a kérdésére.

Az angol stilizált eső dallamot a kutatók egy része a beszélő és hallgató közötti nagy fizikai távolsággal, illetve a beszélőnek vagy hallgatónak a másik fél számára való nem-láthatóságával magyarázza, és így a kiáltással hozza kapcsolatba (pl. Pike 1945: 187, Abe 1962: 520, Liberman 1978: 19). Gibbon (1976: 280-81) a távolságot már metaforikusan tekinti, és úgy tartja, hogy a szóban forgó dallam funkciója a kontaktusteremtés beszélő és hallgató között. Ladd (1980: 172-79) viszont nem fogadja el, hogy itt a távolságnak (akár valódi, akár metaforikus értelemben) szerepe volna; szerinte a stilizált esés funkciója az, hogy „prediktábilis vagy sztereotíp elemet jelezzon az üzenetben” (“to signal an element of predictability or stereotype in the message”; i.m 173). Ezt a jelentéstartalmat 'rutinszerűségnek' fogjuk címkézni. Ladd szerint tehát a stilizált eső dallam használatának a titka nem a távolság áthidalása (a kapcsolatteremtés), hanem a rutinszerűség. A dallam azt sugallja, hogy a beszélő az üzenet tartalmát természetes, kis hírértékű, mindennapos dolognak tartja, amiben nincs semmi rendkívüli, nincs semmi meglepő.

Az mindenesetre tény, hogy nem mindig a fizikai messzeség váltja ki a stilizált eső dallamot a magyarban sem. Ilyen dallamot ugyanis a hallgató közvetlen közelében, csöndesen is előállíthatunk, pl. ébresztéskor. Ilyenkor a metaforikus „távolság” lehet a magyarázat. Pl. aki alszik, az „messze jár”, és akkor is „távol van”, ha a fülébe súgjuk az ébresztő szavakat.

A távolság áthidalása, a kapcsolatteremtés, kétségtelenül gyakori motívum a stilizált eső dallam használatánál, legalábbis a burkolt felszólítások körében. A gyermeknyelvi kérdések körében azonban nem. Az ilyen megnyilatkozások stilizált eső dallammal való kimondásához sem valóságos, sem metaforikus távolság nem szükséges, hiszen ezek a beszélő és a hallgató közötti párbeszéd kellős közepén is elhangozhatnak.

De ha a távolság leküzdésének a szándéka nem közös elem, akkor mi a közös az eddigi példákban? Mi a magyar stilizált eső dallam jelentésének stabil komponense? Úgy tűnik, hogy a rutinszerűség. Ennek igazolására lássunk néhány példát.

jesítményekkel lehet. Ez igaz, de amikor egy kérkedő megnyilatkozáshoz választjuk a stilizált eső dallamot, akkor úgy teszünk, mintha a szóban forgó rendkívüli dolog a mi számunkra rutinszerű volna. Amikor a gyermek ezt mondja a pajtásának:

(20) ~ Villanyvasutat is kaptam!

akkor ezt a jelentős eseményt úgy jelenti be, mintha őnáluk az ilyesmi normális, természetes dolog volna. Ettől a megjátszott rutinszerűségtől lesz a mondat kérkedő.

Elöl eső dallammal a bejelentés komolyabb, súlyosabb hatású, és nem is kérkedő:

(21) \ Villanyvasutat is kaptam!

A 'rutinszerűség' tehát minden kétséget kizáróan fontos és állandó komponense a magyar stilizált eső dallam jelentésének. (Természetesen az 'önállóság' komponensén túl, ami az eső jellegű dallamok általános jelentése.) A burkolt felszólítások rutinszerűsége valóságos, a kérkedéseké megjátszott. Ladd (1978, 1980) megállapítása a stilizált eső dallam jelentéséről tehát a magyarra is áll, és feltehetően univerzális érvényű.

De vajon a rutinszerűség (plusz önállóság) kimeríti-e a magyar stilizált eső dallam jelentését? Úgy tűnik, hogy nem. Valahányszor ilyen dallamot használunk, nemcsak azt fejezzük ki vele, hogy a megnyilatkozás tartalma rutinszerű, hanem azt is, hogy valamit várunk a hallgatóunktól. (Nem véletlen, hogy minden példánk végén felkiáltójel állt.) A burkolt felszólítások esetében azt várjuk a hallgatóunktól, hogy valamit megcselekedjen, a kérdés esetében meg azt, hogy el legyen ragadtatva. Nevezzük ezeknek az elvárásoknak a kifejezését a stilizált eső dallam 'mozgósító' jelentésének.

Tiszta rutinszerűség (mozgósítás nélkül) nincs a magyarban. Ebben már eltér az angol és a magyar stilizált eső jelentése. Az angol stilizált eső dallam olyan megnyilatkozásokon is használatos, amelyeknek semmiféle mozgósító jellege nincs, csupán-csak rutinszerűek, pl.:

(22) Daddy forgot his brief—case— (Ladd 1980: 174)

A magyar stilizált eső dallam ezzel szemben nemcsak rutinszerű, hanem egyúttal mindig mozgósító jellegű is. Pl. a következő kijelentés rutinszerű, de amellett vagy felszólító értékű (23a), vagy kérkedő (23b):

(23) ~ Esik az ~ eső!

a) És azt ígérted, hogy ha esik, moziba megyünk.

b) Lám, előre megmondtam.

A magyar stilizált eső dallam jelentése tehát így általánosítható: 'önálló + rutinszerű + mozgósító'.

Hivatkozások

- Abe, I. 1962., „Call-Contours.” In: Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences, Helsinki. The Hague: Mouton. 519-23.
- Bolinger, D. 1986. Intonation and Its Parts. London: Edward Arnold.
- Deme L. 1962., „Hangsúly, szórend, hanglejtés, szünet.” In: Tompa J. (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere, II. Budapest: Akadémiai Kiadó. 457-522.
- Fónagy I.—Magdics K., 1967. A magyar beszéd dallama. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Gibbon, D., Perspectives of Intonation Analysis. (Forum Linguisticum vol. 9.) Bern: Lang.
- Gussenhoven, C., 1985. „Intonation: a Whole Autosegmental Language.” In: H. van der Hullst—N. Smith (eds.): Advances in Nonlinear Phonology. Dordrecht—Cinnaminson: Foris. 117-31.
- Ladd, D. R. Jr., 1978. „Stylized Intonation.” Language 54 517-40.
- _____. 1980. The Structure of Intonational Meaning. Bloomington—London: Indiana University Press.
- Leben, W. 1976., „The Tones in English Intonation.” Linguistic Analysis 2: 69-107.

- Liberman, M., 1978. The Intonational System of English. Dissertation, MIT. Distributed by Indiana University Linguistics Club, Bloomington.
- Pike, K. L., 1945. The Intonation of American English. Ann Arbor: University of Michigan Press.

PRESZTÍZSVÁLTOZAT, STIGMATIZÁLT VÁLTOZAT

G. Varga Györgyi

Előadásom címéül a szociolingvisztikának két kulcsszavát választottam, jelezvén, hogy mai nyelvhasználatunk egynéhány jelenségéhez milyen megközelítésben kívánok hozzászólni. Ily módon a következő kérdésekre keresek választ:

a) A szinkroniában is észlelhető nyelvi változások milyen társadalmi közegben keletkeztek.

b) A társadalom különböző rétegei hogyan viszonyulnak az új jelenségekhez.

c) A változás következményeként létrejött variánsok használatát befolyásolja-e, ha igen, akkor milyen irányban a beszéd-situáció.

A továbbiakban a szokásosabb „nyelvi változás” terminus helyett inkább a „nyelvhasználatbeli változás”, ill. „váltakozás” műszót használom, mert itt jórészt olyan jelenségekről van szó, amelyekben még nem dőlt el, hogy lesz-e belőlük nyelvi tény.

Ismeretes, hogy a nyelvhasználatbeli változás teremtette új variáns sorsát jelentős mértékben meghatározza, hogy milyen társadalmi rétegben keletkezett. A magasabb társadalmi közegben létrejött változások hamarabb törnek utat maguknak, gyors a terjedési sebességük, az alsóbb társadalmi rétegek hamar befogadják őket; nagy az esélyük arra, hogy presztízsváltozattá váljanak. — Ha a változás alsóbb társadalmi rétegekből indul el, akkor nagy valószínűséggel a műveltek ellenállásába ütközik, megbélyegzetté válik, a terjedési sebessége lassú, sőt esetenként meg is reked, s az alsóbb nyelvhasználati szint jellemző jegyévé válik (vö. William Labov, A nyelvi változások mechanizmusáról. In.: Társadalom és nyelv 255—85).

A variánsok sorsát eldöntheti, hogy a társadalom egyes életkori, műveltségi és nemek szerinti csoportjai melyik változatot preferálják. Ez a megközelítési mód természetesen összefügg az imént

mondottakkal, de nem azonos vele. Pl. iskolázott fiatalok presztízsváltozattá emelhetnek valamely alsóbb körökből való, az idősebb generáció által rossznak minősített nyelvi formát. — A preferencia vizsgálatában ajánlatos megkülönböztetni a beszélőnek az egyes nyelvhasználatbeli jelenségekről alkotott ítéletét a tényleges nyelvi gyakorlatától. A vélemény és gyakorlat között igen gyakran tapasztalható diszharmónia, az emberek sokszor észre sem veszik, ha általuk is megbélyegzett nyelvi formát használtak.

A beszédsszituációt semmiféle élőnyelvi vizsgálatban sem lehet figyelmen kívül hagyni. A beszédsszituáció bevonásával az előre gondosan megtervezett — de le nem írt — beszédttől a teljesen spontán megnyilatkozásig terjedő széles skálán figyelhetjük meg a kiválasztott jelenségeket.

A „presztízsváltozat” és a „stigmatizált változat” egymással élesen szemben álló fogalompár. Ha azonban alkalmazni akarjuk őket a nyelvhasználatbeli variánsokra, kiderül, hogy gyakran nem lehet őket egyértelműen minősíteni, szétfeszítik a „skatulyákat”. Egyik-másik jelenségben alig-alig észlelhető értékbeli különbség, sőt az is megesik, hogy a presztízsz—stigmatizált fogalompár egyike sem alkalmazható rájuk; más variánsokban nagyon világosan kitetszik a társadalom értékítélete. E két pólus között elhelyezkedő jelenségeket tehát csak egyenként lehet minősíteni.

A nyelvjárási forrású változatokban pl. az h—ö szembenállásban, területenként más és más e variánsok tekintélye. Ismeretes, hogy a szegedi emberek büszkén vállalják az ö-zésüket, de — ki tudja miért — a kecskemétiak már nem. Az enyhén ö-ző nyelvjárástípusokban pedig a nyelvjárásuktól elszakadóban levő beszélők az h-ző alakokat preferálják, választékos beszédet igénylő élethelyzetben h-t használnak a köznyelvi fakultatív variánsokban, a köznyelvben szokásosnál nagyobb arányban. A kevésbé kontrollált beszédükben nagyobb szerepet kapnak az ö-ző alakok.

A morfológiai jelenségek közül az ikes ragozásnak igen nagy a tekintélye. Még azok a beszélők is pártfogolják, elismerően nyilatkoznak róla, akik képtelenek végigragozni egy ikes igét, mert nem tudják, hogy saját feltételes és felszólító módja is van, ill. feltételes módja inkább csak volt. Az osztatlan társadalmi elismerés ellenére kevesen használják szabályosan az ikes

igéket, pontosabban: az eszem presztízsváltozat, az eszek még stigmatizált, a paradigma többi elemében aligha volna szerencsés ilyen határozott ítéletet alkotni. — Az ikes ragozásnak ez a ki-kezdhetetlen tekintélye lehet az oka annak, hogy a paradigma egyik eleme: a felszólító mód 3. személyének ragja olyan tömegesen jelenik meg nem ikes igéken is. Éppen 25 esztendeje hívta fel a figyelmet erre Nagy J. Béla (NyFK. 254), majd Tompa József is (MNYhely. 7), de tendenciaszerűvé csak a legutóbbi időkben vált. Adataim magasan kvalifikált értelmiségi közegből valók, nagyon gondozott beszédet igénylő élethelyzetekben hangzottak el, s alig hihető, hogy keletkezésükben bármi közük volna a nyelvjárási „gyűjjék be, űjjék le"-féle formákhoz. Íme egy csokorralaló a példáim közül: állják, alakulják ki, szolgálják, tanulják, izgulják, elindulhassék, elmélyedjék, szólják. Az írott nyelvből vett, nyomtatásban is megjelent adataimról itt most nem szólok. — Tapasztalatom szerint az -ék ragnak ez a szokatlan használata művelt társadalmi közegből indult el, ill. van terjedőben, és — mint a reciprokumok általában — választékos beszédet kívánó beszédhelyzetben keletkezett, s használata is ilyen szituációra korlátozódik: csak erős önkontroll alatt álló beszédből van ilyen adatom, de nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy egy új presztízsváltozat jelentkezésével van dolgunk.

Nézzünk meg egy másik morfológiai kérdést: a -ban/-ben és a -ba/-be rag megkülönböztetését. Itt a grammatika szabályaihoz való igazodást megkívánja a választékosságot igénylő beszédhelyzet; ennyiben presztízsváltozat a -ban/-ben a megfelelő helyeken. Familiáris nyelvi közegben azonban a művelt emberek beszédében is gyakori a -ba/-be a -ban/-ben helyén; a nyelvi közízlés nem ítéli ezt meg nagyon szigorúan, tehát pl. „A szobába van"-féle megoldást csak némi kétségekkel, fenntartásokkal minősíthetjük stigmatizáltnak, inkább csak olyan formának látszik, amelynél van jobb is, kívánatosabb is. — A -ban/-ben ragnak az említett megszorításokkal érvényes presztízse, és a beszélt nyelvben való megszilárdulási folyamata is megteremtette a maga reciprokumát: a -ban/-ben ragot a -ba/-be helyén, ez is elsősorban választékoságra törekvő beszédben fordul elő, nem megy ritkaságszámba, de elterjedtségi foka korántsem olyan mértékű, mint az imént említett -ék ragé.

Említsünk meg egynéhány egyértelműen stigmatizált nyelvhasználatbeli formát is, csak amúgy felsorolásszerűen:

a) Az -e kérdőszónak a tagadószóhoz vagy az igekötőhöz való kapcsolódása: „Nem-e tudod, hogy...”, ill. „El-e mégyszétálni?” eh.: „Nem tudod-e, hogy...”, ill. „Elmégyszét-e sétálni?”

b) Elemisméltés a főnévi mutatónévmás tárgyragos alakjában: aztat, eztet.

c) Ide tartozik az ún. „nákozás”, vagyis az általános ragozás feltételes módjában E/1. személyben a -nák morfémacsoport használata -nék helyett: „Én olvasnák” eh.: „Én olvasnék”.

d) Meg kell említenünk az ún. „süksüközés”-t is, azaz a -t végű igék felszólító módjának használatát kijelentő mód helyett. Igaz, e jelenség szelídebb változata a „szukszüközés” terjedőben van, az sz-es megoldású forma fel-felbukkan a televízióban, a rádióban, sőt az egyetemi katedrán is. Pl.: „Ha most elszalaszszuk a lehetőséget, jóvátehetetlen hibát követünk el”. Az ilyen és hasonló példák ellenére sem módosult e jelenségről alkotott értékítélet.

E felsorolással semmi olyat nem mondtam, amit a jelenlevők ne tudnának. Azon mégis érdemes elgondolkodni, hogy milyen ismérvek teszik stigmatizálttá e nyelvhasználatbeli alakokat. Elsőnek említem a nyelvi közízlést, a művelt emberek ítéletét. Ez fontos tényező, de nem tekintem perdöntőnek, hiszen — mint láttuk — a beszélőnek valamely nyelvhasználati formáról alkotott véleménye és a tényleges nyelvi gyakorlata között nincs mindig összhang. Nyomósabb érvnek és a kérdést eldöntő ismérvek tekinthetjük, hogy az imént szigorúan stigmatizáltak minősített nyelvi alakokat a művelt beszélők a legkövetlenebb, a legfesztelenebb beszédhelyzetben sem használják. Ezek a formák a parlagi beszéd jellemző jegyei.

Elnézést kérek a hallgatóságtól, ha a szakmában közhelyszerűnek számító kérdéseket hoztam szóba, s nemegyszer a felszínen maradtam, de a jelenségek mélyebb elemzésére itt nem nyílt lehetőségem. Csupán azt kívántam jelezni, hogy hogyan gondolkodom a címben megjelölt fogalompár alkalmazásáról.

„LAZÍTÁSI FOLYAMATOK” A KÖZNYELVBEN

Szende Tamás

Noha a jelen magyar társadalmának zavarai semmiképp nem értelmezhetők generációs problémaként, a mindennapi nyelvi kommunikáció egy lényeges vonatkozásában mégis helyénvaló komolyan venni ilyen feltételezést. Vértés O. András (1987) említése szerint egymással beszélő fiatalok közlései „nehezen érthetők”, szélsőséges esetben: „egy ideig nem is tudni, magyarul beszélnek-e”. Általában is, közvetett ismérvek alapján akár normatív köznyelvnek tekinthető beszédközlésekben olyan ejtésformák tükröződnek, amelyek minősítése leggyakrabban a „(fokozott) beszédsebesség”, másfelől a „tagolatlanság”, azaz a nyelvi jelek egyértelmű azonosítását szolgáló elemelkülönítés hiányának fogalmaköréből veszi jelzőit. Nyelvi értelemben minden anyanyelvi beszélő abszolút hallású. Tehát a kérdés, hogy milyen hangtani jelenség(ek)et takarnak az említett megfigyelések, tudományosan időszzerű és hitelesen indokolt.

E jelenségek hangtani tartalmának és jellemzőinek feltárásához a szegmentumsorok (beszédhangok szekvenciáinak) képzésére vonatkoztatva adottnak vesszük, hogy (i) bármely spontán beszédközlemény lehet egyszerre gyors—tagolatlan, gyors—tagolt, lassú—tagolatlan, lassú—tagolt, és (ii) mindkét minősítés viszonylagos, kettős értelemben: (ii/a) nincs kategorikusan elkülönítő ismérve egyiknek sem, másfelől (ii/b) mindkettő (gyors/lassú, tagolt/tagolatlan) kimondatlan összevetést foglal magában, azaz „valamihez viszonyítva olyan”.

A naiv megfigyelő logikájával egybehangzóan és egybehangzóan az úgynevezett természetes fonológia irányzatával (erre ld. főként Stampe 1973/1979, Donegan—Stampe 1979, Dressler 1984) kikötjük, hogy minden szekvenciának van egy szabály irányította, a fonológiai alapalakot szorosan követő realizációja, amely — bi-

zonyos körülmények hatására — torzításokat szenved a beszédprodukción. (i) Feszítés [fortition] révén, amely megnyilvánulhat például az igazodás elmaradásában (út/ja), elembetoldásban (kö-lön^öböz^ö), szótagajtásban, és így tovább, a nagyobb mértékű tagoltság érvényesül. (ii) Lazítás [lenition] következtében, mint amilyen az eredetileg a fonológiai képlethez hozzátartozó valamely elem(ek) kiiktatása, a redukció, teljes szekvenciárszek hangzási egyneműsítése vagy megcsonkítása stb., mind az egyes elemek, mind a közlemény egésze nehezebben azonosítható. Köznapi beszédben ezek az utóbbi torzításfajták vannak erős túlsúlyban. (Érdekes megjegyezni, hogy a báziselmélet szerint a közlő a beszédképességéhez mérten nehézségeket okozó hangok és szekvenciák csoportjait az ilyen nehézségeket már nem tartalmazó, egyébként azonos alternatív elemekkel, csoportokkal igyekszik helyettesíteni. Mivelhogy „a beszélő állat tökéletlenül alkalmazkodott a beszédhez”, vö. Stampe 1973/1979, 39.) Vizsgálataim szerint a túlsúly: kétórányi dialógusban 2055 egy—tíz szavas minta, egyenként egy—három lazítási típussal.

A szegmentumokon végbemenő lazítási folyamatok főbb (leggyakrabban alkalmazott) fajtái a következők. (i) Redukció: egy vagy több képzőmozzanat kihasználatlan; egy vagy több másodlagos disztinktív jegy képvisellete hiányos; a szótagstruktúra érintetlen marad. Például az ezeket [z] eleme esetében a redukció abban áll, hogy a nyelv elülső, (apiko)dorzális része kisebb felületen, mert lazábban kerül érintkezésbe a dentialveoláris szájpádfelülettel; akusztikailag az eredmény: a frikciós zörejjösszetevők rövidebb időtartamúak, alacsonyabb intenzitásúak és szűkebb sávszélességűek; fonológiailag az eredmény: a [+folyamatos] jegy képvisellete hiányos. Nagy gyakoriságának valószínű magyarázata az, hogy a legkevésbé távolítja el az alapalaktól az ejtett alakot, „ejtéstkönnyítő” szerepe mégis számottevő. (ii) Törlés: a fonémarealizációból a fő és a másodlagos azonosító jegyek eltűnnek, de úgynevezett fonetikai nyomokat hagynak hátra (például legalább egy elsődleges jegy [a nazalitás] átterjed a szekvencia szomszédos szakaszára, a kiiktatott szegmentum eredeti hangkörnyezetében lentő típusú, normatív vagy hiperkorrekt ejtésmódot idéz elő, ld. a tantárgypedagógia r-jének törlésével az á és a gy ejtése norma-

tív, noha hétszótagos, nem fókuszált szekvenciában redukciót vár-
nánk). A szótagstruktúra megegyezhet az alapalak szerintivel, de
meg is változhat a törölt egység pozíciójától függően. (iii) Ki-
hagyás: a fonéma képviselője hiányzik a szóalakból, azaz:

$$/x_k x_{k+1} x_{k+2}, \dots, x_{k+n}/ \longrightarrow /x_k x_{k+2}, \dots, x_{k+n}/$$

amennyiben a szóhatárjegytől számított második egység törlésére
került sor. A megkülönböztető jegyek értelemszerűen elmaradnak,
fonetikai nyom csak annyiban figyelhető meg, amennyiben a kiha-
gyás korlátozza további lazítások létrejöttét a szekvencia adott
helyén. A szótagszerkezet megváltozik, és megváltozhat a szótag-
szám is. (iv) Csonkítás: szóhatárok mentén induló kihagyás, az
alapalak legalább egy elemének megtartásával, például szóval →
[[so]]. A szótagszerkezet föltétlenül változik, a szótagszám eset-
legesen. (v) Szekvenciaredukció: egy artikulációs szakasz lazí-
tása redukció halmozott jelentkezésével a szekvencia valamilyen
értelemben azonos jellegű összetevőinek során, például az összes
zárelem lazításával (én egy kicsit → [ē̃ ɛ̃ ɰ̃]₁^{ts}) további la-
zítási jelenségek lehetőségével. (vi) Szekvenciázszorítás: a
szekvencia egy jelentéstanilag—grammatikailag—pragmatikailag
egységként azonosítható szakaszának olyan csonkítása, hogy az
egységen az alapalakban nem szereplő összetevők is megjelennek;
például szóval [hsz] → [s^ə], több fonémaképviselő elhagyásával
és nemritkán az eredeti hangrendi érték megváltozásával; szótag-
szerkezet és szótagszám egyaránt megváltozik. (vii) Fúzió: az
egymáshoz kapcsolódó elemek egységes, de az eredeti szegmentumok
realizációjától eltérő artikulációs—akusztikai szakaszt alkotnak,
például szóval azt → [[so'vɔst]]. A szótagstruktúra megváltozik,
a szótagszám attól függően módosul, hogy az érintett egységek
szótagalkotók-e.

Úgy tetszik, a lazítást elszenvedett közlésfolyamatokkal
kapcsolatos észlelési élményünk, hogy azok „tagolatlanok”, nem
szorul külön magyarázatra. „Tagolatlanabbak”, mert alapul szol-
gáló fonológiai alakjaik a lazított beszédprodukciónban kifejtet-
leneőbbek. Fölmerül azonban két nehezebben megválaszolható kér-
dés. (i) Miért kerül sor a köznyelvi beszédben egyáltalán lazí-

tásra, ha annak végeredménye alkalmasint önmagában tekintve való-
ságos nyelvtörő mutatóvány a lazítás előtti képlethez viszonyítva?
(Így például a The difficulty is that I'm not sure about it angol
mondat alanyának, a the difficulty szakasznak a szabályos, lento
ejtésű [ðə dɪfɪkəlɪtɪ] változata helyén „gyors, hanyag” ejtésben
[d:ɪfɪxɪtɪ] hangzik, holott az angol fonológiája nem tart nyilván
hosszú mássalhangzót, szókezdőként azonos elemet ismétlő mással-
hangzó-kapcsolatot nem enged meg, és benne a réshang nem lehet
szótagalkotó, vö. Lass 1984/1985, 295—296. Következésképpen a
leggyötrelmesebb, egyszersmind a legeredménytelenebb vállalkozás
volna angol anyanyelvű számára kifejtett, lento változatként ej-
teni a fenti szekvenciát egy elképzelt * /d:ɪfɪxɪtɪ/ fonológiai
képlet alapján.) (ii) Hogyan tűnhetnek a lazított közlésfolyama-
tok egészében véve gyorsabbnak, amikor az artikulációs folyamatok
önmagukban inkább lelassulnak (vö. Szóval nem! → [sa'nɛm:], teát
→ [tɛja.t]) (ld. Szende 1988, 180)? Az alábbiakban csupán erre
a két kérdésre keresem a választ.

(i) Feszítés és lazítás nem egyszerűen artikulációs, hanem
mentális folyamatok: mindkettő „előprogramozott” az artikuláció
számára, hiszen megjelenésük nem prelexikális szabályokra adott
válaszreakció, hanem nyelvi—kommunikációs feltételektől függ.

(i/a) Lazítás jelzi, ha jelentéstanilag kiüresedett kife-
jezés áll szemben a teljes (eredeti) értékével, amely általában
torzítatlan (vö. szóval [hsz] vs. szóval [fn]. Meggátolja a la-
zítást, ha a közlő a szekvencia egy bizonyos szakaszát fókuszálja,
kiemeli (például „tételhangsúlyt” alkalmaz, ld. Wacha 1980); a
nem fókuszált elemek inkább lazítottak. Szokásosan nem alkalmaz
lazítást a közlő, ha szavainak címzettjét a közlemény egy adott
szakaszán megváltoztatja (ld. Vogel 1987), míg azonos közlőtárs-
sal szemben hajlamos lazítani; és így tovább.

(i/b) Azonban, bizonyára nem használhatnánk fel a lazítást
ilyen és hasonló kommunikációs célokra, ha az nem volna „elő-
programozott” egy az élettanihoz közelebb fekvő, elementárisabb
(valószínűleg filogenetikailag ősbibb) szinten.

Ha a szegmentumokat (beszédhangokat) — durva elkülönítés-
ben — 'stabil' és 'mobilis' csoportokra osztályozzuk, azaz ki-
tartott/folyamatos (mint a magánhangzók, az [s], az [l], az [f]
stb.) és mozzanatos/megszakított (mint a zárhangok, az [n] és

az [r]) jellegüknek megfelelően osztjuk fel, akkor azt látjuk, hogy — már prelexikális szinten is — a nyelv kevésbé használja ki azokat a hangkapcsolatokat, amelyekben stabil kapcsolódik mobilissal, és még kevésbé, ahol az első és a második elem ráadásul azonos képzéshelyű is. Így ritkábbak a tl, dl hangkapcsolatok (vö. Diver 1979, különösen 173), mégpedig azért, mert ezeknek a beidegzési kontrollja bonyolultabb. A lazítási folyamatok alkalmazása tehát nem az ejtési energiaráfordítás csökkentésének igényéből fakad, hanem az artikuláció finomszabályozásának könnyítése végett történik. Ez fontos, de nem kizárólagos elv, amely — egyelőre — csak a szóhatárjegyek közötti tartományban van (részlegesen) dokumentálva.

(i/c) Ha a fenti tendencia csorbíthatatlan érvényű volna, nem állhatnának elő lazított ejtésmód nyomán a lehetetlennel határolsan bonyolult szabályozású szegmentumkapcsolatok. Ilyenek létrejöttének magyarázata mégis triviálisan egyszerű: két vagy több, kevésbé kompatibilis „elemi beszédesemény” egymás mellett, mint a [sokszíti] ←←← szakszervezeti eleve nagyobb elemszámú fonémikus sorozatot fed le, mint amennyit az artikuláció tartalmaz, így a programozott egységek száma kisebb, a teljes szakasz pedig globális programozású, kevesebb „szubrutinból” áll, mint amennyit a hiánytalanul teljes alapalak előír.

(ii) A lazított közlésfolyamatokkal kapcsolatos tempóélményünk paradoxijának feloldásához vissza kell tekintenünk az (i/c) alatt mondottakra. Jóllehet az artikulációs tényekre vonatkozó érzékleti adatok alapján semmi különbséget nem tudnánk kimutatni „gyors—tagolatlan” és „lassú—tagolt” beszédmód között, anyanyelvi hallgatónak ezek összetéveszthetetlenek. A megítélés biztonságának magyarázata kézenfekvően egyszerű: az észlelésben döntő szerepet kap az értelmezés, a fonológiai információk adathalmaza. Enélkül beszédmegértés nincs. Miért tűnik azonban gyorsabbnak a Szóval nem! mondat [sa'nem:] ejtési változata, mint [so.vɔl'nɛm] változata, ha a kettő az időtengelyen éppen azonos távolságot fed le?

Lazításban kihasználatlan marad az artikulációs mozgások lehetségesen teljes terjedelme. Jól mutatja ezt, hogy például az illabiális magánhangzók redukció folytán veszítenek kerekítetlenségükből, a labiálisok viszont kisebb mértékben lesznek kerekí-

tettek. Ezáltal szűkül az az információs tér, amelyből az azonosító adatok származnak. Másfelől — mint Ornstein (1969, különösen 73—82) vizsgálataiból tudjuk — a bemeneti, feldolgozandó adatok mennyiségének növekedése (emellett a kódolás módjának megváltoztatása) időtartam-érzékelésünkben hosszabbnak tűnneti fel ugyanazt a fizikailag azonos időtartamot, mint amelyet kevesebb bemenő adat tölt ki. Az összefüggés világos. Az észlelés számára a közlés időkompressziója valójában információs térszűkítés. (Ez aligha is lehetne másként. Mint a 20. századi elméleti fizikai eredményeiből tudjuk, az idő nem önmagában adott, független létező.)

Hivatkozások

- Diver, William, Phonology as human behavior. In: Doris Aaronson—Robert Reiber (eds.): Psycholinguistic Research: Implications and Applications. Hillsdull, New Jersey 1979, 161—186..
- Donegan, Patricia J.—David Stampe, The study of Natural Phonology In: Daniel A. Dinnsen (ed.): Current Approaches to Phonological Theory. Bloomington, Indiana—London 1979, 126—173.
- Dressler, Wolfgang U., Explaining Natural Phonology. Phonology Yearbook I, 1984, 29—50.
- Lass, Roger, Phonology. An introduction to basic concepts. Cambridge—New York—New Rochelle—Melbourne—Sidney 1985. (Első kiadása: 1984.)
- Ornstein, Robert E., On the experience of time. Harmondsworth 1969.
- Stampe, David, A dissertation on Natural Phonology. New York—London 1979. (Első kiadása: 1973.)
- Szende Tamás, A note on morphophonological alternations in Hungarian. UAJb—Ural-Altai Yearbook LX, 1988, 177—182.

- Vértés O. András, szóbeli közlés 1987-ben.
- Vogel, Irene: The interface between phonology and other components of grammar: the case of Hungarian. Phonology Yearbook IV, 1987, 243-263.
- Wacha Imre, A tételhangsúlyról. Nyr CIV, 1980, 85-99.

SZERKEZETKEVEREDÉS AZ ÉLŐNYELVBEN

P. Lakatos Ilona

A beszélt nyelv grammatikája a beszélt és az írott változat közötti lényeges különbségek miatt más, mint az írott nyelv.

„...amikor beszélünk rendszerint nem előre megszerkesztett mondatokat ejtünk ki... . Beszédünk a gondolatok egymásra torlódását, egymásba fonódását tükrözi" (vö. Keszler Borbála, Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből. 170). Többen foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogyan befolyásolja a gondolat megszületésének folyamata a beszélt nyelvi mondatok szerkezetét (pl. Bicskei Dezsőné: Néprajz és Nyelvtudomány, XXVI, 37-60., Huszár Ágnes, Nyelvészet és tömegkommunikáció. II. 73-117., Keszler Borbála, i.m., Szalamin Edit: MNy, LXXIV, 293-303., nyelvjárási szövegek alapján Vincze Krisztina: MNy. LXXXII, 221-229., 349-356). Felvetődik a beszélt nyelvi norma kérdése is — ami nyilvánvalóan más, mint az írotté. A fenti tanulmányok szerzői az élőbeszéd jellegzetességeinek elemzésekor megpróbálnak arra is választ adni: mi az, ami hibának tekinthető, s mi az, ami a beszélt nyelv sajátos voltából adódik. Az írott nyelvi norma szerint "hibásan" szerkesztett mondat ugyanis nem mindig — Bicskei Dezsőné idézve — „a nyelvi kompetencia hiányossága, csupán azt tükrözi, hogy a beszélő egy bizonyos helyzetben egy bizonyos gondolatot nem képes azonnal pontosan megfogalmazni" (i.m. 50.), ill. számos egyéb már vizsgált tényező pl. a modalitás a mondatátszövődés (vö: Szalamin E.: i.m.), a mélység elkerülése az alárendelt összetett mondatok (vö. Dezséry J. — Terestyéni T.: ÁltNyTan, XI, 51-77.), a kommunikációs helyzet a hiányjelenségek okaként (vö. Vincze K. i.m.), s számos egyéb nem vizsgált, ill. nehezen vizsgálható tényező játszhat szerepet a beszélt nyelv különböző kombinációjú, az írott változattól eltérő mondatszerkezeteinek létrejöttében.

Hozzászólásomban a Nyíregyházán a város társadalmi rétegződését tükröző 140 adatközlőtől felvett kb. 40 órás beszélt

nyelvi szövegek feldolgozásakor szerzett tapasztalatról szeretnék szólni. Az írott nyelv normáitól eltérő, „szabálytalan” szerkezetek kicédelázásakor a már ismert sajátosságok (pl. elliptikusan szerkesztett mondatok, mondatátszövődés, redundancia, egyeztetési szabálytalanságok, téma és réma sajátos viszonya stb.) mellett egy eddig kevésbé vizsgált, de sokszor emlegetett jelenségre is sok adatot találtam. Ezt a jelenséget szerkezetkeveredésnek nevezhetjük. Huszár Ágnes a Szalamin Edit s Kontra Miklós (vö. jelen kötet 76) által szintén vizsgált „Valószínűleg, hogy...” típusnál említi „a valószínű (amely csakugyan lehet főmondat) és a valószínűleg összecserélése okozza ezeket a szabálytalan szerkezeteket” (i.m. 105), s Bicskei Dezsőné is több hasonló példát közöl a vonzatok hibái címszó alatt (pl. „hát szeretnék édesanyámnak is tehermentesíteni”; „tehát én olyan munkahelyre szeretnék kerülni, ahol mindig valami újat jelent számomra” i.m. 51), bár ezek nem teljesen azonosak az általam vizsgált szerkezetekkel.

Kérdés, hogy a vizsgált anyag alapján megállapíthatók-e a szerkezetkeveredés bizonyos típusai, ill. milyen okai lehetnek ennek, az előbeszédre jellemzőnek tűnő sajátosságnak. Nem könnyű válaszolni erre, hiszen a nyelvi tények mellett számos egyéb tényezőt is figyelembe kell vennünk: pl. gondolkodás és beszéd kapcsolatát (vö. Vigotszkij, Gondolkodás és beszéd. Bp., 1971., Horváth György, A tartalmas gondolkodás. Bp., 1984.), a nyelvi produktivitást (vö. Károly Sándor: Néprajz és Nyelvtudomány XXII-XXIII, 5-21., XXIV-XXV, 44-60), a pszicholingvisztikai kutatások eredményeit (vö. Pléh Csaba, A pszicholingvisztikai horizontja. Bp., 1980. stb.). Vigotszkijt idézve: „... a gondolatból a beszédbe való átmenet folyamata igen bonyolult folyamat, melynek során a gondolat széttagolódik és szavakban idéződik fel”. Az, ami a gondolatban egyidejűleg van jelen, az a beszédben egymás után bontakozik ki: (i.m. 389).

A szerkezetkeveredést a szintagmák szintjén, a szintagmák és a mondat, ill. a mondat (tagmondatok) szintjén vizsgáltam.

I. A szintagmák szintjén

1. A determináns két lehetséges kifejezőeszközének keveredése

Igen gyakori az essivusi állapothatározónál a -ként rag és a mint kötőszóval való kifejezés keveredése, együtt jelentkezése.

- a Nyírfa Áruháznak a cipőosztályán dolgoztam mint eladóként dolgoztam,
- innen 1944-ben mint besorozott katonaként bevonultam,
- húsz éve mint rendész ... rendészvezető mellett dolgozom mint kisegítőként

Essivusi állapothatározó és lévén névutós okhatározó keveredése.

- hát mint karpaszományos lévén

2. Két (főleg alárendelő) szintagma keveredése

A leggyakoribb és legjellemzőbb típus. Közös vonása, hogy két olyan különböző alaptagú szintagma keveredik, amelynek a determinánása ugyanaz a lexéma. (Valószínű, hogy éppen ez az azonos lexémával kifejezett determináns teszi lehetővé a szerkezetkeveredést.) A beszédben megvalósuló, keveredő szerkezetben az alaptag az egyik, a determináns a másik szintagmából származik.

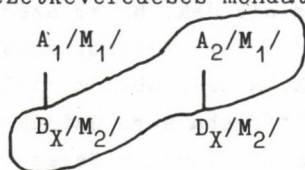
a) Az első altípusban a két keveredő szerkezet alaptagja és determinánása közötti grammatikai viszony is megegyezik. (Ez a két tényező, tehát az ugyanazzal a lexémával kifejezett determináns, ill. a két „kiinduló” szerkezet tagjai közötti azonos viszony adja a legtöbb szerkezetkeveredéssel mondatot.)

Ábrával jelölve:

(A = alaptag

D = determináns

M = mondat szint)

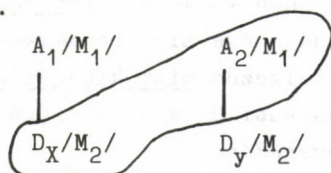
- és sok mindenre felvilágosított

(mindenre megtanított X mindenről felvilágosított)

- ez érdekes, mert mostanában van világszínvonal felé
a magyar film
(van világszínvonalon X halad a világszínvonal felé)
- na a részletekre nem kívánok bocsátani (!)
(részletekbe nem kívánok bocsátkozni X a részletekre
nem kívánok kitérni)
- (Ebben a példában a keveredés M_2 szinten és a szerkezet-
tag szintjén megy végbe.)

b) A második altípus az elsőtől csupán abban különbözik, hogy a két keveredő szerkezet alaptagja és determinánsa közötti grammatikai viszony nem azonos.

Ábrával:

- anyu ő a otthon dolgozik, nem dolgozik, háztartásban vezet
(a háztartásban dolgozik X háztartást vezet)
- (Elképzelhető, hogy itt a harmadszori szóismétlés (dolgozik) elkerülése is szerepet játszik a keveredés kialakulásában)

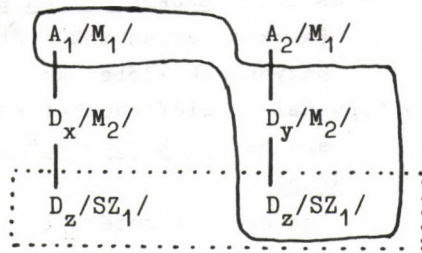
Szintkülönbséggel is előfordulhat ez a típus:

- az üdülönk a várostól kívül volt
(a városon kívül volt X a várostól messzebb volt)
- egyértelmű volt, hogy a barátok azok az iskolából származtak, osztálytársak vagy tulajdonképpen az iskolából lévő gyerekek voltak
(az iskolából származó gyerekek voltak (barátok) X az iskolában lévő gyerek voltak (a barátok))
- (E két utóbbi példa nemcsak a szintkülönbség miatt más, mint az előzőek, hanem azért is, mert az azonos lexémával kifejezett determinánsok egyikének toldaléka átkerül a másik, a beszédben megjelenő determinánusra.)

Ugyanebbe az altípusba sorolhatjuk azokat az eseteket, amikor az ugyanazzal a lexémával kifejezett, de alaptagjukkal más-más viszonyban lévő determinánsoknak további, közös bővítménye van, tehát szószerkezetláncot találunk a kiinduló és a beszédben

megjelenő szerkezetekben is.

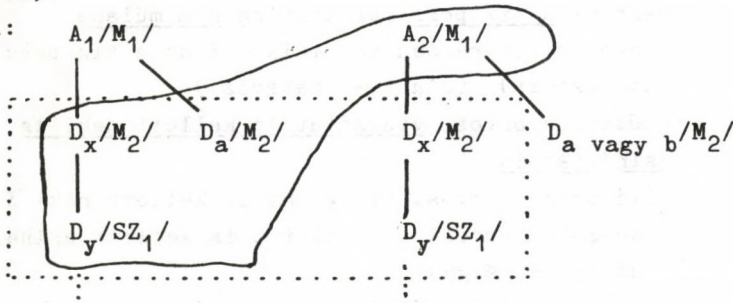
Ábrával:

- miután sikeres műtét után estem át
(sikeres műtéten estem át X sikeres műtét után voltam)
- ez főleg a krónikus vesegyulladások terén vonatkozik
(a krónikus vesegyulladásokra vonatkozik X a krónikus vesegyulladások terén jelentkezik)

c) Az alábbi mondatok külön altípusba sorolását az indokolja, hogy a „kiinduló”, két különböző alaptaghoz M_2 szinten k é t vagy t ö b b azonos lexémával kifejezett determináns járul (szószerkezetbokrót találunk). Itt az első és második altípus gyakran együtt van jelen. Mindkét alaptag része, kiinduló eleme lehet ugyanis egy-egy teljesen azonos lexémákból álló, egymással azonos grammatikai viszonyban lévő szószerkezetláncnak (a. típus), ugyanakkor a két különböző alaptaghoz azonos vagy gyakrabban más-más mondatrészfunkcióban kapcsolódnak azonos lexémák is (b. típus).

Ábrával:

- én úgy érzem, azért erre sokkal több időt kellett volna tölteni
(erre sokkal több időt kellett volna fordítani X ezzel sokkal több időt kellett volna tölteni;
(a) + a) típus)

- és akkor azokra nagyon sok időbe(!) kell foglalkozni
(azokra nagyon sok időt kell fordítani X azokkal
nagyon sok időben kell foglalkozni; (a) + b) típus)

Ennél a típusnál is előfordulhat szintváltás.

- mert az egyik fizetést a másikig éppenhogy ki tudunk jönni
(az egyik fizetésből a másikig éppenhogy ki tudunk jönni X az egyik fizetést a másikig éppenhogy be lehet osztani)
(ha „be tudjuk osztani” - nincs szintváltás!)

d) Következő példáink annyiban különböznek a b) típustól, hogy itt a szerkezetkeveredés mindig szintváltással is jár. A „kiinduló” szerkezetek egyike hozzárendelő szintagma, ennek alanya a megvalósuló beszédben M_2 szinten jelenik meg.

(A két feltételezett „kiinduló” szerkezetben a közös lexéma itt is megtalálható, ill. gyakori a mindkét szerkezetbe beillő egyéb közös elem vagy szószerkezetlánc.)

- néha tényleg aztán hát válogatni kell, hogy most melyiket menjen
(rádióműsorokról beszélgetnek)
Melyiket hallgassuk X melyik menjen (alany — tárgy)
- mert nem azon a karéj kenyéren, vagy azon az időn,
mert az a tíz perc mán tényleg nem múlana
(azon a tíz percen nem múlana X az a tíz perc nem számít) (alany — határozó)
- időszakos orvosi vizsgálat is kellett neki is csináltatnia
(időszakos orvosi vizsgálat is kellett neki X időszakos orvosi vizsgálatot is kellett csináltatnia)
(alany — tárgy)

e) A legutolsó példa már átvezet egy újabb típushoz is. Gyakran találkozunk olyan szerkezetkeveredéses mondatokkal, amelyekben a vegyülés eredményeképpen valamelyik mondatrészből a másik „kiinduló” szintagmából.

- Az előbbi példában a két „kiinduló” szerkezet alanyai a beszédben együtt jelennek meg.

- úgyhogy azért figyelembe vesszük, hogy mind idősebbek korosztályúak vagyunk
(idősebbek vagyunk X idősebb korosztályúak vagyunk)
(az összetett állítmány névszói része egészül ki)
- igen, mert mindig van olyan, hogy az elsősökkel beszélnek, ... ki mi szeretne ifjúgárdista lenni
(ki mi szeretne lenni X ki szeretne ifjúgárdista lenni)
(az összetett tárgy névszói része egészül ki)
- hogyha ők is ahhoz vannak ragaszkodnak
(ahhoz vannak szokva X ahhoz ragaszkodnak)
(a két állítmány együtt jelenik meg a beszédben)

A következő mondatot is ebbe a típusba sorolhatjuk, bár itt csak a másik kiinduló szerkezet toldaléka kerül át egészen sajátos keveredést eredményezve.

- beteg alanyaink elég súlyos állapotúban kerülnek ide
(súlyos állapotban kerülnek ide X súlyos állapotúak)

f) A vizsgálódások során tapasztalhattam azt is, hogy az eddig említett okok mellett egyéb tényezők is előidézhetik a szerkezetek keveredését. Az időszakos orvosi vizsgálat is kellett neki is csináltatnia példánál feltételezhető, hogy egy már majdnem lezárt gondolatot pontosít a beszélő, s ez okozza a keveredést. Hasonló a helyzet az alábbi mondatnál is, de itt még egy szó beékelődése is fokozza a vegyülés lehetőségét. (Ez a munkakörben szó, amelynek a másik szerkezetben is meglévő lexéma rag nélkül szintén lehet determinánsa.)

- engem a vállalat a végzettségemnek megfelelően munkakörben nem tudott alkalmazni
(a végzettségemnek megfelelően nem tudott alkalmazni X a végzettségemnek megfelelő munkakörben nem tudott alkalmazni)

Nemcsak egy elem váratlan beépülése, hanem egy gondolati láncszem kimaradása is okozhatja a szerkezetek keveredését.

- na utána, mikor ugye a lányomat a főiskolára jelentkezett, akkor elég sűrűn kellett Egerbe járni
(a lányom jelentkezett a főiskolára X a lányomat felvették a főiskolára)

II. A mondat és a szintagma szintjén megvalósuló keveredés

1. Alárendelő szintagma és mellérendelő összetett mondat keveredése (valószínűleg ritka)

- sajátkezűleg kőből egy várat épített, hát ez egy középkori stílusú várat várkapuval, ágyúkkal

(várat épített, egy középkori stílusú várat X várat épített, hát ez egy középkori stílusú vár)

(Egy értelmezős jelzős szerkezet és egy következtető utótagú mellérendelő mondat keveredése, az összetett mondat 2. tagmondatában felveszi a szintagmában (és az 1. tagmondatban is) megtalálható toldalékot.)

A szintagmák és a mondat szintjén megvalósuló keveredéseknél a már említett tényezők mellett a beszédben megjelenő kötőszók szerepét kell kiemelnünk (vö.: Huszár Ágnes: i.m.)

- egy gyalogtúra alkalmával felmentünk és megnézni a hobbi várat

(felmentünk megnézni X felmentünk és megnéztük a hobbi várat)

(Egy célhatározós szószerkezet és egy kapcsolatos mellérendelő összetett mondat keveredése.)

2. Alárendelő szintagma és alárendelő összetett mondat keveredése

(Elég gyakori típus. A legtöbb példában a szintagmák tagjai közötti grammatikai viszony és a mellékmondat mondatrészkifejtő szerepe azonos.)

- fiataloknak, úgy fiataloknak, akik most végzetteknek, talán sokkal nehezebb

(a fiataloknak, a most végzetteknek sokkal nehezebb

X a fiataloknak, akik most végeztek, sokkal nehezebb)

Egy értelmezős jelzős szószerkezet és egy értelmező jelzői mellékmondat keveredése (a mellékmondatban megjelenik a szintagma determinánsának alaki kitevője).

- és nem most már nem is gondolok olyanra, hogy továbbtanulásra

(nem is gondolok olyanra, hogy továbbtanuljak X nem is gondolok a továbbtanulásra)

(Egy állandó határozós szószerkezet és egy állandó határozói mellékmondat keveredése.)

Előfordul, hogy a szintagma tagjai közötti grammatikai viszony nem egyezik meg a mellékmondat mondatrészkifejtő szerepével, de ilyenkor a tagmondat tartalmaz egy, a szintagmával azonos típusú szószerkezetet.

- és ha már a hobbinál maradva

(a hobbinál maradva X és ha már a hobbinál tartunk akkor...)

(Egy állandó határozós szószerkezet és egy feltételes időhatározói mellékmondat keveredése. A mellékmondatban találunk egy állandó határozós szószerkezetet.)

III. A mondat (tagmondat) szintjén

1. Két egyszerű mondat keveredése

- a kisebbik fiam meg autóvillamossági-szerelő / szakmája van

(a kisebbik fiam autóvillamossági-szerelő X a kisebbik fiamnak autóvillamossági-szerelő szakmája van)

- foglalkozásom / mechanikai műszergyártó és karbantartó technikus / vagyok

(foglalkozásom mechanikai műszergyártó és karbantartó X mechanikai műszergyártó és karbantartó technikus vagyok)

- a feleségem Osváth Ildikó / a lánykori neve

(feleségemnek Osváth Ildikó a lánykori neve X feleségem Osváth Ildikó)

Ezekben a mondatokban a gondolat mintegy lezáródik, majd bekeveredik, kiegészíti ugyanannak a gondolatnak egy másik lehetséges kifejezési formája. (A típus részletes vizsgálatánál a hangsúlyviszonyokat is figyelembe kell venni.)

2. Két összetett mondat tagmondatainak keveredése

Elég kevés példa van rá. A keveredést nem a mondatrészkifejtő szerep azonossága teszi lehetővé, hanem a keveredő összetett mondatok főmondatainak vagy tagmondatainak azonossága.

- mer jó pár éve eltelt annak..., hogy hogy jártam az iskolába

(jó pár éve annak, hogy... X jó pár év eltelt azóta, hogy)

(Egy birtokos jelzői és egy időhatározói alárendelt összetett mondat főmondatainak keveredése)

- már annyira belérögződött a társaságba, hogy / ha szovjet filmeket nem nézünk

(..., hogy szovjet filmeket nem nézünk X ..., hogyha szovjet film megy, akkor nem nézzük meg)

(Közös főmondatú alanyi mellékmondat és egy két tagmondatból álló időhatározói feltételes mellékmondat keveredése. Egy gondolati láncszem kimaradt.)

Gyakori a több mondat, ill. tagmondat alig kikövetkeztethető, általában már a megértést is rendkívül nehézé tevő keveredése (pl. „és tanulmányi szabadságom alatt némi részeket a lengyel íróknak olvastam ^{az} egyik könyvét”). Hozzászólásomban azonban csak a viszonylag egyszerűbb és valamilyen törvényszerűségeket mutató keveredéseket próbáltam vizsgálni.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy elsősorban a keveredő szerkezetekben található közös lexemával kifejezett determináns, a tagok közötti azonos grammatikai viszony, a mindkét szerkezetben megtalálható szó szerkezetlánc, alárendelő összetett mondatoknál a teljesen azonos fő- vagy mellékmondat teszi lehetővé a keveredést. Gyakran tovább erősítheti ezt egy-egy elem beékelődése, egy gondolati láncszem kimaradása, a gondolat pontosításának igénye. Összetett mondatok keveredésénél a kötőszók további vizsgálata lenne érdekes. Nem feledkezhetünk el a beszédhelyzet okozta nehézségekről sem.

Károly Sándor a nyelvi produktivitásról írva elemzi Hermann Paul és Saussure nézeteit: „...a beszédaktusban lezajló kombináció mind Paulnál, mind Saussure-nél feltételezi a nyelvi egységek

csoportjainak a meglétét. A csoportokat különböző jellegű egyezések, hasonlóságok fűzik egybe..." (i.m. 8), és "... a beszédben kombináló tevékenység és kombinációk valósulnak meg, amelynek alapja az, hogy a beszéléskor a beszélő pszichéjében meglévő csoportok aktivizálódnak" (i.m. 6).

Talán fenti példáink igazolják, hogy a beszédben megjelenő, az írott nyelvhez viszonyítva hibás szerkezetek létrejöttében valóban szerepet játszhatnak ezek az emlékezetünkben — a fentiek miatt is — „elraktározódhatott”, lehetséges kombinációk, amelyek a beszéd spontán jellege, a gondolatok gyors egymásutánisága, egymásba játszása miatt nem megfelelően „aktivizálódnak”.

AZ INGÁZÓK ÉS NEM INGÁZÓK BESZÉDÉNEK
SAJÁTOSSÁGAI HAJDÚHADHÁZON

Tukacsné Károlyi Margit

Az első szombathelyi dialektológiai kongresszuson többen felvetették már, hogy az élőnyelvi kutatások középpontjában napjainkban a változásvizsgálatok nyelvészociológiai szempontú feldolgozása áll (l. pl. Benkő Loránd: A nyelvjárási monográfiák. VEABÉRT. II, 9-27). Közismert tény, hogy a falusi társadalom át-
rétegződése, és a nagymértékű migráció (napi és heti ingázás) mindinkább háttérbe szorítják a hagyományos nyelvhasználati formákat. Ennek következménye az, hogy „nyelvünk, főleg beszédünk mai állapotában szinte csak kevert jellegű szövegek születnek” (Sebestyén Árpád: Újabb lehetőségek, feladatok és módszerek a nyelvjáráskutatásban. MNy. LXXXIII, 510).

Napjaink szociológiai szakirodalma arra figyelmezteti a kutatókat, hogy a falusi társadalom a hetvenes évek végére „elparaszttiatlanodott”, azaz minimálisra csökkent azok száma, akik a hagyományos értelemben vett parasztsághoz tartoznak. A szociológusok véleménye szerint az úgynevezett termelészövetkezeti parasztság már sem gazdálkodási módjában, sem munkarendjében, sem technológiájában, sem életformájában nem sorolható ide. Az is tény, hogy a falusi társadalom jelentős részét kitevő ingázók, naponta bejárók életmódjában, otthoni tevékenységszerkezetében az ötvenes évekhez viszonyítva olyan változás következett be, ami munkahelyzetüket falun belül sem teszi kétségessé. A falvak, községek tehát egyre inkább munkáslakta területekké válnak (vö.: Böhm Antal—Pál László: Társadalmunk ingázói — ingázók társadalma. 1985. 76-77; Szociológia. (egyetemi tankönyv) Bp., 195-6).

A fentiek ismeretében a hagyományos paraszti réteghez csak a kisárutermelő paraszti gazdaságban, a tanyasi területek háztáji gazdaságaiban dolgozók, s a termelészövetkezetek kvalifikálatlan, főleg idős „gyalogmunkásai” sorolhatók (vö. Böhm—Pál: i.m. 77).

Ha tehát egy nyelvjárás alaprétegét akarjuk vizsgálni, akkor az utóbb említett csoportokba tartozókat kell megkeresnünk. Ha ellenben azt akarjuk feltérképezni, hogy milyen változások mennek végbe egy nagyváros vonzaskörzetébe (agglomerációs övezetében) tartozó község nyelvében, adatközlőink táborát ki kell egészíteni helyben dolgozó és bejáró munkásokkal és alkalmazottakkal is.

Vizsgálataim színhelye Hajdúhadház (ill. 1984. január 1-től előbb Hadház—Téglás, majd Hajdúhadház—Téglás) nagyközség Debrecenről 20 km-re fekszik a 4. számú főközlekedési út mentén. Lakói eredetileg mezőgazdasággal foglalkoztak — arányuk 1910-ben még 94% —, az utóbbi negyven évben viszont óriási mértékű ártétegződés következett be a község társadalmában, s ennek következtében jelenleg az aktív keresők 76%-a a munkásosztályhoz tartozik, s csupán 15% a parasztság aránya. Ipart Hadházra nem telepítettek, mivel Debrecen vonzaskörzetébe tartozik, ezért az aktív keresők 42%-a napi ingázásra van kényszerítve. E tények indokoltá teszik, hogy a község nyelvében végbemenő változások nyelvészociológiai szempontú vizsgálatához a helyben tevékenykedőkön kívül a naponta átjárókkal is készítsék szövegfelvételeket. (Jelenleg 80 adatközlőtől 40 órányi szövegfelvétel áll rendelkezésemre, az adatközlők kb. negyede ingázó).

Előadásomban annak bemutatására vállalkozom, hogy kimutatható-e markáns különbség a helyben dolgozó és a naponta átjáró, egyébként azonos szociológiai státuszú adatközlők beszédében; milyen nyelvi szinteken jelentkezik legélesebben az eltérés; s végül ezek felderítéséhez milyen módszert célszerű alkalmazni. E vizsgálathoz 6 hasonló státuszú adatközlő 30 perces folyamatos szövegének első tíz perc után következő 1000—1000 szövegszónyi, összesen 6000 szavas korpuszát használom fel. Adatközlőim mindegyike hadházi születésű, szülei paraszti foglalkozásúak: a 30—50 éves korosztályba tartozik, eredetileg 8 osztályt végzett szak- vagy betanított munkásként, illetve alkalmazottként dolgozik Hadházon (3 fő) és Debrecenben (3 fő).

A nyelvi regionalitás mérésére jól alkalmazhatók az Imre Samu fonémagyakorisági, illetve Balogh Lajos beszéd szintmérési módszerei (vö. Imre Samu: MMNyjR. 234-40; NytudÉrt. 73. sz. 8-34; Balogh Lajos: MNy. LXXIV, 44-55; MNy. LXXVIII, 476-87).

A vizsgált korpusz hangstatisztikai módszerrel történt feldolgozása azt bizonyította, hogy ez esetben mégsem ez a legcélravezetőbb, mert nem jönnek felszínre a „rétegspecifikus” eltérések: (1. 1. sz. táblázat). Ezért fonológiai szinten inkább arra kell ügyelnünk, „hogy milyen eltérések vannak a fonémák megterhelésében, különös tekintettel a közismert nyelvjárási jelenségekre: i-zés, a szótagzáró -l kiesése, palatalizáció stb. Nem elég pusztán annak rögzítése, hogy mely morfémák i-zők, ö-zők, mely szavakban esik ki az l, hanem az alternatív esetekre is ügyelnünk kell, ugyanaz a morféma milyen arányban fordul elő dialektális és milyen arányban köznyelvi alakban” (Balogh Lajos: A területi nyelvváltozatok leírásának problémái. MNy. LXXXIII, 415). A meglévő különbségeket azonban a többi nyelvi szinten is fel kellene tárni. Sebestyén Árpád is szorgalmazza, hogy célszerű lenne figyelembe venni valamilyen modulációs arányszámot a toldalék-morfémák és viszonyszók, illetőleg a jelentésbeli és valódi táj-szók értékeléséhez (Sebestyén: i.m. 511).

Az északkeleti nyelvjárások grammatikai rendszere más nyelvjárásokhoz hasonlóan nem különbözik lényegesen a köznyelvitől, ezért csupán a normatívától eltérő morfológiai és mondattani viszonyító elemek használatában kell kimutatni az egyes morfémák tájnyelvi és köznyelvi variánsainak egymáshoz viszonyított arányát. (1. Imre Samu: A felsőöri nyelvjárás. NytudÉrt. 60.; Sebestyén: A tájnyelv mint stíluseszköz Móricz Zsigmond műveiben. MNyj. XVIII, 24-36).

Hajdúhadház nyelvjárásának vizsgálatával már régebben foglalkozom, sikerült feltárnom a nyelvjárási alapréteget a különböző nyelvi szinteken (vö. Tukacsné Károlyi Margit: A hajdúhadházi i-zés vizsgálata a szamosháti ö-zés tükrében. (Bölcsészdoktori értekezés). Debrecen, 1984. 33-46). Véleményem szerint a következő dialektális jellemzőket kell kiemelni: fonológiai-fo-netikai szint: zárt i-zés (szíp, kík); zárt ú-zás, ü-zés (lú, kü, ü), az ó, ő, é hangszínrealizációi (jóu, nőü, kéik), a zárt szótagbéli -l kiesése okozta pótlónyúlás (bóudba, küü); grammatikai szinten: a -ból/-ből ~ -bül/-bül, -ról/-röl ~ -rül/-rül, -tól/-től ~ -tül/-tül, -ér ~ -ír, -ként ~ -kint, -uk/-ük ~ -ok/-ök ~ -ek, -juk/-jük ~ -jok ~ -jek ~ -jök toldalék-morféma-variánsok megoszlását, a megy-típusú igék I/3. személyű alanyi ragozású alakváltozatainak, illetve a mennyen ~

mennyék variánsoknak a megterhelését.

A nyelvjárásiasság mértékének megállapításában az is segítségünkre van, ha mérjük a következő határozó- és viszonyzóalakváltozatok megterheltségét: mert ~ mer, már ~ mán, hol? ~ hun?, aztán ~ osztán ~ oszt ~ óut, amejik ~ améik stb. Jóval nehezebb az egyéb nem viszonyzó lexémák viszonyítási megállapítása. Mihez hasonlítsuk? A köznyelvhez vagy a nyelvjáráshoz? A kérdés nem ilyen egyszerű, hiszen egy-egy idiolektus nem dialektum csupán, hanem sokkal inkább szociolektum, ahogy ezt Sebestyén Árpád is kifejtette 1983-ban a magyar nyelvészek IV. kongresszusán (vö. A belső nyelvtípusok néhány kérdéséről. = A magyar nyelv rétegződése. Szerk. Kiss Jenő és Szűts László. Bp., 1988. 119). A beszélő a rendelkezésére álló köznyelvi, nyelvjárási és csoportnyelvi szókészletből választ, ahogy a közlemény jellege és a szituáció megkívánja. Kézenfekvőnek látszik tehát a korpuszban található köznyelvi, nyelvjárási és csoportnyelvi lexémákat egymáshoz viszonyítani (vö. Társadalom és nyelv. Szerk. Pap Mária és Szépe György. Bp. 1975. 33), annál is inkább, mert utólag nehéz felderíteni, hogy mi befolyásolja a beszélőt választásában. Itt már esetleg a stilisztika és a pszicholingvisztika segítségére is szükségünk van.

1. sz. táblázat

	I.	II.
	Azonossági index	Azonossági index
1.	90,6%	94,5%
2.	90,4%	90,0%
3.	90,2%	93,8%
ő	90,26%	90,8%

I. = helyben dolgozók
II. = átjárók (ingázók)

2. sz. táblázat

Í-zés

I.

II.

	é	é	éi	í	é	é	éi	í
1.	13	8	2	16	54	1	5	23
2.	40	10	-	17	15	4	-	4
3.	32	10	-	5	40	11	1	14
Ö	85	28	2	38	109	16	6	41
%	55	18	1,2	24,5	63	9	4	24

3. sz. táblázat*

ő:ú ő:ű szembenállás

I.

II.

	N	D	N	D
1.	1	13	8	4
2.	11	5	2	5
3.	8	24	4	-
Ö	20	42	14	9
%	32	68	61	39

4. sz. táblázat

Az ó, ő, é hangszínárnyalatai

I.

II.

	N	D	N	D
1.	45	46	92	30
2.	39	52	22	46
3.	53	47	23	44
Ö	137	145	137	120
%	48	52	53	47

5. sz. táblázat

Pótlónyúlás

I.

II.

	N	D	N	D
1.	7	28	42	15
2.	5	39	14	33
3.	2	15	17	7
Ö	14	82	73	55
%	12	88	57	43

6. sz. táblázat

Hangmegfelelések összesítő táblázata

I.

II.

N	D	N	D
298	313	318	235
47,8%	51,3%	57,5%	42,5%

* N = normatív

D = dialektális

7. sz. táblázat

Toldalékformák

	I.		II.	
	N	D	N	D
1.	1	12	10	4
2.	3	8	7	9
3.	4	17	7	9
ö	8	37	24	22
%	18	82	52	48

8. sz. táblázat

Határozószók és viszonyszók

	I.		II.	
	N	D	N	D
1.	5	27	19	13
2.	3	26	9	47
3.	14	40	12	24
ö	22	93	40	84
%	19	81	32	68

9. sz. táblázat

Csoport- és tájnyelvi lexémák

	I.		II.	
	Cs	T	Cs	T
1.	3	6	33	2
2.	4	4	2	11
3.	3	7	12	1
ö	10	17	47	14

10. sz. táblázat

Összesítő táblázat

	I.		II.	
	N	D	N	D
	328	443	382	341
	43%	57%	53%	47%

A fonológiai-fonetikai szinten az í-zés esetében mutatkozik a legkisebb mértékű különbség a két csoport beszédében, holott itt várnánk a legnagyobb eltérést annak ismeretében, hogy a regionális köznyelv nem tűri meg e jellemző hangtani sajátosságot (vö.: Sebestyén: i.m. MNy. LXXXIII, 510). Az egyezésnek az egyik összetevője az, hogy a normatív -é-t tartalmazó variánshoz viszonyítva kicsi az í-k megterheltsége (I. é 55%, -í 24,5%, II: í 24%, é 63%), másrészt a II. csoport 1. sz. adatközlőjével saját lánya készítette a felvételt, ezért erősebben í-zik, mint ahogy státuszából következne (tesvír ~ tesvér, mel-

líkipület~építkezünk stb.).

Az ó:ú, ő:ű szembenállás esetében már fordított arányú az eltérés, (1. 3. sz. táblázat), míg az első csoportban tő- és toldalékmorfémákban egyaránt jelentkezik a zártabb variáns (ű, űvele, bódbúl), addig a bejárók csak a toldékmorfémákban ejtik a zártabb változatot (iskolábúl, de ő, ők). Az óu, őü, éi diftongus nyelvjárásias jellege nem tudatosul, s ezért nem is igyekszik használatát elkerülni egyik csoport sem. A diftongusokkal színezett beszéd egyébként a debreceni regionális köznyelvre is jellemző (vö. Sebestyén: i.m. 510).

A zárt szótagbeli -l kiesése következtében létrejött pótlónyúlás a létige múlt idejű és feltételes módú alakjaiban néprajzi univerzálénak tekinthető, ezért ennek vizsgálatát először különválasztottam a pótlónyúlás egyéb eseteitől (ócsóu, bódba, kűd stb.), de kiderült, hogy aki a vót~vóna alakokat gyakran használja, annak beszédében a bolt is boút-nak és a kűd is kűd-nek hangzik, tehát nem tartottam szükségesnek a vót~vóna variánsokat a többitől elkülöníteni a táblázatban. Lépten-nyomon tapasztalhatjuk, hogy a regionális köznyelv s a bizalmas társalgási stílus is befogadja a népies hatású vót~vóna alakváltozatokat. Ezzel szemben az 5. számú táblázatból az derül ki, hogy az I. csoport beszédében általános az -l nélküli hosszúmagánhangzós variáns, de a bejárók már inkább a normatív vagy ahhoz közel álló félhosszú variánsokat részesítik előnyben (vòlt, bòldba stb.).

Ha a kiemelt hangmegfelelések összesítő táblázatának két oldalát összevetjük, akkor megállapíthatjuk, hogy ellenkező irányú 10-10 százalékos eltérés mutatkozik az I. csoport esetében a dialektális, a II. csoport nyelvhasználatában pedig a normatív variánsok javára.

A két csoport nyelvhasználatáról eddig kialakult képet árnyalják a 7. sz. táblázat adatai. A helyben dolgozók szinte csaknem mindig a nyelvjárás grammatika morfémait használják, a bejárók viszont gyakrabban élnek a normatív variánsokkal. I: „Jött lefele egy idő^uss^e néⁱni, hát oszt mutatassuk, hogy hun kel felmenni hozzá, oszt ű mutatta meg...” Csak az I. csoport nyelvhasználatában találunk példát a jöjjék, mennyék, tuggyék típusú felszólító módú igealakokra, a II. csoport szövegeiben csak a

normatív mennyen stb. fordul elő.

A nyelvjárási mondat szerkesztésnek jellemző vonása a határozó- és kötőszók egyes alakváltozatainak nagy megterheltsége. Az északkeleti nyelvjárásokban a kapcsolatos mellérendelő összetett mondatok tipikus kötőszava az osztán ~ oszt, az alárendelőké a mer. Ezek gyakran teljesen jelentéstelen töltelékszóvá válnak, akárcsak az ugyi ~ ugyina módosítószók, funkciójuk az elbeszélő hangnem fenntartása sokszor fontoskodó felhanggal. Ez magyarázza a nyelvjárásban a nagyon gyakori előfordulásukat (vö. Sebestyén: i.m. 33). Mindkét csoport esetében a dialektális variánsok megterheltsége a nagyobb, de amíg a helybeli alkalmazotti munkakörben dolgozó nő vizsgált korpuszában az oszt megterhelése nagy, s minden funkcióban — s funkció nélkül is — előfordul: „Nem tuktak nekünk kenyeret adni, oszt ezért mindent szóltanul ...”; „Jött lefele, oszt mongyuk neki, amit oszt csak tuktunk, hogy ugyi Lenin meg miden oszt ugyi megértette ...”; „de oszt nem sokat kellett várni”; stb., addig a Debrecenben dolgozó alkalmazotti 1000 szövegszónyi korpuszában csupán kétszer fordul elő, egyébként az asztán-t használja: „... asztán köszméitét telepítettünk.” Külön tanulmányban kellene megvizsgálni az oszt osztán óut, hát osztán, ugyi ugyina, na ugyina, osztán ugyina nyelvjárási beszéd-töltelékeket, mert úgy érzem, hogy a népi gondolkodásnak és szövegszerkesztésnek sok jellemző vonását fel lehetne tárni.

Ahogy arról már fentebb is szóltam, a lexémák modulációs arányszámának a megállapítása veti föl a legtöbb kérdést, hisz a kommunikáció tényezői e szinten befolyásolják legjobban az egyént a választásban. Aki az otthoni munkáról beszél, az több tájszót használ, mivel ugorkát, köszméitét, krumplit (ez a réteg már nem kolompírt) termel, disznóut hízlal téngerivel és táppal. Ha a munkahelyéről társalog, akkor a csoportnyelvi szavak kerülnek be nagyobb számmal a szövegbe. A pénztáros miután elvégezte a tisztit, főtisztit és árupénsztárit, négyes túrba jár dolgozni, a segéd munkást melóusként átvágják a főünökök, amikor géiemkás partikat csinál a spirálgvártóu gépen. A lexémákat csak az adott szociolektumon belül érdemes egymáshoz viszonyítani, s megnézni, hogy az esetleges tájszó mikor milyen alakváltozatban tűnik fel a beszéd folyamatában.

Éppen ezért az utolsó összefoglaló jellegű táblázatba nem vettem fel a lexémákat. Az összesítő táblázatból leolvasható, hogy a helyben dolgozók a dialektális változatokat részesítik előnyben, a bejárók pedig valamivel gyakrabban használják a normatív alakokat, de a különbség csupán 10-10 százalékos, tehát a két csoport nyelvhasználata egymáshoz sokkal közelebb áll mint a nyelvjárás alaprétégehez; (vö. Tukacsné Károlyi Margit: Nyelv-
szociológiai vizsgálatok Hajdúhadházon. Megjelenik a II. Dialek-
tológiai Szimpózium (Szombathely, 1987) kötetében), nem úgy
ahogy ezt Hutterer Miklós a Burgenlandból Bécsbe ingázók eseté-
ben megfigyelte. Az ingázók tehát nyelvileg nem kerülnek hát-
rányba a nem ingázókkal szemben. A fent vázolt vizsgálati mód-
szer csak egy a lehetséges változatok közül, s helyességéről,
alkalmazhatóságáról lehet vitatkozni. Úgy látom azonban, hogy
arra alkalmas, hogy globálisan összehasonlítsuk a különböző
csoportok nyelvhasználatát.

SZÁMÍTÓGÉPES PROGRAM TERVE SZÖVEGSZINTAKTIKAI KUTATÁSOKHOZ

Wacha Imre

1. A tudományos tanácskozásokon a felszólalások általában vagy valamilyen kutatási program eléggé körülhatárolt és megfogalmazott terveit vázolják fel, vagy — s ez a gyakoribb — már folyó, mégpedig eléggé előrehaladott vizsgálatok (rész)eredményeiről adnak számot.

2. A következőkben ilyenek helyett egy olyan segédessz-
köznek, egy számítógépes programnak a tervezetét szeretném felvázolni, mely megkönnyítené a szövegtani, szövegszintaktikai és a későbbiekben a szövegfonetikai vagy fonoszintaktikai kutatásokat.

Ez alkalmas lenne arra, hogy viszonylag rövid idő alatt megadja mindazokat a számszerű és rendezett adatokat, melyek mind az írott, mind a spontánul beszélt nyelvi szövegek elemzéséhez szükségesek lehetnek s az elemzés alapjául szolgálhatnak; ez a program alkalmas arra, hogy az írott — vagy lejegyzett beszélt nyelvi — szövegen az elemzési szempontoknak mintegy egyharmadánál minimális, a feldolgozási szempontoknak kétharmadánál a szöveg kellő preparálása, előkészítése (átkódolása) után rövid idő alatt — lehetőleg hibátlanul — elvégezze azt a lélekölő — és a hagyományos, manuális számlálással időrabló, sok hibalehetőséget rejtő — munkát, amit az elemzendő adatok összeszámlálása, csoportosítása, rendszerezése és arányokba állítása jelent. Így a szövegek vizsgálójának több hasznos ideje marad az adatok elemzésére. Ráadásul a programot a későbbiek során — meggyőződésem szerint — kellő továbbfejlesztéssel alkalmassá lehet tenni a szöveg hangzásának, az intonációnak a vizsgálatára is, arra, hogy elemezni lehessen vele a Varga László által kidolgozott (Varga 1987) intonációs átírást. (Vö. Varga 1988, Kontra 1988b)

3. A számítógépes szövegelemző programterv kidolgozására két kellemetlen tapasztalatom „késztetett”. Az egyik, hogy 1986-87-ben egy nem túl hosszú beszélt nyelvi szöveg (Varga 1988) fel-

dolgozása során egy-két hiba elkövetése miatt a korpusz adatainak megszámlálását, ellenőrzését kétszer is teljes egészében újra el kellett végezni: egyszer, mert egyetlen szempontnak kifelejtése (rosszul értelmezése) miatt hamis, más hasonló jellegű munkákkal össze nem vethető adatokat kaptam; másodszor is el kellett végezni az adatok ellenőrzését, újra számolását, mert részben az adatok számlálása, részben elemzése és feldolgozása során a preconcepcióhoz képest újabb fontos elemzési szempontok bukkantak fel. Bizonyos feldolgozási szempontok pedig az anyag feldolgozása, elemzése közben módosultak, és újra fogalmazódtak; így váltak kerekké, teljessé: a munka közben teljesedtek ki. Éppen azért, hogy a módosult szempontok szerint is lehessen elemezni a korpuszt, újra kellett számlálni, vagy legalábbis újra ellenőrizni kellett az adatokat. Mindez a viszonylag kis korpusz esetén is fölös idő- és energiaveszteséget jelentett. E hosszadalmas munka következtében nem maradt idő a még újabb szempontok kidolgozására. S egyáltalán nem maradt lehetőség az időközben, a feldolgozás során felfedezett újabb összefüggéseket igazoló adatok gyűjtésére. Pedig egy jó számítógépes program, illetőleg a programnak az új szempontoknak megfelelő kicsi módosítása alapján mindezeket az adatokat rövid idő alatt szállíthatta volna a számítógép.

A másik kényszerítő erő az volt, hogy — meggyőződésem szerint — a szöveggrammatikai, különösképpen pedig az élőnyelvi kutatások csak akkor hozhatnak kellő eredményt, ha nagyszámú és nagyterjedelmű szövegeknek sokszempontú feldolgozására épülnek az elemzések. Ennek során pedig óhatatlanul sok és sokféle hibalehetőséggel kell számolnia a kutatónak. (Nem kis mértékben olyanokkal is, melyek következetlenségből, de olyanokkal is, melyek a kutatási szempontoknak észrevétlenül megváltozásából, módosulásából, fejlődéséből adódnak.)

Nos, e hibalehetőségek kiküszöböléséhez nyújthat segítséget a számítógép: legalább a betáplált adatok összeszámlálásában nem hibázik — kivéve, ha rosszul tápláltuk belé az adatokat. (De ebben az esetben nem a gép a hibás.) A magunkfajta filosz leginkább a számtani műveletek elvégzésekor az adatok összeszámlálásában, számszerű értékelésében követ el figyelmetlenségeket, hibákat. A szövegelemző munkát, az adatok értékelését, összevetését

így is, úgy is a nyelvésznek kell elvégeznie. Az adatok összehasonlítására, csoportosítására fordított időt azonban a gyors számítógép segítségével megtakaríthatja, s több energiát fordíthat az adatok elemzésére, olyan szempontok vizsgálatára is, melyek az eredeti programban nem szerepeltek.

Még egy előnye van az ilyen számítógépes programnak. Az, hogy a programban meglévő alapvizsgálatokat — egy közös program felhasználásával — bárki bármikor bármely szövegen gyorsan elvégezheti, s így a különböző szöveggyűjtemények, elemzések adatai összehasonlíthatók lesznek, mert csak az előre preparált alapszöveget kell a gépbe betáplálni, s az rövid idő alatt megadja a kívánt adatokat. A kutató energiája megmarad újabb elemzési szempontok kialakítására s az összehasonlító elemző munkára.

4. A programterv azokra a kérdésekre keres választ, melyek — meggyőződésem szerint — leginkább fontosak mind az írott, mind a beszélt nyelvváltozat kutatásában és főleg összehasonlításában. Ezek közül is elsősorban azokra a kérdésekre, melyeknek vizsgálatát — megítélésem szerint — eléggé elhanyagolta a tudomány, vagy — legalábbis a beszélt nyelvre, potosabban: a spontán fogalmazású élőszóra vonatkoztatva — csak a kezdeti kutatások indultak meg. [Vö.: Dezséry-Terestyéni 1976, Huszár 1985, Károly 1980-81, Keszler 1983, Németh T. 1987b, Szabó 1983, Szende 1976, Varga 1987, Wacha 1985, 1987a; az írott nyelvre pl. Deme 1971, 1987 stb.] (A beszélt nyelven nem az elhangzó nyelvet értem elsősorban és kizárólagosan. A beszélt és az elhangzó nyelv ugyanis két különböző kategória. Vö. Wacha 1974, 1987a)

E területek közül — a magam érdeklődési körét is illetően — nem az írott vagy a beszélt (regionális) köznyelv hangállományával és alaktanával foglalkozó kutatásokat tartom — itt és most — fontosnak. Ezek vizsgálata erőteljesen folyt és folyik. Elég utalnom csak a nyelvjárási és fonetikai szakirodalomnak ide vonatkozó részére, s a regionális köznyelv hangállományával foglalkozó viszonylag bőséges szakirodalomra (vö. pl. Balogh 1980, 1982, G. Varga 1972, 1980. stb.), valamint a budapesti köznyelvnek az elmúlt években megindult nagyarányú vizsgálatára (vö. Kassai 1987, 1988a-b; 1989, Kontra 1987a-b, 1988a-d, Terestyéni 1988, Váradi 1988, G. Varga 1972,) s jelen konferencia

két előadására: Horváth—Reményi 1988 és Laczkó 1988.

A magam részéről azokat a vizsgálatokat nem tartom elegendőnek, melyek egyrészt az írott és a beszélt nyelv szóhasználati (frazeológiai) és szófajhasználati kérdéseivel (különbségeivel és azonosságaiival) foglalkoznak. De még ennél is fontosabbnak érzem — mind a deskriptív nyelvtudomány, mind a praxis pl. iskolai beszéd- és fogalmazástanítás, mind a tömegkommunikáció hatékonysága, mind a modern retorika tekintetéből (vö. Deme 1970, 1974, 1978, 1976b, 1987, Wacha 1983, 1985, 1988a-b) — azokat a vizsgálatokat, melyeknek tárgya a beszélt és az írott nyelvhasználat szintaxisa, és mondat- és szövegszerkesztése: közös és sajátos jellemzőik.

Például, hogy milyen a szöveg mondatainak vagy megnyilatkozásainak megterheltségi foka, s ezen belül milyen szószerkezetes megoldásokkal él az írott, illetve a beszélt nyelv, azaz milyen különbségek találhatók szószámában, szerkezeti megoldásokban az írott és beszélt nyelv szószerkezetei között, érvényes-e s milyen műfajokra érvényes az a feltevés, hogy az írott nyelvhasználat a szószerkezetes megoldásokat, a kevésbé bonyolult mondat-típusokat, a beszélt nyelv a szószerkezetek helyett vagy helyén az alárendelő mellékmondatos megoldásokat és a többszörösen összetett vegyes mondat-típusokat kedveli inkább. Azután, hogy milyen mondat-típusokat kedvel a kétféle nyelvváltozat műfajok (közlésmódok?) és beszéd-szintek vagy beszédrétegek szerinti bontásban (pl. hiányos, grammatikailag kerek, azután lineáris, hierarchikus vagy vegyes mondat-szerkezeteket, beleértve a többszörösen összetett mondatoknál a tagmondatok számát, a mondat-szerkezeti alárendelés mélységét és így tovább). Ugyancsak ide tartozónak érzem annak vizsgálatát is, hogy melyek a nyelvi formából is következő közös és eltérő sajátosságok a két nyelvváltozat (az írott és reprodukált, illetőleg a spontán beszélt) akusztikumában, pl. intonációjában, szünethasználatában, a nyelvi—grammatikai és a logikai egységek kapcsolásában, tagolásában és az ezt segíthető (kataforikus és anaforikus) nyelvi kapcsolóelemek (kötőszók, utalószók) használatában. Az sem közböns, hogy ezek mint utalnak a mondaton belülré vagy a mondaton kívülré (előre, vissza, esetleg távolra).

E kérdésköröket azért nem részletezem tovább, mert szóltam róluk a II., szombathelyi nyelvjárási szümpoziumon, s ezeknek a kérdéseknek egy részével foglalkozik a gazdagréti kábeltelevízió beszélt nyelvi felvételeit ilyen szempontból elemző cikkem (Wacha 1988a), valamint a Beszélt nyelvi tanulmányok kötet több szerzője (Fábricz 1988, Szalamin 1988) és érinti a kérdést a nyelvi réteg-ződést tárgyaló két tanulmányom (Wacha 1987a, 1988b).

5. A programterv Deme László szövegvizsgálati módszerére épül (Deme 1971), de figyelembe veszi — legalább bizonyos részleteiben — azokat a tapasztalatokat, melyek Békési Imre (Békési 1986), Dezséry Judit és Terestyéni Tamás (Dezséry—Terestyéni 1976), Keszler Borbála (Keszler 1983), Károly Sándor (Károly 1980–81), Szabó József (Szabó 1983), Péter Mihály (Péter 1986) és más vonatkozásban P. Eöry Vilma (P. Eöry 1983) munkáiból, valamint a Mondattan 1977 és a Szövegtan 1983 kötetek tanulmányai-ból olvashatók ki. Azokat is, melyeket magam alakítottam ki a gazdagréti beszélt nyelvi anyag, valamint rádiós hírszöveg elemzése során (Wacha 1988a–b). Azért csak részben, mert pillanatnyi-lag nincs megoldva, miként lehet számítógép segítségével „meg-fogni” és mondattani szempontból valamilyen kategóriában elhelyezni a beszélt nyelvre (vagy legalábbis némely beszélőre) oly jellemző „henye”(?) ismétléseket, megkezdett, majd helyesbített nyelvi formában (is), nyögésekben (is) jelentkező hezitációt, a beszélt nyelvre jellemző töltelékelemeket, modális értékű és egyéb — pongyola — nyelvi fordulatokat, az ún. módosító mondat-részleteket (Vö. Keszler 1977) (kérem szépen; no most; hogy úgy mondjam; még azt szeretném elmondani; én azt hiszem, hogy...; szóval; mondom; aszongya; stb. stb.).

A programterv jelenlegi állapotában — melyben az intonációs vizsgálatokra csak kitekint, s kitekint az írott és a beszélt nyelv szövegalkotási folyamatainak különbségeire is — elsősorban a beszélt (spontán) élőszó szintaktikai elemzésének megkönnyítését célozza.

Maga a programterv 12 nagyobb egységre, 12 többé-kevésbé elkülöníthető — ugyanakkor egymást bizonyos területeken fedő és kiegészítő (ellenőrző) szempontcsoportra bomlik. Ezek egyike-másika még további kisebb vizsgálati egységeket (alszempontokat) is tartalmaz. A vizsgálati csoportok az egyszerűbb szempontokból

haladnak a bonyolultabbak, összetettebbek felé, s lehetőleg úgy épülnek fel, hogy egymásból következnek, ugyanakkor önállóak is, tehát egyrészeről továbbépíthetők, továbbfejleszthetők, másrészeről pedig részben vagy egészében elhagyhatók, harmadrészeről külön-külön is felhasználhatók. Ez többek között azt jelenti, hogy egy-egy — a tervezetben később következő — vizsgálati szempontcsoport anyagának felderítéséhez nincs szükség okvetlenül a megelőző összes vizsgálat elvégzésére.

A számítógépes szövegelemző program főbb szempontcsoportjai (természetesen roppantul elnagyoltan):

1. Szókinccselemzés. Ez többek között arra keres választ, hogy az elemzett korpusz (a beszélő személyek szerint egy-egy részkorpusz) mekkora szókinccsre épül: hányféle szót és hány előfordulással tartalmaz; egy-egy mondat, mondategység, illetve megnyilatkozás és megnyilatkozás egység átlagosan hány szóból áll; választ keres arra is, hogy szófaji szempontból miként oszlik meg a felhasznált szókinccs. (E tekintetből érdekes lehet az igék és a névszók aránya, s ez utóbbiak közül a kötőszók száma, fajtája, mert a mondatszerkesztés kérdéseire is rávilágíthat a vizsgálat: az alá- és mellérendelő mondatok megterheltségére).

2. A megnyilatkozások vagy mondatok számának elemzése arra keres választ, hány mondatban vagy megnyilatkozásban fejt(k) ki a mondanivalót a beszélő(k), egy-egy megnyilatkozás vagy mondat hány szót tartalmaz átlagban, s hány egy, két, ...x szóból álló mondat, megnyilatkozás található a vizsgált korpuszban. Az adatokból többek között arra kaphatunk választ, hogy általában és leggyakrabban hány szóból álló szövegmondatokkal fejezzük ki gondolatainkat.

3. Szószerkezeti elemzés. Az adatok számlálása arra keres választ, hány szóból álló, s milyen jellegű (alá- vagy mellérendelt, illetve vegyes) szószerkezeteket tartalmaz(nak) a korpusz (egyes részkorpuszai). Ezek az adatok az írott és a beszélt nyelv szószerkezeteinek összehasonlításakor játszhatnak — meggyőződésem szerint rendkívül — jelentős szerepet: milyen jellegű és hosszúságú szószerkezeteket „bír el” az élőszó, illetőleg az írásbeliség (vö. pl. Deme 1971, 1974, Wacha 1988b). Az elemzés arra is fényt vethet, hogy pl. az élőszó vagy a felolvasás esetén a beszélő széttöri-e szünettel vagy más tagoló eszközzel a

szoros szószerkezetet. Az így nyert eredmények hatással lehetnek pl. a beszélt nyelvi vagy felolvasási szabályokra is. Képet kaphatunk arról is, hogy akár az írott, akár a beszélt nyelvben hányszoros lehet a mellérendelés, milyen mélységű lehet az alá szerkesztés különösképpen a sima alárendelő, de a vegyes, mellés és alárendelést egyaránt tartalmazó szószerkezetekben.

4. A fonemikus frázisok szerinti elemzés. A hangzó nyelvnek szünettel vagy ennek valamilyen megnyilvánulási formájával való tagolását, tagoltságát vizsgálja; azt, hogy a beszélő a beszéd folyamat során hányszor és hol tart szünetet: szétválasztja-e, tagolja-e a mondatokat, megnyilatkozásokat, ezeknek egységeit szünettel vagy sem; tart-e és hol tart szünetet a beszélő tagmondatokat, mellérendelt szerkezeteket kapcsoló kötőszóknál (ill. ezek hiánya esetén); tör-e szét vagy tagol-e szünettel szoros szószerkezetet (ha igen, hol); hány szót, milyen szószerkezetet mond ki a beszélő vagy a felolvasó egy fonemikus frázissal; milyen funkciója van a szünet hiányának nyelvi-grammatikai egység határán; mi a különbség az élőszó és a reprodukció szünethasználatára között, ha van különbség, van-e ennek valamilyen kommunikatív szerepe. (Ez a kérdéskör, s néhány következő (az 5., 6., 7.) is a hangzó, illetőleg a spontán beszélt nyelv kérdéseit vizsgálja, próbálja megfogni.)

5. Az akusztikus indítások számlálása. Arra a kérdésre keres választ, hogy minden — grammatikai szempontból — új mondatnak vagy megnyilatkozásnak tekinthető egységet új, önálló mondatként intonál-e a beszélő (pl. akusztikailag vagy grammatikailag befejezettnek tekinthető mondat vagy megnyilatkozás után). Az ilyen jellegű vizsgálat anyagot adhat az önállósuló tag- vagy mellékmondatok használatának vagy az ún. hozzátoldó, kiegészítő szerkesztésmódnak elemzéséhez, a szimultán, illetőleg a szukcesszív mondat szerkesztési mód összevető vizsgálatához, (vö. Deme 1974). Természetesen az is érdekes, hogy a mondatkezdetet jelző intonálást megelőzi-e pl. szünet.

6. A mondat vagy megnyilatkozás akusztikus lezárása. A szám adatok azt adják meg, hány olyan megnyilatkozás, megnyilatkozási egység, illetve felolvasáskor hány olyan mondat, mondat egység van a korpuszban (részkorpuszokban), melynek intonációja a közlésegyység (mondat, megnyilatkozás) befejezett-

ségére (vulgó: pontra) utal. Így érdekes lehet — különösen a mondatkezdő intonációkkal összehasonlítva —, hogy a beszélő grammatikailag lezárt vagy lezáratlan nyelvi—szerkezeti rész (pl. megnyilatkozás vagy megnyilatkozási egység) határán vagy éppen közepén „zárja-e le” — szakítja-e meg — „ponthanglejtéssel” a közlést. Különösen érdekes eredményeket hozhat ez, ha az adatokat a fonemikus frázisok (vö. 5. szempontcsoport) és az akusztikus lezáratlanság (vö. 7. szempontcsoport), valamint a grammatikai lezárttság (vö. 10. szempontcsoport) adataival vetjük össze.

7. A megnyilatkozások akusztikus lezáratlansága. Arra kíván adatokat nyerni, hogy az élőszavas vagy reprodukciós korpuszban hány olyan megnyilatkozás hangzik el, mely függetlenül attól, hogy grammatikailag le van-e zárva (befejezett-e) vagy sem, akusztikailag, hanglejtés tekintetéből „nyitva marad”, mert a beszélő például a megkezdett folytatást ígéri. Különösen érdekesek lehetnek az eredmények a szünethasználattal (vö. 4. szempontcsoport), és a grammatikai lezárttságot bemutató adatokkal (10. szempontcsoport) kiegészítve, hiszen az adatok az élőszóbeli mondat szerkesztés és a szövegkohézió sajátosságaira próbálnak fényt deríteni.

8. A mondat, a megnyilatkozás és a mondat-egység, megnyilatkozásegység kérdésköre. A vizsgálat adatai azt adják meg, milyenek a mondatok, mondat-egységek megterheltségi viszonyai: egy mondat- vagy megnyilatkozásegészre hány mondat- vagy megnyilatkozásegység esik; hány egy, két, ...x megnyilatkozási vagy mondat-egységből álló megnyilatkozást, mondatot találunk a korpuszban, hány szó és szó szerkezet esik egy-egy mondat- vagy megnyilatkozási egészre, illetőleg egy-egy mondat- vagy megnyilatkozásegységre; hány egy, két ...x szavas mondat- vagy megnyilatkozási egység van a korpuszban. Mindez arra mutat, hogy a korpuszra (a beszédhelyzetekre, megnyilatkozási formára vagy a műfajra) a szimultán vagy a szukcesszív mondat szerkesztés-e a jellemző.

Eddig a kérdéscsoportig — a 3. kérdéscsoport kivételével — talán szinte minimális előkészítés után futhat le a szöveg-elemző program. Elképzeléseim szerint csak a mondat- vagy megnyilatkozáskezdő nagybetűket szabad meghagyni az átírásban, a tag-

mondatok (mondat- vagy megnyilatkozássegységek) határát kell pontosvesszővel jelezni, a mondat- vagy megnyilatkozásvégi írásjelek némi átkódolására, a szünetek, nyögések, (a 3. kérdéscsoportnál) szó szerkezeti határok jelölésére van szükség.

9. Kapcsolás, a mondat- vagy megnyilatkozássegységek közötti szintaktikai viszony jelölése. A vizsgálat célja annak megállapítása, hogy milyen nyelvi eszközzel jelzi, fejezi ki a beszélő a mondatok (megnyilatkozások) és a mondatsegységek (megnyilatkozási egységek) közötti szintaktikai viszonyt. Más szóval milyen mértékben és milyen kötőszókat használ a beszélő a vizsgált korpuszban, s mikor nem utal nyelvi jel a tagmondatok közötti szintaktikai viszonyra. Különösen érdekes lehet e kérdéskörön belül az önállósult és a hozátoldás- vagy utólagos kiegészítésszerű tagmondatok/mellékmondatok számarányának megállapítása, a tagmondatok sorrendjének vizsgálata (mikor áll pl. alárendelt mellékmondat a főmondat előtt, stb.). Ugyancsak érdekes lehet az anaforikus és kataforikus nyelvi elemek (pl. utalószók, rámutatószók) vizsgálata, hogy ti. hova, mennyire kapcsolnak mondaton belül, s mennyiben utalnak a mondaton kívülre, ill. a megelőző vagy követő mondatnál távolabbra.

10. Grammatikai lezárttság, lezáratlanság. A vizsgálat célja, hogy kiderítse, mennyire jellemző a beszélt nyelvre a grammatikailag lezáratlan mondat szerkesztés: a befejezetlen vagy félbehagyott mondatok megnyilatkozások, módosító mondatrészletek (vö. Keszler 1977. 130-1) használata, s milyen helyzetekben, s milyen szövegkörnyezetben fordul ez elő, mikor gyakori. (S vajon a grammatikai lezáratlanság mennyiben jár együtt az akusztikus lezáratlansággal?)

11. A mondatfajták adatai. Az adatok a különböző mondatfajták (kijelentő, kérdő, felszólító, stb.) használatának gyakoriságát mutatják be, s a 12. szempontsor segítségével arra is felvilágosítást kaphatunk, vajon milyen mértékben fordulnak elő az egyszerű vagy összetett mondatokban.

12. A mondat típusok elemzése. A kérdéscsoport további 14 kisebb kérdéskörre bontva a mondat típusokkal kapcsolatos kérdésekre keres válaszokat: az egyszerű, összetett, többszörösen összetett mellé- és alárendelő, vegyesen összetett mon-

datok használatának arányaira, e mondatok lineáris és hierarchikus (mélységi) tagozódására, terjedelmére (pl. hány mondategységből állnak a többszörösen összetett mondatok, hány mondategységből, megnyilatkozásegységből állnak a leggyakrabban használt mondat típusok); a beszélt és írott nyelvhasználat mondatszerkesztésének Yngve (1973) és Deme (1971, 1974) által felvázolt—kifejtett eltéréseire (pl. hogy a beszélt nyelvhasználatra milyen műfajokban, beszédhelyzetekben jellemzőbb a „jobbra hozzátoldó” vagy jobbra görgető szukcesszív, alárendeléses mondatszerkesztés); az ún. mondatágak mélységi tagozódására: az összetett mondat szinteződésére és tömbösödésére; a közbeékelődéses szerkesztésmódra, a módosító mondatrészek használatára stb. A vizsgálat nem utolsósorban arra szeretne adatokat kapni, miként kapcsolódnak egymáshoz a mondatláncban az egyes mondatok (megnyilatkozások) és mondat egységek (megnyilatkozás egységek). Mindezeknek elemzése éppen a különféle műfajok, megnyilatkozásformák tekintetében hozhat érdekes eredményeket.

6. A programtervezet jelenleg elkészült változatában 24 gépelt lap. Számítógépes programját Olasz György, a Nyelvtudományi Intézet munkatársa próbálja átírni-lefordítani Pascal programnyelvre.

E tervezett segédeszköz tulajdonképpen maga is egyfajta kutatási program és tematika is a beszélt és az írott nyelv változat szövegtanának összehasonlító vizsgálatához. A programban szereplő némely szempontsornak — manuális, hagyományos technikával készített gyűjtésre épülő — elemzési módszerét a gazdag régi televízió beszéltnyelvi felvételeiből kiválasztott korpuszon próbáltam ki (Wacha 1988a). Ennek továbbfejlesztése a vázlatosan bemutatott gépi program terve.

Bibliográfia

- Balogh 1980 = Balogh Lajos: Kontrasztív hangstatisztikai vizsgálatok a regionális köznyelviség köréből. In: Magyar Fonetikai Füzetek 5 [1980] :77-89. MTA Nyelvtudományi Intézet, 1980.
- Balogh 1982 = Balogh Lajos: Kovács Margit keramikusművész nyelvi regionalitása. MNy. 78 [1982] :476-87.

- Békési 1986 = Békési Imre: A gondolkodás grammatikája. Szöveg- és mondatszerkezeti elemzések. (További bibliográfiával) Tankönyvkiadó, 1986.
- BeszNyelvTanulm. 1988. = Beszélt nyelvi tanulmányok (Szerk.: Kontra Miklós). Linguistica, Series A, Studia et dissertationes, 1. MTA, Nyelvtudományi Intézet, 1988.
- Deme 1970 = Deme László: Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról. Madách Könyvkiadó, Pozsony, 1970.
- Deme 1971 = Deme László: Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. AkK. 1971.
- Deme 1974 = Deme László: A szövegalkotás szerkezeti-szerkesztési kérdései. In: Szónokok, előadók kézikönyve (Szerk.: Deme László). Kossuth, 1974. 116-151.
- Deme 1976a = Deme László: A beszéd és a nyelv. Tankönyvkiadó, 1976.
- Deme 1976b = Deme László: A rádióban elhangzó beszédről. MRT TK Tanulmányok VIII. 4. sz., 1976.
- Deme 1978 = Deme László: A rádióhírek szövegalkata és hangzóformája. RTVSzle. 1978. 2:48-55.
- Deme 1987 = Deme László: A beszéd, a nyelv, a szöveg; A szóbeli és írásbeli közlés közös és sajátos jellemzői; főbb fajtáik. In: Retorika 1987. 41-7., 86-91.
- Dezséry-Terestyéni 1976 = Dezséry Judit—Terestyéni Tamás: Élélszöveg — stúdió szöveg. ÁNyT. 10:51-77.
- P. Eőry 1983 = P. Eőry Vilma: Különböző típusú novellák mondat-szerkezetei. MNy. 79 [1983] :162-73.
- Fábricz 1988 = Fábricz Károly: A beszélt nyelvi szövegalkotás kérdéseihez. In: BeszNyelvTanulm. 1988. 76-89.
- Horváth-Reményi 1988 = Horváth Vera-Reményi Andrea Ágnes: Az ikes ragozásról. A jelen kötet 9-19. lapjain.
- Huszár 1985 = Huszár Ágnes: A rádió és televízió beszélt nyelvének mondattana. In: NyelvKomm. 2:73-117.
- Károly 1980-81 = Károly Sándor: Mondat és megnyilatkozás. Néprajz és Nyelvtudomány, 1980, 24-25:49-65.
- Kassai 1987 = A beszéd szünetek észleléséről. Előadás, 22 lap.
- Kassai 1988a = A szünet kérdésköre a szövegjegyzésben. BeszNyelvTanulm. 1988. 22-43.

- Kassai 1988b = Kassai Ilona: Hol tart a magánhangzók időtartamának ingadozása? (Szociolingvisztikai próbainterjúk tanulmányai). Kézirat, 22 gépelt lap.
- Kassai 1989 = On vowel length variability in Hungarian. Magyar Fonetikai Füzetek 21. [1989] : 96-9.
- Keszler 1977 = Keszler Borbála: Az egyszerű és az összetett mondat határsávja. In: Mondattan 1977. 111-133.
- Keszler 1983 = Keszler Borbála: Kötetlen beszélgetések mondat- és szövegtani vizsgálata. In: Szövegtan 1983. 164-202.
- Kontra 1987a = Kontra Miklós: Az élőnyelvi vizsgálatok tárgyáról és módszereiről. Előadás a II. (szombathelyi) dialektológiai szümpoziumon. Kézirat, 14 lap.
- Kontra 1987b = Kontra Miklós: Természetesen, hogy nem hiba — nyelvi változás? A jelen kötet 76-83. lapjain.
- Kontra 1988a = Kontra Miklós: Bevezető [a BeszNyelvTanulm. kötetéhez]. In: BeszNyelvTanulm. 1988. 1-4.
- Kontra 1988b = Kontra Miklós: Szöveglejegyzési és elemzési kérdésekről a gazdagréti felvételek kapcsán. In: BeszNyelvTanulm. 1988. 59-75.
- Kontra 1988c = Kontra Miklós: A budapesti köznyelvi vizsgálatokról. A jelen kötet 3-8. lapjain.
- Kontra 1988d = Big city speech is great: a case of hypercorrection in Hungarian. Kézirat, 1988. 9 lap.
- Laczkó 1988 = Laczkó Mária: Az igék feltételes mód egyes szám első személyének (én tudnék/tudnák) használata különböző társadalmi csoportokban. A jelenkötet 20-31. lapjain.
- Mondattan 1977 = Tanulmányok a mai magyar nyelv mondattana köréből (Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István). Tankönyvkiadó, 1977.
- Nagy 1981 = Nagy Ferenc: Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába. (Egyetemi jegyzet) Tankönyvkiadó, 1981.
- Németh T. 1987a = Németh T. Enikő: A kötőszók és a beszédfonetikai elemek szerepe a megnyilatkozás-határ-vizsgálatban. Tudományos diákköri dolgozat, JATE, 36 gépelt lap, kézirat.
- Németh T. 1987b = Németh T. Enikő: A hezitációk kiszűrése és a beszédfonetikai elemek szerepe a megnyilatkozás-határ-vizsgálatnál. Acta Universitatis Szegediensis. Acta Iuvenum, Sectio Linguistica, Tomus 3:24-36. Szeged, 1987.

- NyelvKomm. 1985 = Nyelvészet és tömegkommunikáció (Szerk.: Grétsy László) I-II. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1985.
- Retorika 1987 = Retorika. Tanulmányok, témavázlatok, témaösszefoglalók a politikai retorika köréből (Szerk.: Wacha Imre). Kossuth Könyvkiadó, 1987/88.
- Péter 1986 = Péter Mihály : A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. MNy. 82 [1986]: 1-10.
- Szabó 1983 = Szabó József: A mondatszerkesztés nyelvészeti vizsgálata a nagykovácsi nyelvújításban. AkK. 1983.
- Szalamin 1988 = Szalamin Edit: Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. In: BeszNyelvTanulm. 1988. 90-101.
- Szende 1973 = Szende Tamás. Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói. NytudÉrt. 81. szám.
- Szende 1976 = Szende Tamás: A beszéd folyamat alaptényezői. AkK. 1976.
- Szövegtan 1983 = Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből (Szerk.: Rácz Endre és Szathmári István). Tankönyvkiadó, 1983.
- Terestyéni 1988 = Terestyéni Tamás: Beszédszokások (Egy szociolingvisztikai adatfelvétel néhány előzetes eredménye). A jelen kötet 32-54. lapjain.
- Várad Tamás 1988 = A beszéd szubjektív és objektív regisztrálásának összevetéséről. BeszNyelvTanulm. 1988. 44-58.
- G. Varga 1972 = G. Varga Györgyi: A budapesti nyelvhasználat társadalmi rétegződéséről. ÁNyT. 8 [1972] :213-28.
- G. Varga 1980 = G. Varga Györgyi: Szövegmutatványok Hatvan regionális köznyelvéből. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 4. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvújítási Tanszék — MTA Nyelv- tudományi Intézet, 1980.
- Varga 1987 = Varga László: Prozodémák a magyar beszédben és jelölésük az intonációs átíratban. Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből. MTA Nyelv- tudományi Intézete, 1987, 3. szám: 91-119.
- Varga 1988 = Varga László : A gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott anyag intonációs átírata. BeszNyelvTanulm. 1988. 5-21.
- Wacha 1974 = Wacha Imre. Az elhangzó beszéd főbb akusztikus stílus- kategóriáiról. ÁNyT. 10 [1974] :203-14.

- Wacha 1983 = Wacha Imre: A beszédművelés a tudományban és az iskolában. Nyr. 107. [1982] :434-52.
- Wacha 1985 = Wacha Imre: Beszéd, szituáció, szöveg és hangzás együttese a rádióban és a televízióban. In: NyelvKomm. I.
- Wacha 1987a = A beszélt nyelv kategóriái. Hungarológiai közlemények. Újvidék. 19. [1987] :255-306.
- Wacha 1987b = Wacha Imre: A retorika vázlat³. MSZMP Politikai Főiskola, 1987.
- Wacha 1987c = Wacha Imre: A kommunikáció alapformái; A közéleti beszéd meghatározó tényezői. In: Retorika 1987. 12-30.
- Wacha 1988a = Wacha Imre: Élő nyelvi (spontán) szövegek megnyilatkozásainak (szintaktikai) vizsgálati szempontjaihoz (A gazdasági kábeltelevízió élő nyelvi felvételei alapján). In: BeszNyelvTanulm. 1988. 102-58.
- Wacha 1988b = Wacha Imre: A rádióhírek kommunikativitása (A rádióhírek megfogalmazásáról és mondhatóságáról) és A rádióhírek szövegformája és megszólaltatási gondjai (A rádióhírek megfogalmazásáról és mondhatóságáról) Kézirat, 58 gépelt lap, megjelenés alatt a Nyr. 1989-es és 1990-es évfolyamában.
- Yngve 1973 = Yngve, Victor H.: A mélységhipotézis. In: A nyelvtudomány ma (Szerk.: Szépe György). Gondolat, 1973. 441-458.

Tárgymutató

- adatközlők kiválasztása (mintavétel) 4-7, 99, 146-147
agrammatikus mondatok 62
alapnyelvjárás 140
általános iskolások nyelvhasználata 26-30
alternatív fonológiai utak 60-61
alternatív formák közötti választás 64
archaikus nyelvjárás 126
archaizmusok 116
átmeneti hangok 106
átmeneti nyelvjárás 105
átmeneti nyelvváltozat 113
az miatt 69
azonossági index 125, 128, 132
aztat/eztet 181
bácskai magyar nyelvátlasz 135
bácskai nyelvjárások változása 164kk.
bánáti nyelvjárás atlasz 139kk.
-ban/-ben és -ba/-be 180, l. még: invessivusi -ba; illativusi
 -ban
bázisnyelvjárás 140
becsei regionális köznyelv 151kk.
beszédsebesség 108, 182
beszédstílus 19
Beszédszokások c. vizsgálat 6-7, 32kk., 55kk., 76kk.
beszédpszünet 108
bolti eladók nyelvhasználata 20kk.
budapesti köznyelvi vizsgálatok 3kk.
 céljai 3
budapesti szociolingvisztikai interjú l. BUSZI 4, 6-7
bukovinai székely nyelvjárás 89kk.
BUSZI 4, 6-7, 9kk., 13, 18, 20kk.
család 110
csantavéri regionális köznyelv 146kk.
csonkítás 184
csoport- és tájnyelvi lexémák 205-207

edzem 72

é fonéma realizációi 126

egyetemisták nyelvhasználata 20kk.

egy forma — egy jelentés elv 56

egynyelvű falu 140

-e kérdő partikula 64, 69, 74, 82, 181

életkor 95

életmód változás 84

első nemzedék 89

e névelő 117

éppen elégséges jelölés elve 57

Európai nyelv atlasz 87

ĕ-zés 94, 106-107, 149, 151kk.,

idegen szavakban 154

e ~ ĕ ingadozás 154-155

félnyelvjárás 140

feszítés (=fortition) 183

fiatalok kiejtése 153

fiatalság nyelve 142

foglalkozás 95-96

fonémák megterhelése 125

fonetikai redukció 59

fúzió 184

grammatikalitási ítéletek 61-64, 67-72, 79-81

gyermeknyelv 136

gyermeknyelvi kérdések intonációja 171-172

hagyományos nyelvjárás 84

hajdúhadházi nyelvjárás 200kk.

harmadik nemzedék 90

határozószók és viszonyzóok 205

hiba 189

hiperkorrekción 14, 55kk.

hiperurbanizmus (=hiperkorrekción) 56, 108

idősek nyelvhasználata 141

igen ejtése 153

ikes ragozás 9kk., 68, 72, 73-74, 168, 179-180

illativusi -ban 59, 69, 71, 74

- inessivusi -ba 69-74, 82
 inflációs terminológia 157-158
 ingázók beszéde 200kk.
 interdiálektális jelenségek 143
 interferencia 144
 interjú 100
 intonáció 169kk.
irányítószám 158
í-zés 149, 204, 205
 jugoszláviai magyar nyelv 152
 jugoszláviai magyar nyelvűvelés 137
 Kárpát nyelvátlasz 88
 kérdőív 139
 kérdőíves (survey) vizsgálat 32
 kétértelmű formák 60
 kétnyelvű falu 141
 kétnyelvűség 151, 1. még: munkahelyi kétnyelvűség
 kettős jelölés kerülése 57
 kihagyás 184
 környezeti nyelv 136
 közép-bácskai regionális köznyelv 151kk.
 középkorúak nyelvhasználata 142
 köznyelv 182kk.
 köznyelvi norma 109, 164kk.
 kontrasztív nyelvleírás 121
 kutatási feladat: élőnyelvi 91
 kutatómódszertan 98kk.
 labiális ö-zés 103
 langue és parole 122
 látens idő 6
 lazítás (=lenition) 183
 lazítási folyamatok 182kk.
l-kiesés 149, 150, 1. még: pótlónyúlás; szótagzáró l
 Magyar nyelvjárások atlasza 125
 második nemzedék 90
mennyék ~ mennyen 206-207
miatt és véggett 68, 69, 71-72

- mihályi nyelvjárás 122
 mondatfonetikai eszközök 108
 mondatkiegészítés 65-66, 72-73
 munkahelyi kétnyelvűség 136
 munkások nyelvhasználata 20kk.
 -nák (-én tudnák) 20kk., 69,71, 72, 73, 181
 „nákozás” l. -nák
 naturális tendenciák 55
 nemek szerinti eltérés 143
 norma 55-58
 neologizmus 156kk.
 a nyelvjárásokban 156
 politikai rendszer neologizmusai 157
 élelmiszeripar neologizmusai 158-159
 sportnyelvbéli 159
 jelentésbéli 159
 alaktani 162
 formai 160
 nyelvhasználatbeli változás 178
 nyelvhasználat szintjei 109
 nyelvjárási alapréteg 116
 nyelvjárási monográfia 116
 nyelvjárások távolsága a köznyelvtől 123-125
 nyelvi állapot 164
 nyelvi bizonytalanságok 15
 nyelvi felzárkózás 167
 nyelvi heterogenitás 165
 nyelvi hiba 83, l. még: hiba
 nyelvi képességek fontosságának megítélése 33-37
 nyelvi lustaság 55
 nyelvi regionalitás szintjei 121kk.
 nyelvi változás 18, 76kk., 83, 119-120, 164
 nyelvi változó 81-82
 nyelv művelés 55, l. még: jugoszláviai magyar nyelv művelés
 nyelv szociológia 114
ó, ő, é hangszínárnyalatai 204
ó:ú, ő:ű szembenállás 204, 206

oszt ~ osztán 207

őrségi nyelvjárás 113kk.

ö-zés 144, 179

pótlónyúlás 204, 206

presztízsváltozatok 178kk.

pszicholingvisztika 110

redukció 183

redukció büntetése 56-57

redukciós index 125, 128

realizációs index 126

regionalitás szintjei 1. nyelvi regionalitás szintjei

stigmatizáció 55kk.

stigmatizált nyelvi változók 82

stigmatizált változat 178kk.

stilizált beszéddallamok 169kk.

stilizált eső dallam 169kk.

jelentése 173-176

stílusok 1. szövegtípusok megítélése

suksükölés 63, 66, 69-74, 82, 181

szakmunkástanulók nyelvhasználata 20kk.

számítógépes programterv 209kk.

szekvenciaredukció 184

szekvenciazsugorítás 184

szemantikai-kognitív bizonytalanság 61

szentlőrinci beszédfelvételek 98kk.

szép és választékos beszéd jegyei 37-38

szép nyelvjárás 168

szerbhorvát-magyar interferencia 160

szerbhorvát nevek kiejtése 154

szerkezetkeveredés 189kk., 1. még: szerkezetvegyülés

szintagmák szintjén 191-195

mondat és szintagma szintjén 196-197

mondat (tagmondat) szintjén 197-199

szerkezetvegyülés: természetesen, hogy 76kk.

szituációk csoportosítása 148

szituatív vizsgálat 148

szociolingvisztika 85

- szociolingvisztikai interjú l. budapesti szociolingvisztikai
interjú (BUSZI)
- szótagzáró l kiesése 117
- szövegjavítás 67, 73-74
- szüksükölés 63, 66, 69, 70, 72-73, 181
- szövegolvasási feladat 24
- szövegtípusok megítélése 39-54
- sztenderd köznyelv 121
- tagolatlanság 182
- táji nyelvváltozatok 84kk.
- tanárok nyelvhasználata 20kk.
- tanyavilág 166
- társadalmi átrétegződés 201
- telepítés 165
- természetes fonológia 182-183
- toldalékmorfémák 205-206
- többnyelvű falu 141
- törlés 183
- tükörfordítás 160-161
- ya ~ oa diftongus 117
- újvidéki kutatások 134kk.
- únyi (Komárom m.) nyelvjárás 124-126
- üdvözlések intonációja 170
- változásvizsgálat 85, 92, 116
- városba áramlás 166
- viszonyítási alap 101
- viszonyszók és határozószók 205
- vokatívusz intonációja 170
- zárt h-zés l. h-zés

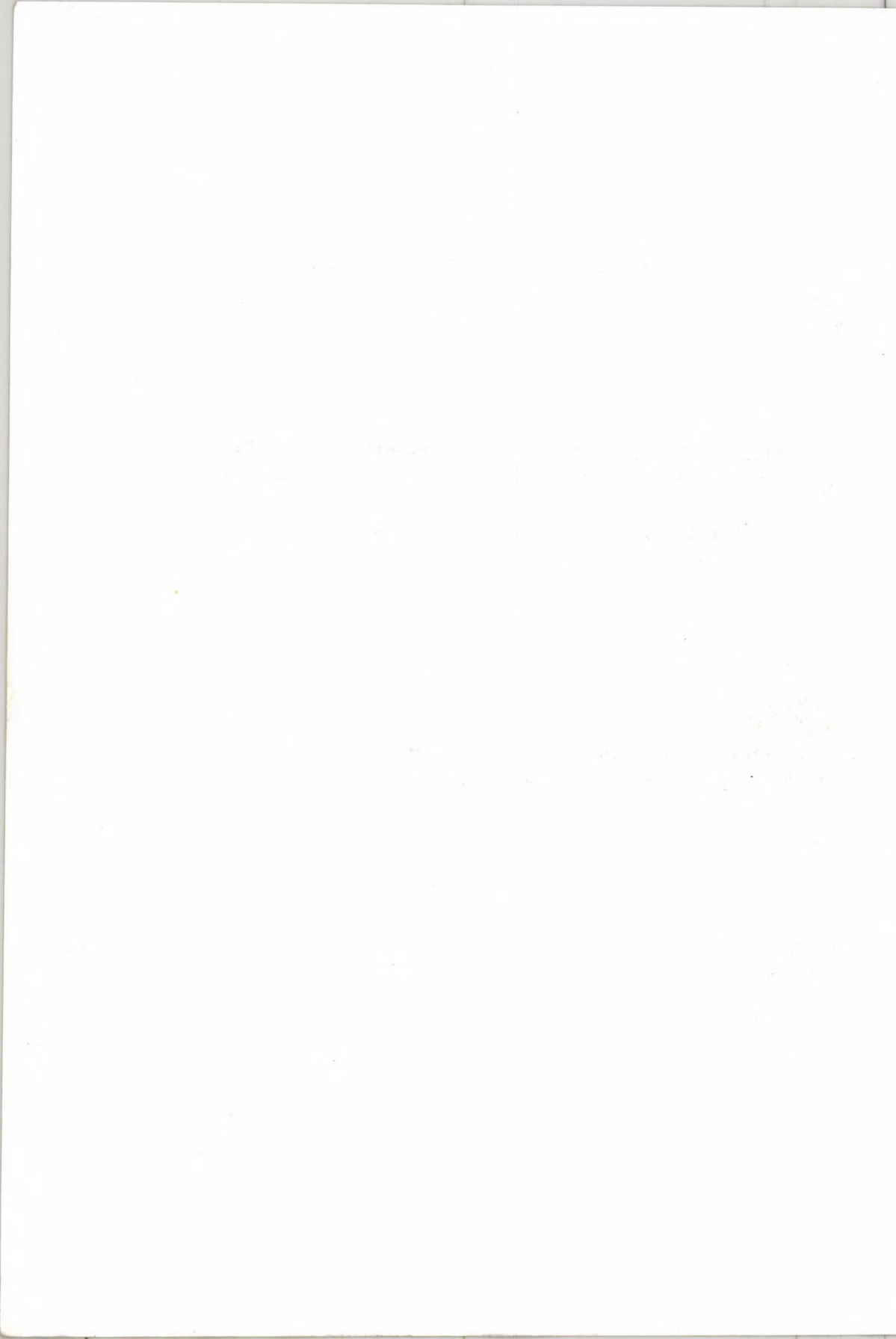
LINGUISTICA

Series A, Studia et dissertationes

ISSN 0238-8642

1. Beszélt nyelvi tanulmányok. Szerkesztette: Kontra Miklós.
1988. 180 oldal. ISBN 963-8461-28-4. Ára 70 Ft.
2. Gósy Mária: Beszédészlelés. 1989. 261 oldal. ISBN 963-8461-
35-7. Ára 70 Ft.

A kötetek megvásárolhatók az MTA Nyelvtudományi Intézetében,
1014 Budapest, Szentháromság u. 2.

EX LIBRIS

Petőfi Sándor János

↑ :

• :

↓ :

1e
3

Ára: 180,— Ft